

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 13 • Sayı: 26 • Aralık 2023

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Year: 13 • Number: 26 • December 2023

KTÜSBD
KTUJSS

TRABZON
2023

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl: 13 - Sayı: 26 - Aralık 2023

Karadeniz Technical University Institute of Social Sciences Journal of Social Sciences

Year: 13 - Number: 26 - December 2023

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Baş Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. Vahit GÜNTAY - Dr. Öğr. Üyesi Muharrem Akın DOĞANAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR / Karadeniz Technical University / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü

Doç. Dr. Vahit GÜNTAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler Bölümü

Doç. Dr. Umud ÜZAR / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Aykut BAŞOĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Burçin ESER / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ÇOLAK / Trabzon Üniversitesi / Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YADİGAROĞLU / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Sedat POLAT / Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi / Maliye Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Muharrem Akın DOĞANAY / Karadeniz Teknik Üniversitesi / İktisat Bölümü

Öğr. Gör. Dr. İhsan ERDİNÇLİ / Karadeniz Teknik Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (Türkçe)

Prof. Dr. Mustafa Naci KAYAOĞLU (İngilizce)

Sekretarya / Secretary

Faruk YILMAZ / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Birol KARAKURT / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Kader ŞAHİN / Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Selami SARGUT / Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Sibel YAMAK / University of Wolverhampton

Prof. Dr. Ahmet Hamdi TOPAL / Kastamonu Üniversitesi

Prof. Dr. Vasfi HAFTACI / Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Tekin AKDEMİR / Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Prof. Dr. Adem DURSUN / Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet ERYİĞİT / Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Fatma ACUN / Hacettepe Üniversitesi

Dr. Alessia CHIRIATTI / CESRAN International

Dr. Antony OU / CESRAN International

Dr. Paul RICHARDSON / University of Birmingham

e-ISSN: 2146-3727

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kanuni Kampüsü 61080 Trabzon / Türkiye

E-mail: sbedergi@ktu.edu.tr

Tel: +90 462 377 20 22

Fax: +90 462 325 32 10

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed> | <http://www.ktu.edu.tr/sbedergisi>

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran ve Aralık sayıları ile yılda iki kez yayınlanan ulusal, hakemli ve bilimsel bir dergidir. Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEM KURULU

Ahmet KARAÇAVUŞ	N. Ümit TOL
Ali AKAR	Neslihan COŞKUN KARADAĞ
Ali Rıza SANDALCILAR	Nurdan DEĞİRMENCI
Ceyhun ÇİÇEKÇİ	Ömer Faruk GÜLTEKİN
Duygu ARSLANTÜRK ÇÖLLÜ	Özgür YILMAZ
Ercan YAŞAR	Ramazan ARSLAN
Erden KİŞİ	Selcen SARI AYTEKİN
Gökhan DÖKMEN	Semih ŞEN
Görkem BİRİNCİ	Şevkiye Duygu ATA KUDUBAN
Halil İbrahim GÜL	Tuğba KAPLAN
Halil MUTİOĞLU	Uğur SEVİM
Hüseyin ÜNAL	Ümit HUNUTLU
Muhammet Ali SAĞLAM	Zehra ABDİOĞLU
Mustafa Erkan ÜYÜMEZ	Zeynep KARACA
Mürşit RECEPOĞLU	

İÇİNDEKİLER

Katolik Evrenselcilik ve Marksist Enternasyonalizm'de Siyasetin Niteliği Üzerine Bir Karşılaştırma

A Comparison of the Quality of Politics in Catholic Universalism and Marxist Internationalism

Çağdaş ZARPLI | Melih COŞGUN 183

Dağlı Eşkıyasıyla Mücadelede Ayanların Rolüne Bir Örnek: Edirne Ayanı Eyyub Ağa (1796)

An Example of the Role of Ayans in the Struggle Against the Mountain Bandits: Eyyub Ağa the Ayan of Edirne (1796)

Eyyub ŞİMŞEK 201

Türkiye'de Uygulanan Bazı Kamu-Özel Sektör İşbirliği Modellerinin Kamusal Mal ve Hizmet Teorisi Bağlamında Değerlendirilmesi

The Evaluation of Some Public-Private Partnership Models Applied in Turkey Within the Theory of Public Goods and Services

Hikmet YILMAZ 217

Orman Yangınlarına Mali Çözüm: Orman Dirençlilik Tahvilleri ve Türkiye İçin Potansiyeli

Fiscal Solution to Forest Fires: Forest Resilience Bonds and Their Potential for Türkiye

Haşim AKÇA | Mehmet ELA 243

Filyos Vadi Projesinin Ekonomik Etkilerinin Sosyal Hesaplar Matrisi Çarpan Analizi İle Değerlendirilmesi

Evaluation of the Economic Impacts of the Filyos Vadi Project By Social Accounts Matrix Multiplier Analysis

Ersin ARSLAN | Zafer ÖZTÜRK 261

Kurumsal İtibar İle Finansal Performans Arasındaki İlişkide Aile Üyeliğinin Biçimleyici Etkisi

The Moderator Effect of Family Membership on the Relationship Between Corporate Reputation and Financial Performance

Elif SİS ATABAY | Kader ŞAHİN 287

Farklı Teknoloji Yoğunlukları Açısından Döviz Kurlarının Dış Ticaret Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği

The Effect of Exchange Rates on Foreign Trade in Terms of Different Technology Intensities: The Case of Turkey

Tuba BİLGİN | Metin BERBER 311

Finansal Gelişme-Enerji Tüketimi İlişkisi: Türkiye Örneği

Financial Development-Energy Consumption Nexus: The Case of Türkiye

Sinem EYÜBOĞLU | Kemal EYÜBOĞLU 339

**The Dynamic Relationship Between Volatility Index and Asymmetric Information in
Borsa Istanbul**

Volatilite Endeksi ve Borsa İstanbul'daki Asimetrik Bilgi Arasında Dinamik İlişkiler

Melih KUTLU | Havvanur Feyza KAYA 353

KATOLİK EVRENSELÇİLİK VE MARKSİST ENTERNASYONALİZM'DE SİYASETİN NİTELİĞİ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA*

A COMPARISON OF THE QUALITY OF POLITICS IN CATHOLIC UNIVERSALISM AND MARXIST INTERNATIONALISM

Araştırma Makalesi
Research Paper

Çağdaş ZARPLI**
Melih COŞGUN***

Öz:

Bu çalışmanın amacı bireyin, toplumun ve devletin siyasal tezahürleri bağlamında Katolik inancının ve Marksist düşüncenin mümkün olduğu kadar eleştirel fakat aslen karşılaştırmalı bir analizini yapmaktır. Çalışmanın odak noktalarından ilki Katolik Hristiyan inancı ve bu inanç sistemi içerisinde fikirlerini üreten Aziz Augustinus, Aziz Pavlus, Salisburyli John ve Thomas Aquinas gibi din adamlarının/düşünürlerin temel öğretileridir. Diğer önemli nokta ise Marksist düşüncenin bütünlüğünün önemi göz ardı edilmeden fakat çalışma bağlamından kopmamak adına Marksist enternasyonalizmdir. Birbirine ilişkisiz gibi görünen bu iki fenomen arasındaki benzerlikler çalışmanın temel güzergahını oluşturmaktadır. Diğer yandan farklılıklara da kavramsal düzeyde değinilmektedir. Çalışma neticesinde Katolik Hristiyanlığın ilahi söylemindeki milliyete bakılmaksızın herkese açık olduğu iddiası ile Marksizmin nihayetinde ulusçuluğu reddiyesi, imana dayanan evrensel bir ilahi imparatorluk (Tanrının devleti) ile enternasyonalist komünizm ideali, tüm insanların eşitliği ideali, doğrusal ve ilerlemeci bir tarih anlayışının nihai bir sonuca ulaşması, isyanın meşruiyet kazanmasında temel dayanağın adalet oluşu, özgür irade şeklinde ortaya çıkan bireyselciliği birleşme çağrısıyla toplumsalcılığa dönüştüren yaklaşım gibi benzerliklere ulaşılmıştır. Diğer yandan bir inanç sistemiyle bir dünya görüşünün karşılaştırılmasında ontolojik nedenlerden kaynaklı farklılıklar bulunması kaçınılmazdır. Bu bağlamda bahsi geçen benzerliklerin yanı sıra insanın doğası, ilahi yasa/insani yasa dikotomisi, yönetim biçimi ve devletin kökenine dair ayrışmalar olduğu da görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Katolik Evrenselcilik, Marksist Enternasyonalizm, Toplum, Devlet, Siyaset.

Abstract:

The aim of this study is to make a critical but primarily comparative analysis of the Catholic faith and Marxist thought in the context of the political manifestations of the individual, society and the state. The first focus of the study is the Catholic Christianity belief and the fundamental teachings of clergy/philosopher such as Saint Augustine, Saint Paulus, Salisbury's John and Thomas Aquinas, who produced their theories within this belief system. Another crucial point is Marxist internationalism, without overlooking the importance of the integrity of Marxist thought, but in order not to detach from the context

* Makale Geliş Tarihi: 03.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 02.12.2023

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, cagdas.zarpli@bilecik.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8416-7016.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Niğde Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, melihcosgun@ohu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0017-0600.

of the study. The similarities between these two seemingly unrelated phenomena will constitute the main route of the study. On the other hand, the differences will also be addressed at the conceptual level. As a result of the study, with the claim that Catholic Christianity is open to everyone regardless of nationality in its divine discourse, the similarities such as Marxism's rebuttal of nationalism, the ideal of a universal divine empire (state of god) and internationalist communism based on faith, the ideal of equality of all people, reaching a final conclusion of a linear and progressive understanding of history, being the main basis of justice for the legitimacy of the rebellion, similarities such as the approach transforming individualism emerged in the form of free will into socialism with the call for unity have been reached. On the other hand, it is inevitable that there are differences in comparing a belief system and a worldview due to ontological reasons. In this context, besides the aforementioned similarities, it has also been observed that there are divergences regarding the human nature, the divine law/human-made law dichotomy, regime and the origin of the state.

Keywords: Catholic Universalism, Marxist Internationalism, Society, State, Politics.

GİRİŞ

Ortak zemine sahip olmayan iki farklı fenomenin karşılaştırmalı biçimde ele alınması çeşitli eleştirileri beraberinde getirecektir. Dini bir inanç sistemi ile ideolojik/felsefi bir akımın farklı ontolojik kabuller üzerine inşa edilmesinin karşılaştırmayı daha da zorlaştıracığı aşikardır. Dahası mekânsal benzerlik olmasına rağmen (Hristiyanlığın ilk defa yayılmaya başladığı yer değil de Katolik inancının hâkim olduğu alan kastedilmektedir) zamansal açıdan Hristiyanlık I. yüzyılda ortaya çıkmışken Marksizm XIX. yüzyılın bir ürünüdür. Diğer bir ifadeyle zamansal bir ortaklığın olmayışı bu eleştirileri daha da kuvvetlendirmektedir. Fakat bahsi geçen farklılıkların yanı sıra iki fenomen arasında insanın/bireyin konumlandırılışı ve (otoriteye/siyasal iktidara) itaat, isyanın sınırlı ahlakiliği, devletin kökeni ve yöneticilerin vasıfları gibi temel konuların yanı sıra eşitlik, kapsayıcılık ve ilerlemeci tarih anlayışı gibi bahislerde de benzerlikler karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın ana güzergahı, Batı siyaset felsefesi özelinde, bu minvalde oluşturulmuş ve asıl olarak benzerlikler üzerinedir. Diğer yandan Katolisizm gibi bir inanç sistemiyle Marksizm gibi bir dünya görüşünün karşılaştırılmasında ontolojik nedenlerden kaynaklı farklılıklar da bulunmaktadır. Çalışmada insanın doğası, yasaların ve devletin kökeni ve yönetim biçimi konularındaki farklılıklara da dikkat çekilmiştir.

Batı siyaset felsefesi Antik Yunan düşünce hayatıyla birlikte aslen birey, toplum, devlet ve yönetim biçimlerine ilişkin konularla şekillenmiştir. Pek çok tarihi durağı olmakla birlikte temelde Antik Yunan'ı takip eden Roma, Ortaçağ Avrupası (Erken Dönem, Katolik Hristiyanlığın hâkim dönemi, Geç Ortaçağ), modernite ve postmodernite, kırılma anlarını temsil eden uğraklardır. İçerisinde bulunan tarih ve zamana göre birey, toplum, devlet ve yönetim biçimlerinin tartışmalar içerisindeki konumu değişse de siyaset felsefesinde içkin önemi değişmemiştir. Siyasetle doğrudan alakalı bu konuların yanı sıra aynı tarihsel süreç içerisinde din ve ahlak anlayışlarının çeperinde Tanrıya ilişkin fikirler de türemiştir. Her ne kadar Tanrı tasavvuruna dair fikirler bu bağlamda ortaya çıkmış olsa da Tanrısal bilginin en yoğun hali Katolik Hristiyanlığın hâkim belirleyici olduğu Roma İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından başlamak üzere Geç Skolastik Dönem'e kadarki kısımda karşımıza çıkar. Diğer

bir ifadeyle bu süreçte Batı felsefesi yüzyıllar boyunca Hristiyan ilahiyatına tabi olmuştur (Demirel ve Akalın; 2018: 31, 38). Sonrasında, epistemolojik açıdan Tanrısal bilgidен bilimsel bilgiye geçiş; Antik Yunan metinlerinin yeniden doğuşu olarak da nitelendirilebilecek Rönesans, Katolik öğretilerin bir kısmının eleştirisi bağlamında Reform ve Aydınlanma neticesinde Katolik Hristiyanlığın tahakkümü kırılmış ve modernite adı verilen yeni bir dönem başlamıştır. Modernleşme süreci siyaset, ekonomi, sosyoloji, din gibi pek çok alanı doğrudan etkilemekle kalmamış aynı zamanda düşünce dünyasının da seyrini değiştirmiştir. İnsan aklının öneminin artması ve özgürleşmesi neticesinde 'düşünme' pratiğinin önünün açılması, buna bağlı olarak dünya görüşlerinin (Weltanschauung) çeşitlenmesi modernitenin bir sonucudur. Marksizm de bu çeşitlenme sürecinde inkişafını devam ettiren bir dünya görüşüdür. Bu bağlamda çalışmada Katolik evrenselcilik hususu iki dönem (Erken Dönemde ağırlıklı olarak İncil temelinde Tanrısal bir bilgi üretimi şeklinde, Katolik Hristiyanlığın hâkim döneminde ise daha ziyade din adamlarının/felsefecilerin öğretileri çerçevesinde) olarak ele alınacak diğer yandan Marksizm'e enternasyonalizm özelinde odaklanılacaktır.

1. KATOLİK EVRENSELÇİLİK VE MARKSİST ENTERNASYONALİZM'DE BİREY, TOPLUM VE DEVLET

Önceleri Hz. İsa'nın tebliğleriyle söylemsel düzeyde kalan Hristiyanlığın yayılcı tavrı daha sonrasında Roma İmparatorluğu'nun 378'de Hristiyanlığı resmi din ilan etmesiyle (Ullmann, 1970: 20) birlikte geniş kitlelere hızla ulaştı. Roma İmparatorluğu'nun dağılması ve Batı Roma'nın tarih sahnesinden çekilmesine müteakiben ortaya çıkan siyasi otorite boşluğunu Karolenjler doldurmaya çalışmıştır (McNeill, 2004: 366-369). Fakat Karolenjlerin siyasi otorite sağlama konusunda yeteri kadar başarılı olamaması ve Papa I. Gelasius'un 'Çifte Kılıç Kuramı'¹ öğretisinin de etkisiyle Katolik Kilisesi dini, toplumsal ve ekonomik alanda olduğu gibi siyasi mecrada da önemli bir aktör haline gelmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 138-139). 500'lü yıllardan itibaren Katolik yayılcılığı ivme kazanmış, evrensel olma iddiası sadece dini bir söylem olmaktan çıkıp dünyevi bir siyasa haline gelmiştir. Çalışma bu bağlamda Katolik evrenselciliğinde bireyin konumu, toplumdaki yeri,

¹ Uhrevi bir lider olarak Papa'nın dünyevi iktidar üzerindeki etkisinin bu ve benzeri pratik uygulamalardaki teorik altyapısı Papa I. Gelasius'un (?-496) öne sürdüğü 'Çifte Kılıç Kuramı' ile oluşmuştur. Bahsi geçen kurama göre Tanrı, biri dini diğeri dünyevi düzeni temsil eden iki farklı kılıcı Hz. İsa'ya vermiştir. Hz. İsa'nın vefatının ardından her iki erk aynı anda tek bir kişide birleştirilebilir değildi. Fakat yine de Tanrı adına bu güç dağılımının Papa tarafından organize edilmesi gerekmektedir. Kılıçlardan biri dini iktidarın sahibi Papada diğeri de Papanın icazetiyle bir ritüel ile takdim edilerek dünyevi iktidarın sahibi olacak kralda kalmıştır. Bu bağlamda krallar kendi otoritelerini tahsis ederken Papanın desteğine muhtaç olması dinin, dünyevi iktidar üzerinde güçlü bir tahakküm kurmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Roma İmparatoru Konstantin'in 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nu bir senetle Kiliseye devrettiği 'Konstantin Bağışı' olarak bilenen bu olay yine Kiliseyi dünyevi iktidarın üzerine konumlandırma çabasının dayandığı diğer bir teorik savunudur (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 138-139). Fakat bu belgenin gerçekliğine dair tartışmalar bulunmaktadır. Bu eleştirilerin en ünlüsü Lorenzo Valla'ya (1407-1457) ait olup "Konstantin Bağışı Sahtekarlığı" başlığıyla bir manifesto olarak karşımıza çıkmaktadır. Valla, belgenin varlığından Papa Silvester ve İmparator Konstantin'in dahi haberi olmadığını zira belgenin sahte ve 8. yüzyılda kilise tarafından düzmece bir biçimde oluşturduğunu savunmuştur. Valla, filolojik açıdan kimi dini kavramların anlamlarının karıştırılmış olması ve dilbilimsel zaman ve çekim hatalarını; zamansal açıdan bahsi geçen dönemde o belgenin adının Konstantinopolis değil Byzantium olduğunu vurgulamaktadır (Alatlı, 2020: 505-507).

siyasi otoriteye bakışı gibi asli konularda, milliyetçilik, özgürlük ve tarih anlayışı gibi tali konularda da benzerlikler içerdiğini iddia ettiğimiz Marksist Enternasyonalizme felsefi anlamda oldukça yakınlaşmaktadır.

1.1. Özgür İrade ve Eşitlik

Hristiyan inancı özelinde bireyin tek bir zemin üzerinde konumlandırılması pek de mümkün görünmemektedir. Aslen insanın özünde iyi veya kötü (günahkâr) olduğu tartışmaları², insanların eşitliği, ek olarak da bireyin özgür olup olmadığı konuları hakkında önceleri Hristiyan inancının sonraları Katolik felsefenin farklı söylemleri/yaklaşımları mevcuttur. Bu farklılıkların izahında Hristiyan inancının siyasal hayata ilişkin yaklaşımını ayrıntılı bir biçimde ilk defa ele alması açısından Aziz Augustinus yerinde bir başlangıç noktası olacaktır (Arnhart, 2008: 103). Aziz Augustinus'un üzerinde durduğu 'İlk Günah' öğretisi neticesinde Âdem'in, Tanrı ile olan birlikteliğini kibir yüzden bozması ve işlediği günahın bedelini ödemek üzere dünyaya gönderildiği inancı, insanın özgür iradesine işaret etmektedir (Bonaiuti ve Piana, 1917: 166-167). Diğer yandan farklı bir bakış açısıyla düşünüldüğünde akla gelen insanın günahkâr olmasından kaynaklı 'kötü' olduğu varsayımı Aziz Augustinus özelinde kabul edilebilir değildir. Hristiyan inancının ilk zamanlarında ve sonrasında ilk din adamlarında/filozoflarda insanın özgür iradesine vurgu yapılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Âdem özünde kötü biri olduğu için değil; özgür iradesini bu yönde kullandığı için başı belaya girmiştir. İyi veya kötü olma durumu Augustinus'a göre; "Tanrıya yönelen insan iyidir, Tanrıdan uzaklaşan insan kötüdür, insan özünde masum ve özgür iradeye sahip olandır, onu iyi veya kötü yapan tercihleridir" (Augustinus, 2010; Demirel ve Akalın; 2018: 40) şeklindedir. Bu bağlamda Hristiyanlığın bahsi geçen dönemlerinde bireylerin özgür iradesine ve seçim yapabilme özgürlüğüne rastlamaktayız.

Hz. İsa'nın yolunu takip etmek üzere hür irade ile yapılan seçimlerin nihayetinde insanı 'iyi' yapıyor olmasının yanı sıra, bu bağlamda ortak dini kaygılara sahip insanların eşitliğine ilişkin Hristiyan inancının kutsal metinlerdeki söylemleri özgür irade ile eşitlik arasında bir bağ olduğunu göstermektedir. Hristiyanlığın ... onun, dinine, milliyetine ve cinsiyetine bakılmaksızın herkese açık olduğudur. "*Ne Yahudi ne de Yunanlı vardır ne kul ne de azatlı vardır ne de erkek ve dişi vardır; çünkü Mesih İsa'da siz hepiniz birdiniz.*" (Yeni Ahit, Galatyalılara, 3/29) mesajıyla neticede tüm etnik ayrışmaları reddedip, eşitlik temelinde bir birleşmeye vurgu yapılmaktadır. Başka bir deyişle ortak imana dayalı evrensel bir devlet (ilahi bir devlet/imparatorluk) şemsiyesi altında tüm Hristiyanları bir araya getirme gayesi göze çarpmaktadır ki bu durum sonraki kısımlarda değinileceği üzere evrensel olma çaba-

² Tanrı ve Âdem arasında yaşananların sonucunda; Âdem'in Tanrının emirlerine uymadığından onun neslinden gelenlerin günahkâr ve neticesinde kötü olduğu savının yanı sıra Âdem'in özgür iradesini kullandığı, dünyaya cezasını çekmeye gönderildiği ve onun soyundan gelenlerin Hz. İsa'yı takip ederek tekrar Tanrının yoluna girebileceği savı bulunmaktadır. "*İyi bir Hristiyan olabilmek için kötü olarak dünyaya geldiğini kabul edip inancını kuvvetlendirmeye çalış ve çabala ancak böylece iyi bir insan olabilirsin. Erken Ortaçağ'dan - V. yüzyıldan - XI. Yüzyıla kadar uzanan dönem ki burada insan zayıf, günahkâr ve kötümser ve fakat XII. ve XII. Yüzyıldan itibaren Tanrının bir yansıması olan iyimser bir insan imgesi*" tasavvur etmiştir (Russ, 2014: 70).

sının bir aracı olacaktır. Herkese yönelik yapılan bu çağrı Hristiyanlığın ilk dönemlerinde eşitlik üzerine inşa edilmiştir. Burada eşitlik ile kastedilen bir yandan toplumu oluşturan insanların eşitliğiyle diğer yandan kadın-erkek eşitliğidir³ (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 120-121).

Hristiyan inancındaki özgür irade ve eşitlik konularındaki iç içe geçmiş bütünsel tavır Marx'ta da insan ve toplum ilişkilerinde benzer bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. İnsanın özgürlüğünü, üretim ile ilişkilendiren Marx'a göre insan ihtiyaçlarına göre üretir, üretirken doğayı değiştirir fakat bu değiştirme onu tüketmek anlamında değil karşılıklı bir faydalanma bağlamında ortaya çıkar. Üretim esnasında doğa ile etkileşim içerisine girer ve insan, doğa ve ürün bir bütün olur. İnsan kendi ihtiyaçlarına göre üretim yaparken sadece etrafından etkilenen bir varlık olmaktan çıkar ve kendi çevresini de yaratan bir varlık olur (Bekmen, 2010: 178). Marx'a göre bu niteliği insanı diğer türlerden ayıran yegâne özelliğidir. Diğer bir ifadeyle insanlar 'emek' aracılığıyla diğer canlılardan ayrılan bir tür olarak karşımıza çıkar. Kendi emeğiyle üreten, kendi olma halini kendisi belirleyen, doğanın tüm kısıtlamalarından kurtulan insan, özgür insandır. Marx'ın özgürlük eleştirisi de tam da bu bahiste ortaya çıkmaktadır; sınıflı toplumlar emeğin özgürleşmesi önünde en büyük engeldir. Emeğin özgürleşmesi sorunu doğal olarak insanın özgürleşmesine engel olmaktadır. İnsanın özgür olması emek sahibinin kendi ürünü üzerindeki kontrolüne sahip olmasıyla eşdeğer bir hal almaktadır (Bekmen, 2010: 178-179). Tıpkı Hristiyan inancında olduğu üzere özgür olma durumu eşitlik ile bütünlükçü bir değere sahiptir.

Marksizm'de özgürleşme ve eşitlik, sınıf analizi ve sınıflı toplum yaklaşımlarıyla ilişkilidir. Marksist analizin karşı çıktığı ve yıkmayı amaç edindiği sınıflı toplum yapısı ve yine onun temeli olarak görülen ve ortadan kaldırılması amaçlanan özel mülkiyet anlayışı, enternasyonalist idealin gerçekleşebilmesinin önündeki en büyük engeller olarak görülür. Marksist anlayışta devlet, egemenlerin hakkını ve hukukunu garanti altında tutan ve yeniden üreten en önemli mekanizmadır (Marx ve Engels, 1992: 126-128; Konstantinov, 1979: 5-6). Marksist komünizm idealine göre, ilerleme neticesinde sınıfsız toplumlarda devlete ihtiyaç kalmayacaktır. Bu çerçevede insanın ve toplumun özgürleşmesi; bunun için de son tahlilde burjuva devletin tesis ettiği ve koruduğu özel mülkiyetin evrensel kamusal mülkiyete dönüştürülmesidir. Evrensel çerçevede kurulacak kamusal mülkiyet yapısı, sınıfsız toplumun gerçekleşmesinin; bu kapsamda proletaryanın, dolayısıyla da toplumun ve insanlığın özgürleşmesi anlamında okunabilmektedir. İşçi sınıfının özgürleşebilmesi temelde, kapitalistler karşısında kurulacak evrensel bir birliğe bağlı olarak değerlendirilmektedir.

³ Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki özgür irade ve eşitlik savunusu sonraki zamanlarda özellikle Aziz Pavlus (Pavlus) ile bozulmuş Katolik Kilisesi, öğretileri ve kaynağının Tanrı olduğu devletin yönlendirmediği kişilerin "kötü" olduğu iddiası yaygınlik kazanmıştır. Aziz Pavlus'un kadınların erkeklere ikame bir sınıf olduğunu dile getirmesi özgürlük ve eşitlik savunusu da yerle bir etmiştir (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 121). Zaman içerisinde bireyselcilik vurgusu yok olmuştur ve Polanyi'nin de söylemiyle "Tüm Hristiyan inanışları içerisinde, öğretilerinde bireyci unsurlara en az vurgu yapma eğilimiyle bilinen Katolik Kilisesidir." (Polanyi, 2011: 142).

Bireyin özgür ve eşit olması Hristiyanlığın, Katolik kurumsallaşmanın yayılmaya başladığı dönemlere kadar, Marksizm’de ise Komünizm idealine ulaşıncaya toplumsal düzenin sağlanması adına önemle üzerinde durduğu ortak zemin şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Burada bir diğer benzerlik ise insanların özgür ve eşit olması gerekliliğinin söylemsel/teorik düzeyde kalmasıdır. Gerek Katolik inancının evrensel boyutlara ulaşması için kullanılan araçlar (Haçlı Seferleri gibi)⁴ gerekse Marksist felsefenin Leninist teoriyle ilişkilendirilen Sovyetler Birliği’nde özgürlük ve eşitliğin kavramsal düzeyde kaldığı görülmüştür (Moore, 2003: 583-584; Skocpol, 2004: 385-396). Çalışma özelinde Katolisizmin özgürlük anlayışı daha ziyade dinsel ve etik bir kaygı içeren irade özgürlüğü temelinde değerlendirilmiştir. Diğer yandan Marksizmin özgürlüğü ise tahakkümden kurtulma anlamı içermektedir. Marksist teori içerisinde ahlak ve/veya etik kuramı olup olmadığı tartışmaları devam etmekle birlikte (Gedikli ve Gedikli, 2022: 675) Marx’ta insanın mutluluğu, kendini gerçekleştirme ve özgürlüğü konularının temelinde erdem etiği yer almaktadır. Bu etik amacı gerçekleştirmek insanı özgür kılar (Brenkert, 1998: 17-21). Bu duruma istinaden özgür irade ve özgürlüğün aynı kavramlar olmadığı fakat ortak bir etik zemine sahip olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle Katolik inancının ve Marksist felsefenin evrensel bir eşitliğe dair ortak bir savunusu olduğu, özgür iradeye ve özgürlüğe vurgusu ve millet temelinden uzak inananları/işçileri bir araya getirme çabası bağlamında birbirlerine yakınlaştığını görmekteyiz.

1.2. Tanrı Devletinin Evrenselliği – Enternasyonalizm

Toplumu sınıflara/kategorilere ayıran tüm argümanları görmezden gelip tüm insanları Hristiyanlığa davet eden “...*dinine, milliyetine ve cinsiyetine bakılmaksızın herkese açık olduğudur. Ne Yahudi ne de Yunanlı vardır ne kul ne de azatlı vardır ne de erkek ve dişi vardır...*” (Yeni Ahit, Galatyalılara, 3/29) çağrısı ile kendi emeğine ‘yabancılaşmış’ tüm işçileri bir araya getirme çağrısı olarak “*Bütün ülkelerin proleterleri, birleşin!*” (Marx ve Engels, 2020: 92) belagatiyle millet/milliyetçilik temelinden uzak bir örgütlenme önerilmektedir. Hz. İsa’nın havarilere “Haydi gidin! Her millettten müritler yetiştirin” emri Katolik inancının evrensel ve misyoner bir tavrının olduğunun göstermektedir (Matta, XXVIII-19’dan aktaran Russ, 2014: 68). Hristiyan, Aziz Pavlus (Tarsuslu Paulus) nazarında belirli bir milletin/kavmin dini olarak değil de aksine evrensel ve dünya cemaati (oikoumene) nitelendirilmekteydi. “...*ve kitap Allah’ın milletleri imanla salih sayacağını ... çünkü hepiniz birsiniz.*” emri bir yandan dünyevi bir milliyetten uzak uhrevi bir millete vurgu yaparken diğer yandan Hristiyanlığı tüm insanlığa armağan kılmaktadır (Galatyalılara 3:7-8, 3:28-29’dan aktaran Ağaoğulları ve Köker, 2004: 103). Gerek Aziz Augustinus gerekse Aziz Pavlus Katolik Hristiyanlığını evrensel bir din haline getirmek için kurumsallaşma ve örgütlenme gerekliliğinin farkındaydı ve bu yönde çabaladı (Ağaoğulları ve Köker, 2004: 105). Hristiyanlığın Hz. İsa’yla birlikte dünyevi iktidar ile uhrevi iktidarı tamamen birbirinden ayırdığını gör-

⁴ İlk olarak ‘reconquista’ (yeniden fetih) anlamında karşımıza çıkan Haçlı Seferleri İspanya ve Portekiz’den Müslümanların uzaklaştırılması için başlatılan bir harekettir. Daha sonraları kutsal bir şehir olan Kudüs’ü ele geçirme amacına dönüşmüştür (O’Callaghan, 2003: 19). IX. Yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar devam eden süreçte Hristiyanlığı geniş coğrafyalara yaymanın yanı sıra batı dışı zenginliklerin yağmalanması da söz konusudur.

mekteyiz. “İsa, benim krallığım bu dünyada değildir, diye karşılık verdi [Sen Yahudilerin kralı mısın? sorusu üzerine] Krallığım bu dünyada olsaydı, yandaşlarım Yahudilere teslim edilmemem için savaşlardı.” (Yeni Ahit, Yuhanna, 18:36). Yine İsa'nın "...Sezar'ın hakkı Sezar'a, Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya." söylemi bir nevi siyasal otoriteye bir alan açmaktadır (Demirel ve Akalın; 2018: 39). Siyasal otoriteye tam olarak sağlanan itaat alanının nihayetinde yine Tanrıyla ilişkilendirilmesi ve kaynağının Tanrı olmadığı bir siyasal örgütlenme biçiminin var olamayacağı vurgulanmıştır. Hz. İsa'nın Hristiyan teolojisine göre gökyüzüne çekilmesinin ardından yaklaşık dört yüzyıl sonra Papa I. Gelasius'un 'Çifte Kılıç Kuramı' ile pratik bir zemin kazanan Tanrı'nın devletinin siyasal otoriteyi tahakkümü altına alması Kilisenin evrenselleşme gayesine katkı sağlamıştır. İnananların siyasal otoriteye itaatini zorunlu kıldığı kabul edilir. Çünkü siyasal otorite, Tanrı istediği için var olan bir iktidardır (Ruby, 2014: 60-63).

Katolik evrenselciliği Reform hareketleriyle birlikte zayıflama eğilimine girmiştir. Özellikle yerel/ulusal kiliselerin ortaya çıkması ve neticesinde evrenselcilik düşüncesinin gerilemesi önemli bir işlevi yerine getirecekti; monarşiler daha da güçlenecek, monarkların yükselen burjuva sınıfı ile Eski Rejim unsurları arasında oynadığı hakem rolünü pekiştirecek ve milliyetçiliği destekleyecekti. Esasen bu durum daha sonra Sosyalist Enternasyonalizmin savunacağı birtakım evrenselci biçimlerin ortaya çıkışını geciktirmiştir (Amin, 2016: 30). Marksist düşüncede enternasyonalizm ideali, nihai olarak ulaşılmak istenen asıl nokta olarak ifade edilebilir. Enternasyonalizm doğrudan ulusların ortadan kalkmasını amaçlayan bir nihai ideal olmaktan ziyade ulusları enternasyonalizmin harcını oluşturacak temel girdiler olarak görmektedir. Buna rağmen ulusçuluk ve ulusçuluğa enternasyonalist bir komünizm idealine ulaştırılabilecek tek yönetim alternatifi olan proletarya diktatörlüğü ile ulaşılabileceği öne sürülmektedir (Davis, 1994: 21-22). Komünist Manifesto'da (Marx ve Engels, 2021) tüm dünya işçilerine yönelen birleşme çağrısı esasen enternasyonalist düşüncenin temel beklentisini açıklamaktadır. Kapitalistlerin emek üzerine kurmuş olduğu tahakkümün yeniden üretimi, varlığını emeğin etnik kimlik, mezhep, dini kimlik, ulus kimliği, milli kimlik gibi Marksist anlayışa göre çeşitli yapay kimlik bölünmelerine borçludur. Tarih boyunca devam eden sınıfsal tahakküm aslında bu yapay kimlik bölünmeleriyle açıklanabilmektedir. Teorik tartışmalar bir tarafa bırakıldığında, sosyalizmin yayılması ile ilgili hakikatin başlangıcının Sovyet Devrimi'ne bağlanması kaçınılmazdır. Bunun yanında iki kutuplu dünyada Sovyet bloğuna katılmamayı tercih eden; çeşitli biçimlerde sosyalizmin farklı boyutlarda uygulandığı ülkeler de enternasyonalizm hedefine gitmekte birer aşama olarak değerlendirilebilir (Bourgin ve Rimbart, 1966: 103). Tüm bunların yanı sıra yukarıda değinildiği üzere Katolik inancı ve Marksist felsefe, evrenselcilik ve enternasyonalizm idealine ulaşmak için devleti bir araç olarak kullanmaktadır. Devletin araçsallığı iki fenomen arasındaki benzerliklerden bir başkasıdır.

1.3. Bir Araç Olarak Devlet

Aziz Augustinus Katolik evrenselciliğiyle alakalı olarak Hristiyan emperyalizm kuramından bahseder. Bu bahsinde; “...yeryüzündeki gök devleti vatandaşların sayısını gittikçe artırarak gök devletinin yeryüzünde nasıl gerçekleşeceğini gösterirken, Tanrıya tapılır ve ona uygun törenlerle ... hizmet edilirse iyi insanların geniş sınırlar üzerinde hüküm sürmeleri yararlı olur; bu yarar kendileri için olmaktan çok hükmettikleri içindir” (Şenel, 2004: 243) ifadelerini kullanmaktadır. Augustinus’a benzer biçimde, düşüncelerinde daha ziyade yasalar üzerine yoğunlaşan, Thomas Aquinas Tanrının belirleyiciliğine vurgu yaparak ‘İlk Günah’ sonrası dünyada kurulan dünyevi otoritelerin kötü olduğunu vurgulamaktadır. Ta ki Tanrı onlara Hz. İsa’yı gönderip onu takip etmelerini sağlayana dek kurulan dünyevi iktidarları bu şekilde tanımlamıştır. Bu andan sonra, dünyevi iktidar yönünü Tanrıya döndüğü andan itibaren artık devlet iyi olarak nitelendirilecektir (Demirel ve Akalın; 2018: 45). Benzer biçimde Saliburyli John da dünya devleti/Tanrı devleti ayrımında bulunmuş ve Papa Geladius öğretisine sadık kalarak evrenin temel birliğinin merkezine Tanrıyı yerleştirip ardından papa ve Katolik kilisesinin geldiği hiyerarşik bir Hristiyan kozmolojisi biçimlendirmiştir. Papanın Tanrının yeryüzündeki temsilcisi olduğunun ve diğer tüm otoritelerin bu otoritenin altında yer alması gerekliliğinin altını çizmiştir (Schmitt, 2009: 21). Özelde Aziz Augustinus, Thomas Aquinas ve Saliburyli John genelde ise Katolik inancının söylemlerinde insan bencil bir varlık olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeple insanın toplumsal işbirliğine zorlanması gerekir. Kökeni bakımından ilk günah ile malul olan dünyevi otoritelerin bu bencilliğin önüne geçmek ve bencil insanları birbirlerine faydası dokunan bir konuma getirmek için yönünü Tanrıya dönmüş iktidarlar gereklidir. Dünyevi otorite bencil ve daha aşağı bir sevginin sonucu olarak ortaya çıkmışken, Tanrı devleti varlığını Tanrı sevgisine borçludur. Bu durumda dünyevi devletin yegâne işlevi bencil insanların Tanrı devletine ulaşmasını sağlayacak bir araç olmasıdır (Arnhart, 2008: 105). Hristiyan inancında dünya devleti, bencil insanlara toplum bilincini aşılacak, Tanrı devletine ulaşmada yol gösterecek geçici bir basamak olarak nitelendirilebilir. Ezcümle insanlar bencilliklerinden dolayı belirli bir düzenin sağlanması adına toplumsal işbirliğine zorlanmak için devlete ihtiyaç duyarlar (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 124).

Devletin araçsallığına yapılan bu vurgu Marksist literatürde de benzer bir biçimde karşımıza çıkar. Marx ve Engels (2021) devleti işçi sınıfının kendi çıkarları için de kullanabileceği bir araç olarak nitelendirirken aynı zamanda burjuva sınıfının kendi suretinin bir yansıması olarak görmektedir. Bu bağlamda ulus devletin ortaya çıkışında burjuva sınıfının etkisi açısından devlet aygıtı ulusçuluk çizgisinde ele alınacaktır. Ulusal boyutta, burjuva devrimleri ile birlikte ortaya çıkan ve etkinlik kazanan önemli bir düşünce pratiği olarak ulusçuluk, Marksist teori tarafından, kapitalizmi yıkma yolunda geçici de olsa iş birliği yapılabilecek bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bir anlamda kapitalizmin kurulmasında ve meşruiyet kazanmasında önemli bir rol oynamış olan ulusçuluk, Marksist hareketlerin kapitalizm karşısında iş birliği yapmasında genel olarak sakınca görülmeyen bir noktaya evrilmiş; bu durum ulusal nitelikli işçi sınıfı hareketlerinin Marksist doktrin tarafından

desteklenmesi sonucunu doğurmuştur. Ne var ki Marksist doktrin ile ulusçuluk düşüncesi arasındaki ilişkinin geçici bir iş birliği anlayışına dayandığını da yeniden ifade etmek gerekmektedir. Desteklenen ulusal nitelikli işçi sınıfı hareketleri hedeflerine ulaştıkça; bir başka ifadeyle ulusal boyutta sosyalist devrimlerle sosyalist devletler kuruldukça söz konusu geçici iş birliğine son verilmesi anlamına gelen; bu devletlere de son verilmesi, bunların da ortadan kaldırılması hedeflenmektedir (Stalin, 2015: 41-45). Enternasyonalist ideal, önce iş birliği yapmayı planladığı ulusçuluğu ve bu düzlemde kurulmasını desteklediği sosyalist ulus devletlere de son vermeyi nihai olarak amaç edinmektedir.

İşçi sınıfının sınıfsız/sınırsız bir toplum ideali doğrultusunda bir araya gelmesini ve birleşmesini; dolayısıyla yapay olarak tanımlanan tüm diğer kimlik ayrılıklarının aşılmasını içeren Marksist teori, ulus sorunu hakkında tavır takınırken tarihsel gerçekler bağlamında tavır almak durumunda kalmıştır. İfade edildiği gibi teorik ve kategorik olarak enternasyonalizm düşüncesinin ötekisi olarak tanımlanabilecek ulusçuluk düşüncesi ile araçsal olarak da olsa işbirliği geliştirmek durumunda kalmıştır. Nihai hedef olarak varılması öngörülen enternasyonalizme yönelik, kendisiyle teorik olarak çatışsa da, geçiş aşamasında ulusçu nitelikli işçi sınıfı hareketlerinin kabul görmesi, kapitalizmi yıkabilmek için ulus kimliğine dayalı bu boyuta bir anlamda taviz verilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Tek başına bu veri bile, modernitenin ortaya çıkardığı ulus kavramının ne kadar güçlü bir gerçeklik olduğunun göstergesidir. Başka bir ifadeyle enternasyonalizm nihai hedefini benimsemiş olan Marksist teori, kendisiyle kategorik bir çelişki içerisinde olan ulus kavramını ve ulusçuluk idealini, en büyük rakibi olan ve yıkması gereken düzenin temeli olan Kapitalist düşüncenin ve Kapitalistlerin hizmetine bırakmayı kabul edememektedir (Lenin, 2011: 52-55; 59-70).

İşçi sınıfının devrimci niteliğini kaybetmemesi ve Komünizm idealine varmak için bir araç olarak devletin varlığını gerekli gören Marksizm, yine benzer biçimde bencil olan insanın Tanrı devletine ulaşmasını sağlayacak bir araç olarak devletin varlığını gerekli gören Katolik inancı devletin araçsallığına işaret etmektedir. Devlete atfedilen ilahi bir misyon düşüncesi özellikle Antik Yunan ve Roma'nın devlete yüklediği anlamın oldukça dışında bir yaklaşımın ürünüdür. Bu denli farklı bir yaklaşım, tarih anlayışında da karşımıza çıkacaktır. Özellikle Antik Yunan düşünce dünyasında ilk örnekleriyle tanıştığımız döngüsel tarih yaklaşımı, sonraları Roma düşünce dünyasında da kabul görmüştür. Fakat ilk defa Aziz Augustinus ile zamansal açıdan bu yaklaşımdan vazgeçilip bir amaca yönelen ilerlemeci bir tarih anlayışı ortaya çıkmıştır (Demirel ve Akalın; 2018: 41).

1.4. İlerlemeci Tarih Anlayışı

Aziz Augustinus'a göre tarihin nihai amacı, insani/dünyevi devletin nihai yıkımı; Tanrı devletine ulaşmak ve tarihin sona ermesidir (Tannenbaum ve Schultz, 2010: 126). Platon (2017) ve Aristoteles düşüncesinde tarih, yönetim biçimlerinin döngüsel değişimine sahne olan bir alan şeklinde karşımıza çıkmaktaydı. Bir yönetim düzeninin değişimi diğerinin doğuşunu etkilemekle birlikte bu değişim süreci tekrar eden bir döngü içerisinde var olmaktadır (Miller, 1995: 202-05; Miller, 1994: 42-46). Bu döngüsel tarih anlayışı Helen ve Roma

geleneğinde devam etmiş fakat Hristiyan düşünce dünyasında Aziz Augustinus’la birlikte yerini belirli bir amaç doğrultusunda ilerlemeci nitelikte bir yaklaşıma bırakmıştır. Tarihin nihayete ereceği düşüncesinin ontolojik kökenlerinde, kıyamet gününe olan inanç ve Hz. İsa’nın son kez dünyaya gelip yargı gününde hesap soracağı fikri yer almaktadır (Şenel, 2004: 234). Tarih ve tarihte gerçekleşen olayların tümünün son kertedeki amacı dünyevi devletin yıkılıp Tanrının devletine ulaşılacağı kıyamet gününe erişmektir. İlerlemeci ve nihai bir gayeye erişmeyi hedefleme durumu Marksist teoride de belirir.

Marksist teoriye hâkim olan yaratıcı yıkımcılık düşüncesi, Lenin’de benzer kodlarla devrimci yenilgicilik olarak ortaya çıkmaktadır. Özce, yeninin tesis edilebilmesi için eskinin yıkılmasına dayanan bu kavrayış, özellikle emperyalist devlette var olan henüz özgürleşmemiş proletaryanın, kendi emperyalist devletinin savaştaki yenilgisini istemesi olarak ifade edilebilir. Bu bağlamda işçi sınıfı diktatörlüğünün kurulması için tarihsel koşulları ortaya çıkaracak bir fırsat olarak görülen emperyalist burjuva devletinin mağlubiyeti, devrim için ön-koşulların ortaya çıkmasını kolaylaştırabilecek bir gelişme olarak değerlendirilebilmektedir. Ekim (Bolşevik) devrimine kadar Lenin’de hâkim olan bu anlayış; yani işçi sınıfının kendi emperyalist burjuva devletinin savaştaki mağlubiyetini arzu etmesi hali (Lenin, 2009: 9), devrim sonrasında bu yoğunlukta devam etmemiştir. Lenin’in devrim sonrası reel siyasetçi yönünün ağır basması ve devlet başkanı olması, onu ister istemez devrimci yenilgicilik düşüncesinden uzaklaştırmış görülmektedir. Devrim sonrası, Lenin’in bu düşünceden uzaklaştığı öne sürülebilse de Leninizm ana çizgisinin enternasyonalizm bağlamında bir çekirdeğe sahip olduğu ifade edilmelidir. Her şeyden önce Marksist doktrinin genel hatlarında olduğu gibi Leninizm çerçevesinde de ulusal kimlik de dahil olmak üzere tarihsel blok (Gramsci, 2014) dışındaki kimliklerin işçi sınıfının ayrıştırılması için burjuvazi tarafından kullanılabilceği endişesi hakimdir (Zarpli, 2016: 26). Bu çerçevede Marksist-Leninist teoride devrimci ulusal özerklik, kendi kaderini tayin gibi hususlara önem veriliyor olsa da, gerçekte bu kimliklere dayalı ayrımlar enternasyonalist politika karşısında önemini kaybedebilmektedir. Bu tespit esasen Stalinist dönem açısından çok daha geçerlidir. Bu noktada Stalinizm’e yönelen en temel ve tutarlı eleştiri, milli/ulusal kimlikleri önemsizleştirme doğrultusunda teorik ve pratik temellere dayanan ‘Sovyetler Enternasyonalizmi’nin, zaman içerisinde başat Rus kimliğinin etkisi altına girmesidir.

1.5. İsyanın Ahlaki Sınırı

Hristiyan inancı dahilinde isyana ilişkin iki temel yaklaşım bulunmaktadır. İlki, Aziz Augustinus öğretilerinde rastladığımız adil olmayan yöneticilerin adil halka karşı olan kötü tutumudur. Buradaki kavrayış, iyi insanlara Tanrının cezası değil; erdem sınavı olarak tezahür etmektedir. Bu bağlamda Aziz Augustinus isyana karşı bir konum almıştır. Kötü davranan yöneticiye gösterilen sabır bir erdem sınavıdır ve Tanrıya sığınmalıdır. Katolisizmin devlet yaklaşımının temelinde ‘İlk Günah’ öğretisi ve Tanrının kadir-i mutlaklığı anlayışı yer alır. Tanrı her şeye kadir olduğundan, zalim yöneticiler ya da tiranlar da aslında Tanrının iradesinin ürünüdür. Dolayısıyla iktidara isyan Tanrıya isyan anlamına gelecektir. “Göze

göz, dişe diş denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanınıza bir tokat atana öbürünü de çevirin.” (Yeni Ahit, Matta, 5:38-42). “Herkes altında bulunduğu yönetime boyun eğsin. Çünkü Tanrıdan olmayan yönetim yoktur. Bu nedenle yönetime karşı direnen, Tanrının düzenlediğine karşı gelmiş olur. Karşı gelenler yargılanırlar... çünkü yönetim, senin iyiliğin için Tanrının hizmetindedir. Yönetim kılıcını boş yere taşıyor; kötülük yapanın üzerine Tanrının gazabını salacak olan öç alıcı olarak Tanrının hizmetindedir. İşte yöneticiler, Tanrının bu amaç için gayretle çalışan hizmetkarlarıdır.” (Yeni Ahit, Romalılar, 13). Bahsi geçen metinler yöneticiye karşı isyanı yasaklasa da istisnai bir yaklaşım Salisburyli John'da karşımıza çıkmaktadır. John ise her bir dünyevi iktidarın Tanrının yasalarına uyması gerektiğini; eğer Tanrının buyuklarından uzaklaşmışlar ise ‘şeytanın benzeri’ olduklarını ifade etmiştir. Salisburyli John, Policraticus adlı eserinde Tanrının emirlerinden uzak bir yönetim sergileyen tiranların kutsal kitabın verdiği yetkiyle öldürülmesi gerektiği ve hatta daha da ileri giderek bu işin şanlı ve yasaya uygun bir hareket olduğunu iddia etmiştir. Tirana yönelik bu tarz bir sınırlı isyanın sadece tirana bağlılık yemini etmemiş kişiler tarafından yapılması gerektiğini belirterek, isyana sınırlı bir ahlak çizgisi de çekmiştir. Yine bu isyanın derhal değil; tiranın yeniden Tanrının yoluna girebilecek makul bir süre beklendikten sonra yapılmasını ister (Şenel, 2004: 253-254). Dini kaygılardan uzaklaşmış bir yöneticinin adil olamayacağı savı, iyi veya kötü belirlemesinin dini temele göre inşa edilmesini; diğer bir deyişle Hristiyanlaştırılmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Salisburyli John isyanın Tanrıya değil onun buyuklarına uymayana yöneltildiği ifade eder. Buna göre isyan sonunda tiranın yönetimden uzaklaştırılması; onun yerine Tanrının emirlerine uygun hareket edecek bir yöneticinin işbaşına gelmesine yol açılacaktır.

Salisburyli John'un yaklaşımında isyanın kökenine benzer biçimde Marksizm'de de kapitalizmin neden olduğu sınıfsal toplum yapısının proletarya tarafından yıkılması; onun yerine sınıfsız ve eşit bir topluma ulaşılması hedefi bulunmaktadır. Çağımızda yaşanan sermayenin küresel boyutta sınır tanımaz biçimde geliştiği ve örgütlendiği; temel belirleyici olarak ulus-ötesi sermayenin geliştiği yapının aksine Geleneksel Marksist Kuram, sermayenin ulusal sınırlar ve ulus devlet çatısına hapsolacağını ve bu noktada ortaya çıkacak çatışmayı besleyeceğini öngörmüş (Lenin, 2013: 81); buna karşılık evrensel düzeyde örgütlenecek işçi sınıfının kapitalist düzeni yıkacağını beklemiştir. Marksizm'de isyanın meşruiyeti tarihsel materyalizmle ilişkilidir. Diyalektik yönetime dayanan tarihsel materyalizmin çözümlemelerine göre uzlaşmaz sınıflardan oluşan toplumlarda birbirine karşıt sınıflar bulunmaktadır. Köle toplumunda köle sahibi ile köle; feodal toplumda feodal bey ile serf; kapitalist toplumda ise burjuva ve proletarya arasında uzlaşmaz çelişkilerin varlığı söz konusudur. Diyalektik materyalizmin dayanak noktası burasıdır. Esasen kendi varlıklarını da karşıtının varlığına bağımlı kılan bir ilişki ortaya çıkmış olur. Karşıtlar, birbirlerinin varlık sebebi olacak düzeyde bir birlik oluştururlarken bir yandan da yoğun bir çatışma içerisindedirler. Birbirlerini sürekli olarak olumsuzlama ve dışlama tutumu söz konusudur. Bu kapsamda, karşıtlıkların birliği göreceli iken; karşıtların çatışması en az devinin ve gelişme kadar sürekli ve tartışılmazdır. Marksizmin bu uzanım çizgisinde ulaştığı nokta ise uzlaşmaz

sınıfların arasındaki uzlaşmaz çıkarların, bu uzlaşmazlığı üreten toplumsal sistemin koşullarında çözümlenemeyeceğidir (Krapivin, 1988: 125-126). Marksizmde isyanın meşruiyet temeli bu noktada belirginleşmektedir. Proletarya ile burjuva arasındaki çelişki uzlaşmaz bir çelişkidir. Madde ile düşünce arasında bir özdeşlik bulunduğu anlayışını reddeden materyalist anlayış, tarih boyunca uzlaşılması mümkün olmayan ve gelecekte de uzlaşması mümkün olmayan zıtlıkları analiz eder. Tarih, doğal zenginliklerin işletilmesi tekniklerindeki seviyeye bağlı olarak ortaya çıkan maddi zenginliğin paylaşılması mücadelesinden ibarettir. Üretim ilişkisinin niteliğine bağlı olarak hâkim sınıf ve ezilen, sömürülen sınıf arasındaki çelişkinin oluşturduğu sosyal, dinsel ve entelektüel zıtlıklar ardı arkası kesilmez bir şekilde devam etmektedir. Buna göre, kapitalistleşme süreci sanayileşmenin bir sonucudur. Burjuva devletini doğuran bu etkenler aynı zamanda onu yıkabilecek unsurlardır. Sınıfsal çelişkinin en üst düzeyde olduğu bu tarihsel aşamada, üretim araçları burjuva sınıfının elinde toplanmıştır. Artık değeri burjuva sınıfının sömürmesinin devamına ve bu sömürünün derinleşmesine yarayacak şekilde kurulmuş olan bu düzeni, Marksist düşünce kaçınılmaz olarak proletaryanın devrimiyle sonuçlanacak bir süreç olarak analiz etmektedir. Bu sistematiğe göre kaçınılmaz olarak gerçekleşecek olan, burjuva iktidarının işçi sınıfı ayaklanmalarıyla son bulması ve proletarya diktatörlüğünün kurulmasıdır (Bourgin ve Rimbart, 1966: 99). Artık değerın kapitalistlere aktarılması ile onları daha da zenginleştiren ve güçlendiren hegemonik yapıya karşı proletarya diktatörlüğü ile sosyalist geçiş aşamasının kurulması ve tarihin buradan komünizm aşamasına doğru ilerlemesi kaçınılmaz olarak görülmektedir. Bütün bu tahayyülün temeli ise işçi sınıfının, burjuva dışındaki toplumsal kesimlerin de desteğiyle gerçekleştireceği isyandır.

2. KATOLİK EVRENSELÇİLİK İLE MARKSİST ENTERNASYONALİZM ARASINDAKİ FARKLILIKLAR ÜZERİNE

Bir inanç sistemi olarak Hristiyanlık, tabiatı gereği dini ve felsefi üretimlerinin tamamını Tanrısal bilgiyle ilişkilendirmiştir. Erken Hristiyan döneminden başlamak üzere Papistik, Patristik ve Skolastik dönem nihayetinde Protestan Hareketlere kadar Katolik inancının şekillendirdiği düşün dünyası oluşmuştur. Bu durumun neticesinde birey, toplum ve devlette içkin olan Katolik inancının çizdiği sınırların dışarısına çıkmamıştır. Diğer yandan Marx ve Engels'in Fransız İhtilali'nin tüm dünyayı yeniden şekillendirme potansiyelini yarattığı bir dönemde yaşamış olması, Marksizm'in devletin ortaya çıkışını anlamlandırmasında etkili olmuştur. Fransız İhtilali, bir burjuva devrimi olarak öncelikle burjuvanın mutlak monarşi ve aristokrasiye karşı oluşturduğu değişim rüzgarının bir sonucudur. Ne var ki, yöneldiği ve yıkıma uğrattığı hedefler mutlak monarşi ve aristokrasi ile sınırlı kalmamıştır. Burjuvanın Fransa'yı ihtilale götüren ideolojik başarısı ve ardından kurulup önce Avrupa'yı sonra dünyayı etkisi altına alan politik ve ekonomik iktidar yapısı, ilerleyen süreçte 1848 proletarya hareketlerini ve devrimlerini de basturacak bir forma evrilmiştir. Marksizm'in tepkisel bir teori olarak doğması ise bu süreçte gerçekleşmiştir. Bütün bu olayların analizinde diyalektik yöneme dayalı tarihsel materyalizm doğmuştur (Bourgin ve Rimbart, 1966: 98). İnsanlık

tarihini sınıfsal çelişkinin ve çatışmanın tarihi olarak tanımlayan bu sistematik, sömürünün en üst düzeye çıktığı dönemi ise tarihsel bloğun oluştuğu ve burjuvanın sömürüsüne, proletaryanın sömürülmesine dayanan kapitalizm aşaması olarak tanımlar. Üretim ilişkilerinin (altyapının) belirlediği en etkin üstyapı kurumu olarak ise Burjuva devleti, kapitalistlerin çıkarlarının devamını sağlamak için kurulmuştur. Sömürünün en uzlaşmaz boyuta ulaştığı bu dönem kapitalistler açısından temel güvencedir.

2.1. Devletin Kökeni

Gerek Hristiyan inancı gerekse Marksizm günümüz 'devlet teorisi' literatürüne izler bırakmıştır. Devletin kökenine dair teorilerden biri olan İlahi Hukuk teorisi; bir başka ismiyle 'yaratılış teorisi'dir. Buna ek olarak devletin ortaya çıkışını ekonomik saiklerle ilişkilendiren Marksist yaklaşım da bulunmaktadır (Zabunoğlu, 2015). Devletin ortaya çıkışının izahı Hristiyan inancı ile Marksist felsefe arasındaki temel farklardan ilkidir. Her ne kadar devleti bir araç olarak kullanması açısından birbirlerine yaklaşımlar da devletin kökenine ilişkin iki farklı bakış açısı mevcuttur. Aziz Augustinus'un yeryüzü devletin Tanrının devletine tabi olması ve Aziz Pavlus'un tüm yeryüzü devleti iktidarlarının Tanrıdan geldiği söylemleri, devletin kaynağının bir yaratıcıyla ilişkilendirilmesi fikrinin ürünüdür (Ağaoğulları ve Köker, 2004: 139-142). Marksizm ise devletin ortaya çıkışını sınıf mücadelelerinin bir neticesi olarak açıklamıştır. Ekonomik teori olarak da adlandırılan bu teori, ekonomik olayların ve ilişkilerin toplumların siyasal ve sosyal yapılarını etkilemesi neticesinde devletin ortaya çıktığını iddia etmektedir (Eroğul, 1974: 113-115). Marksizm, devleti burjuva sınıfının çıkarlarına hizmet eden bir mekanizma olarak görmektedir. Klasik Marksist felsefe özelinde çalışmanın bu kısmında enternasyonalizmin devletin kökenine ilişkin yaklaşımında, ulus/ulusçuluk ile ilişkisi üzerinde bir izlek takip edilmiştir.

Enternasyonalizm düşüncesinin temel dayanağı esasen burjuvanın bir toplumsal grup olmaktan bir sınıf (sonraları hâkim sınıf) olma kimliğine evrimleşmesiyle bağlantılıdır. Bu şekilde burjuvazi önce yerelden ulusala, sonra da ulusal boyutta mutlak biçimde modern devletin taşıyıcısı rolünü üstlenmiştir. Bunun sonrasında burjuva sınıfı ulus-ötesi boyutta örgütlenmiştir (Marx ve Engels, 2013: 65-66). Ulus-ötesi düzlemde örgütlenen burjuva karşısında işçi sınıfı için de tek yol enternasyonalist düzlemde kurtuluş mücadelesi vermek haline gelmiştir. Marksist kuram, kapitalistlerin ulus-ötesi birliğinin kaçınılmaz olarak bir çıkar birliği olduğunu savunmaktadır. Ulus devletin kurucusu olan, dolayısıyla çıkarları doğrudan ulus devletle örtüşen burjuva, uzun vadeli olarak ulus-ötesi çıkar birlikleri doğrultusunda hareket edemez; bu durum kaçınılmaz olarak geçicidir. Son tahlilde mutlaka ulus devletler ile burjuvanın çıkarları paralel olduğundan ulus-ötesi koalisyonlar geçici olacaktır. Dolayısıyla kapitalist ulus devletler arasında ortaya çıkan çıkar çatışmaları, burjuvanın ulus-ötesi iş birliğini zedeleyecektir; oysa işçi sınıfının çıkarı evrensel olarak tektir; dolayısıyla işçi sınıfının enternasyonalist birliği senaryosu ontolojik olarak kapitalistlerin muhtemel birliğinden çok daha geçerli ve olanaklıdır. Birbirleriyle çıkar ve buna bağlı olarak güç mücadelesi içerisinde bulunan kapitalist ulus devletler ve bunlara hâkim olan burjuva sınıfları

birbirleriyle uzun vadede uzlaşmaz bir çelişki içerisinde. Geçici iş birlikleri dışında ulusal düzlemde çıkarlarının peşinden gitmeye mahkûm olan ve bunu aşamayan kapitalistler karşısında, enternasyonalist birlik sağlama yolunda bütünleşmeye başlayan işçi sınıfı doğal bir avantaj içerisindedir (Waterman, 2004: 3) ve bu durum işçi sınıfını tarihin doğal akışı içerisinde yükselen sınıf haline getirmektedir. Enternasyonalizm ideali, Marksist doktrin açısından net bir hedef olmakla beraber; sınıfsız bir dünya toplumunun nasıl ortaya çıkabileceği, bu kapsamda devletin ortadan kalkacağı aşamaya nasıl varılabileceği konusu; nihai hedefle aynı netlikte cevaplar içermemektedir. Bu noktada kapitalizmden komünizme geçiş için öngörülen ara aşama olarak sosyalist devlet modeli ile birlikte en azından teoride toplumsal ilişkilere devlet müdahalesinin kademeli olarak ortadan kalkacağı beklentisi hakimdir (Hobsbawm, 2014: 57). Bu çerçevede ortaya çıkan ulusal nitelikli sosyalist kurtuluş hareketleri, enternasyonalist dünya idealinin geçiş aşamaları olarak değerlendirilebilir. Ulusçu hareketlerle işçi sınıfı hareketlerinin ortak kesişimleri aslında araçsal olarak Marksist doktrinde kabul görmektedir. Nihai hedef olan enternasyonalizmin aslında teorik olarak ötekisini oluşturursa da araçsal olarak ulusçuluk düşüncesi geçiş aşamalarında yararlanılabilecek bir enstrüman olarak görülmektedir. Bu kapsamda işçi hareketlerinin kuracağı ulusçu nitelikli ve ulusal düzlemdeki iş birliklerine rıza gösterilebileceği eğilimi ortaya çıkmıştır.

2.2. Yönetim Şekli

Sınıfsız dünya ideali ve burjuvanın devleti kullanmak için ürettiği bir araç olarak demokrasinin olumsuzlanması düşüncesi, yönetim biçimi düşüncesine yönelik ipuçları taşımaktadır. Devletin, komünizme ulaşmak için bir araç olarak görülmesi ve nihayetinde sınıfsız bir topluma erişildiğinde toplumsal hayatın düzene girmesi, üst bir yönetici iktidara veya mekanizmaya ihtiyaç kalmayacağı beklentisi, Marksizm’de yönetim biçimine de ihtiyaç kalmayacağını göstermektedir (Marx, 1977: 1-2). Diğer yandan Katolik inanç içerisinde özellikle Thomas Aquinas, Tanrı ile kral arasında bir paralellik olduğunu ifade ederken, aile, baba ve yönetici arasında bir ilişki kurar. Bu bağlamda yönetim biçimi olarak monarşiye olumlu bir atıf olduğu görülmektedir (Demirel ve Akalın; 2018: 45). Devletin kökeni ve yönetim biçimlerindeki bu farklara ek ve son olarak yasaların kökeni, içeriği ve önemi açısından ayrışma görülmektedir. Bu ayrışmanın temel nedeni yine ontolojik olarak bir inanç sistemi ile felsefi bir akımın karşılaşmasından kaynaklanmaktadır. Thomas Aquinas, kısmen Aristoteles ve Cicero’dan etkilediği biçimiyle yasaları sınıflandırmıştır. Normlar hiyerarşisinin tepesine ‘ebedi yasa’ dediği Tanrının değişmeyen aklını yerleştirmiştir. Ardından ilahi hayatı düzenleyen ‘ilahi yasa’ gelmektedir. Sonrasında ‘doğal yasa’ olarak nitelendirildiği doğa hukuku gelir. Son olarak ‘insani yasa’ gelir ki; o kendinden üstteki hiçbir yasaya aykırı olmamalıdır. İnsan yasaları Tanrı yasalarını taklit etmelidir. Toplumun uyum içinde yaşayabilmesi için bu bir gerekliliktir. Toplumdaki düzen açısından yasaların gerekliliğine vurgu yapan Hristiyan inancı ve öğretisinin (Arnhart, 2008: 134-135) yanı sıra Marksist felsefe yasaların oluşumuna eleştirel yaklaşmıştır. Marx ve Engels (2021) toplumsal yapıların insanların kendi ihtiyaçlarına yönelik üretim ilişkilerinden ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bu doğal sürecin insan yasalarına dönüştürülmesi eğilimine ‘maddeleştirme’ süreci şekilde

pejoratif bir anlam yüklemişlerdir. Emek süreci konusunda kişinin kendi ihtiyacına göre üretmesi durumunun asıl özgürlük olduğunu vurgulamışlardır. Çalışma tarzının bir yasa ile başkasına tabi kılınmasının zorunlu tuttuğu andan itibaren, bu tabi kılma durumunun önemsiz bir anlık eylem olmaktan çıktığı; adeta özne durumundan nesne durumuna dönüştüğü ifade edilir (Marx, 2003: 166).

Marksizmin temel tezinin nihai hedefi olarak tanımlanabilen Komünizm aşaması, özel mülkiyeti tüm şekilleriyle ortadan kaldırma, sömürü biçimlerinin tümüne bütünüyle son verme, sınıflar arası kavgayı proletaryanın kesin zaferiyle noktalama amaçları içeren siyasi, ekonomik ve sosyal sistem olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda Devletin ortadan kaldırılması, bütün malların bolca üretilmesi, üretilen malların tüketiminde sömürünün ortadan kaldırılması neticesinde eşit bölüşümün geçerli olması öngörülmektedir. Komünizm aşamasına geçilmesi için ön koşul, proletarya diktatörlüğü yoluyla sosyalist ara aşamanın yaşanmasıdır. Bu kapsamda somut uygulamanın ise, herkesten kapasitesine göre bir iş beklentisinin oluşturulması; herkese yaptığı işe göre eşit olarak hakkının verilmesidir. Nihai hedefe ulaşmak için kaçınılmaz olan, ifade edildiği gibi sosyalist geçiş aşamasının yaşanmasıdır. Başka bir ifadeyle sosyalizm aşaması, kapitalizmin yarattığı tüm ekonomik ve sosyal hak-sızlıkların ortadan kaldırılacağına öngörüldüğü aşamadır. Sosyalist aşama ile kurulması tahayyül edilen düzen, sınıfsız ya da başka bir ifadeyle tek bir sınıf olarak proletaryadan kurulan bir toplumsal yapıyı oluşturmak amaçlanmaktadır. Tek sınıf düşüncesi esasen tüm emekçileri içerisine alan bir sınıftır. Tüm emekçiler ifadesi, kol gücüne dayalı emekle beraber kafa gücüne dayalı emeği de içerisine almaktadır. Bu bağlamda ekonomik sosyalizm, üretim araçlarının kamusal mülkiyeti (altyapıdaki dönüşüm) ile beraber eşitlikçi bir dağıtım mekanizmasının kurulmasına dayanmaktadır. Bunun sonucunda herkes için en iyi yaşamın tesis edileceği beklentisi vardır (Bourgin ve Rimbart, 1966: 100).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Batı siyaset felsefesi özelinde Antik Yunan ve Roma düşün geleneğinin odaklandıkları konular açısından siyasetin niteliği hususunda; bireyin konumu, toplumun düzeni ve uyumu ile devlet ve yönetim biçimlerine odaklanmayı zorunlu kılmıştır. Çalışma bu minvalde ortak tarihsel geçmişe sahip dini diğeri felsefi temelli iki farklı fenomeni birlikte ele alma çabasının ürünüdür. Bireyin özgürlüğü, evrenselcilik kaygısı, devletin bir araç olarak görülmesi, ilerlemeci, doğrusal ve nihai bir amaca yönelen tarih anlayışı ve isyanın sınırlı ahlakiliği temel benzerlikler olarak belirlenmiştir. Bu benzerliklerin yanı sıra bir de mülkiyet bahsinde Hristiyanlığın ilk dönemleriyle sınırlı kalmak şartıyla birbirlerine yaklaştıklarını görmekteyiz. Mülkiyet, bilhassa üretim araçlarının mülkiyeti Klasik Marksist literatürün başat konusudur. Mülkiyet, ilgili literatürde eşitsizliğin temel nedeni olarak kabul edilmektedir. Kısmen benzer biçimde Hristiyan inancının ilk dönemlerinde tüm iman edenlerin mallarının müşterek olduğu görülmektedir: “İmanlıların tümü bir arada bulunuyor, her şeyi ortaklaşa kullanıyorlardı. Mallarını mülklerini satıyor ve parasını herkese ihtiyacına göre dağıtıyorlardı (Yeni Ahit, Elçilerin İşleri, 2: 44-45).” Marksizm’in mottosu olan

“herkese ihtiyacı kadar, herkesten yeteneği kadar” söylemi; İsa, havarileri ve çevresindeki ilk Hristiyanların, sahip olduklarını bölüşerek sürdürdükleri yoksul ve yalın ortaklaşa yaşam ile benzerlik içermektedir. Dikkat edilmesi ve yeniden altı çizilmesi gereken husus ise yoksulluk ve yalınlık zeminde ortak bir yaşamın sürülmesiydi. Hristiyan inancı özellikle erken dönemlerinde, Marksist felsefe ise genel olarak teorik düzeyde eşitsizlikçi düzeni bozmak adına mücadele etmişlerdir.

Katolisizm tek bir ilahi kaynaktan beslenmesine rağmen uygulamada pek çok farklı anlayış ve yorum biçimleri karşımıza çıkmaktadır. Genel bir perspektiften bakıldığında mülkiyetin ilk dönem Hristiyanlık anlayışında farklı oluşu, Salisburyli John’un bir istisna olarak isyanı sınırlı bir biçimde haklı görmesi, Hristiyanlığın baskın bir inanış haline gelmesi gayesiyle başlatılan Haçlı Seferlerinin bir yağma modeline dönüşmesi gibi hususlar aynı inanç içerisinde farklı uygulama biçimlerini sunmaktadır. Bununla beraber benzer bir biçimde, teorik çerçevesini Marx ve Engels’in çizdiği bir dünya görüşü olan Marksizm de pek çok farklı uygulanış şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Sovyet Devrimi’nden sonra teorik yaklaşımlar arasında ayrışan noktalar iyice belirginleşmiştir. Bu sorulardan bazıları, devrim ve proletarya diktatörlüğü mü hedeflenmelidir yoksa geçici uzlaşmalar yeterli mi görülmelidir; sınıf bilincinin oluşturulmasından sonra sınıf kavgası derinleştirilerek sürdürülmeli midir yoksa genel iyiliğe doğru bir rota mı izlenmelidir; kapitalist burjuva devletleriyle her koşulda savaşılmalı mıdır, yoksa bir arada yaşamaya razı mı olunmalıdır; bloklaşma mı yaşanmalıdır yoksa otonom siyasal iktidarlar biçiminde mi kalınmalıdır; dogmatizm mi yoksa pragmatizm mi tercih edilmelidir şeklinde tartışmalar içermektedir. Bunlar, sosyalizmde hem teorik açıdan hem de uygulama pratiklerine yönelik programlar açısından ayrıştırıcı unsurları oluşturmaktadır.

Diğer yandan devletin kökeni, buna bağlı olarak yönetim biçimlerinin meşruiyeti ve yasaların kaynağı konuları Katolik evrenselcilik ile Marksist enternasyonalizm arasındaki farklılıklara temel örneklerdir. Farklılıklar sadece siyasetin niteliği özelinde bu denli sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede siyasetin alanını sadece devlet, yönetim biçimleri ve yasalar bağlamına hapsedmeden, onun; din, sosyoloji ve ekonomi ile olan iç içe geçmişliğini de göz ardı etmeden, yalnızca çalışmanın sınırlarında kalma hassasiyetiyle hareket edilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın literatür çalışması ve teorik incelemesi, iki yazar tarafından eşit oranda katkı sağlanarak üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Augustinus (2010). *İtirafılar* (Çev. Ç. Dürüşken), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ağaoğulları, M. A. ve Köker, L. (2004). *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Alatlı, A. (2020). *Batı'ya Yön Veren Metinler II, Rönesans/Protestan Reformu Erken Modern Dönem/Bilim Çağı (1350-1650)*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Amin, S. (2016). *Modernite, Demokrasi ve Din Kültüralizmlerin Eleştirisi*. (Çev. F. Başkaya, U. Günsur, G. Öztürk), İstanbul: Yordam Kitap.
- Arnhart, L. (2008). *Siyasi Düşünce Tarihi Platon'dan Rawls'a* (Çev. A. B. Bayram), Ankara: Adres Yayınları.
- Bekmen, A. (2010). Marksizm: Praksis'in Teorisi, H. B. Örs (Ed.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, içinde, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Brenkert, G. G. (1998). *Marx'ın Özgürlük Etiği* (Çev. Y. Alogan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bonaiuti, E. ve Piana La G. (1917). The Genesis of St. Augustine's Idea of Original Sin, *The Harvard Theological Review*, Apr. 10(2), 159-175.
- Bourgin, G. ve Rimbart P. (1966). *Sosyalizm* (Çev. A. Angin), İstanbul: Kitapçılık Ticaret Ltd. Şirketi Yayınları.
- Davis, H. B. (1994). *İşçi Hareketi, Marksizm ve Ulusal Sorun* (Çev. Y. Alogan), İstanbul: 1. Baskı, Belge Yayınları.
- Demirel, İ. ve Akalın, İ. (2018). Batı Siyaset Felsefesi Tarihinde Siyasal Tezahürleri Bakımından Tanrı Tasavvurları, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 32, 31-66.
- Eroğul, C. (1974). Marksist Devlet Kuramı Hakkında Bir Not, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 29(1), 113-123.
- Gedikli B. ve Gedikli, M. E. (2022). Nietzsche ve Marx Açısından Ahlak ve Özgürlük, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(2), 668-681, doi:10.32600/huefd.1028658.
- Grasmci, A. (2014). *Hapishane Defterleri* (Çev. A. Cemgil), İstanbul: Belge Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2014). *Dünya Nasıl Değişir / Marx ve Marksizm Yazuları* (Çev. O. Akınhay), 1. Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Krapivin, V. (1988). *Diyalektik Materyalizm Nedir?* (Çev. G. Aysu), İstanbul: Bilsan A.Ş. Bilim ve Sanat Kitapları.
- Lenin, V. İ. (2009). *Yenilgicilik ve Enternasyonalizm* (Çev. F. B. Aydar), 1. Baskı, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Lenin, V. İ. (2011). *Ulusal Sorun ve Kültürel Özerklik* (Çev. S. Özbudun), 2. Baskı, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Lenin, V. İ. (2013), Marksizm ve Ulusal Sorun, V. İ. Lenin ve J. V. Stalin (Ed.), *Ulusal Sorun Üzerine Eleştirel Notlar* (Çev. G. Atılgan), içinde (77-116), 3. Baskı, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Marx, K. ve Engels F. (1992), *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri* (Çev. M. Belli), 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels F. (2013), *Alman İdeolojisi / Feuerbach* (Çev. S. Belli), 8. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1977). *A Contribution to The Critique of Political Economy (with some notes by R. Rojas)*, Moscow: Progress Publishers.

- Marx, K. (2003). *Kapital I Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili* (Çev. A. Bilgi), Ankara: Eriş Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2021). *Komünist Manifesto* (Çev. T. Bora), İstanbul: İletişim Yayınları.
- McNeill, W. (2004). *Dünya Tarihi* (Çev. A. Şenel), Ankara: İmge Kitabevi.
- Miller, D. (1994). *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi I.* (Çev. B. Peker ve N. Kırac), Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Miller, D. (1995). *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi II.* (Çev. B. Peker ve N. Kırac), Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Moore, B. (2003). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü* (Çev. Ş. Tekeli ve A. Şenel), Ankara: İmge Kitabevi.
- O'Callaghan, J. F. (2003) *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Platon. (2017). *Devlet* (Çev. F. Akderin), İstanbul: Say Yayınları.
- Polanyi, K. (2014). Faşizmin Özü, *Mülkiye Dergisi*, 35(271), 137-162.
- Ruby, C. (2014). *Siyaset Felsefesine Giriş* (Çev. A. U. Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Russ, J. (2014). *Avrupada Düşüncenin Serüveni Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi* (Çev. Ö. Doğan), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Schmitt, C. (2009). *Tarih ve Siyaset Üzerine İki Deneme Roma Katolikliği ve Politik Form Kara ve Deniz* (Çev. G. Yıldız), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Skocpol, T. (2004). *Devletler ve Toplumsal Devrimler Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi* (Çev. S. E. Türközü), Ankara: İmge Kitabevi.
- Stalin, J. V. (2013). Marksizm ve Ulusal Sorun, V. İ. Lenin ve J. V. Stalin (Ed.), *Marksizm ve Ulusal Sorun* (Çev. G. Atılgan), içinde (11-75), 3. Baskı, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Şenel, A. (2004). *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tannenbaum, D. G. ve Schultz, D. (2010). *Siyasi Düşünce Tarihi Filozoflar ve Düşünceleri* (Çev. F. Demirci), Ankara: Adres Yayınları.
- Ullmann, W. (1970). *A History of Political Thought: The Middle Ages*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Waterman, P. (2004). Emancipating Labor Internationalism, Centre for Global International and Regional Studies, escholarship.org/uc/item/0zc5f88k (02.03.2023)
- Yeni Ahit (2020). Bursa: Dorlion Yayınevi.
- Zabunoğlu, Y. K. (2015). *Devlet Kuramına Giriş*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Zarpli, Ç. (2016). Sosyalist Teoride Milliyetçilik Tartışmaları: Birikim Dergisi Çevresi Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DAĞLI EŞKIYASIYLA MÜCADELEDE AYANLARIN ROLÜNE BİR ÖRNEK: EDİRNE AYANI EYYUB AĞA (1796)*

AN EXAMPLE OF THE ROLE OF AYANS IN THE STRUGGLE AGAINST THE MOUNTAIN BANDITS: EYYUB AĞA THE AYAN OF EDİRNE (1796)

Araştırma Makalesi
Research Paper

Eyyub ŞİMŞEK**

Öz:

Bu çalışma, Edirne Şer'iyeye Sicilinden yola çıkarak 1796 yılında Rumeli'de eşkiyaya karşı girişilen büyük operasyon esnasında vilayet merkezi konumundaki Edirne'nin ayanı Eyyub Ağa'nın bir aylık masraf kalemini ele alıp, onun bu esnada oynadığı önemli role odaklanır. Eyyub Ağa, gündelik hayatında sadece askerî değil, sivil işlerle de meşgul olmak zorundaydı; ama bu onun eşkiya ile başa çıkmada Rumeli valisinin koordinasyonunda kritik bir konumda yer almasını engellememişti. Bu çalışmada Eyyub Ağa'nın üstlendiği bu rol üzerinden Osmanlı Devleti'nin o dönemde benimsediği adem-i merkezîyetçi yönetim anlayışına, İstanbul'un pratik ve pragmatik şekilde kullanma çabasına da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Ayan, Eyyub Ağa, Masraf.

Abstract:

This study focuses on the monthly statement of expenditure of Eyyub Ağa, who played a significant role as an ayan of Edirne during military operations against Rumelian bandits. The document that indicates his statement of expenditure is found in Edirne Sharia Court Record numbered 250. His position as an ayan required him to engage not only with military affairs but also with civil affairs. Despite his busy agenda, Eyyub Ağa was one of the key figures in the military operations carried out by Mehmet Hakkı Pasha, the governor of Rumelia. In this study, we would like to emphasize that the Ottoman Empire made more efforts than expected from itself to control provincial organization in spite of a decentralized administrative system that was adopted for nearly a century in the whole corpus of the empire.

Keywords: Edirne, Ayan, Eyyub Ağa, Statement of Expenditure.

* Makale Geliş Tarihi: 29.09.2023

Makale Kabul Tarihi: 09.11.2023

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eyyubsimsek@aksaray.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2327-4656.

GİRİŞ

Ayanlar, hiç şüphe yok ki on sekizinci yüzyıl Osmanlı dünyasının önde gelen aktörlerindendi. Klasik dönem Osmanlı taşrasındaki devlet aygıtı idari bakımdan ehl-i örf ve ehl-i şer olarak iki kola dengeli bir biçimde bölünmüştü (Taş, 2007: 999). Bu düalist idarenin görevlileri, devlet ile ahali arasındaki ilişkinin yürütücüleri konumundaydılar. Bu görece dengeyin on yedinci asırda sosyo-ekonomik yapının süregelen gidişatının değişimi (Öz, 2015: 35-55) ile bozulmaya başlamasıyla taraflardan birisinin öne çıkması beklenebilirdi. Fakat hem ehl-i örfün hem de ehl-i şer'in Celâlî isyanları boyunca göz ardı edilemeyecek düzeyde ellerindeki kuvveti istismar ederek; devlete başkaldıranlarla olan birliktelikleri, erk ile devlet ilişkisinin çehresini değiştirerek, Osmanlı düzeninin taşra siyasetini yeniden üretmesine ve bu süreçte devlete daha sadık bir duruş sergileyen ayanların üçüncü kol olarak teritoryal güç odağı şeklinde ortaya çıkmasına yol açmıştır (Akdağ, 1950: 334-336). Buldukları bölgelerde devlet ile olan ilişki ağlarının biçimlendirilmesine merkezin egemenliğini besleyecek (Khoury, 2016: 171-194) derecede aktif olarak katılarak yerel elit güç konumuna gelen ayan zümresi, özellikle sefer zamanlarında asker ve erzak temini ile bunların ve mühimmatın sevkiyatında¹ birinci raddede görevli sıfatını üzerinde taşımaya başladı. Zira Osmanlılar, on yedinci yüzyılın sonu itibarıyla savaşları merkezî olarak yönetebilme yetisini çoktan yitirmişti (Şakul, 2014: 312-315). Dolayısıyla yerel bir güç olan ayanlar, yeni benimsenen ve bir tür adem-i merkeziyetçilik üzerine inşa edilen (Yücel, 1974: 657-758) yönetim anlayışında kendilerine kolayca yer buldular. Onların stratejik askerî görevleri, devleti bir taraftan rahatlatırken; diğer taraftan devletin bu zümreye olan bağımlılığını pekiştirmekteydi. Bu sayede ayanlar buldukları bölgelerin vazgeçilmez paralel idarecileri konumuna gelmişlerdi. Anılan görevleri dışında, zamanla vergi toplamak, devlete isyan edenlere karşı yürütülen operasyonlarda yer almak gibi başka vazifeleri de üstlenmeye başladılar (Özkaya, 2014:173-209). Ayanların ortaya çıkışları ve yükselişleri üzerine tartışmalar devam ederken bu yerel elit zümrenin para sahibi olmaları ile malikâne sahibi olarak mevki elde edişleri arasındaki rasyonel bağlantı her kesimden tarihçinin kabul edebileceği makul bir yargı olarak ortada durmaktadır. Bu teori, para ile malikânenin zamanla birbirinden türeyen iktidar vasıtaları haline geldiğini savlar. Buradan hareketle de iktidar yolunda ayanların bu vasıtalarla ahaliye zaman zaman zulmederek kendilerini kabul ettirmeye çalıştıkları söylenebilir. Ne var ki ayanlar ahali ile devlet idarecileri arasındaki tek sağlam köprüydü ve onların varlığına son verebilmek için devletin bu boşluğu doldurmasını beklemek gerekecekti.

Bu çalışma, tam da yukarıda bahsedilen fonksiyonların icra edilmesini spesifik biçimde ele alarak bazı değerlendirmelerde bulunmayı amaçlamaktadır. Toplanan vergiler veyahut sahip olunan mukataalar gibi güç üreten gelir kapılarına başvurmadan, bir ayanın yöneticisi olduğu bölgenin giderlerinin değerlendirilmesi ile de bunu yapmaya çabalayacaktır. Metin, 250 numaralı Edirne Şer'iyeh Sicili üzerinden örülmeye çalışılacaktır. Bu defter, Edirne'nin Rumeli vilayetine merkezlik yapacağı 1796-1797 yıllarını kapsar. Çalışma ise 24 Şubat 1796-21 Mart 1796 tarihleri arasında, yani o yılın Edirne için en hareketli ve hara-

¹ Bu konuda son dönemde yapılmış bir çalışma için bz. (Karasu, 2021).

retli günlerini ele almaktadır, denilebilir. Çünkü 1796'nın hemen başında Rumeli'ye yeni atanan Mehmet Hakkı Paşa'nın valilik merkezi Edirne olarak belirlenmişti ki kaza merkezi Anadolu'dan ve Rumeli'den peşi sıra gelen, asker, erzak ve mühimmat ile birlikte olağandışı bir kalabalığa ev sahipliği yapmaktaydı (Şimşek, 2023). Üstelik bu kalabalığa haydutların baskısıyla köylerini terk edip, Edirne'ye yerleşenler de katılmaktaydı (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/3-1; 9-2). 1795 senesinde tüm Avrupa'da olduğu gibi belki de yüzyılın en ağır kış mevsimlerinden birisini yaşayan Edirne (Ladurie, 2021: 70-71), yeni kışa varmadan Eylül ayında büyük bir deprem felaketiyle de yüzleşmek zorunda kalmıştı (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/13-3). Böyle bir ortamda Edirne için yüklü bir gider kapısı aralanacaktı ve kaza ayanlığı uhdesinde bulunan Eyyub Ağa, bütün bu işlerle meşgul olmak zorunda idi.

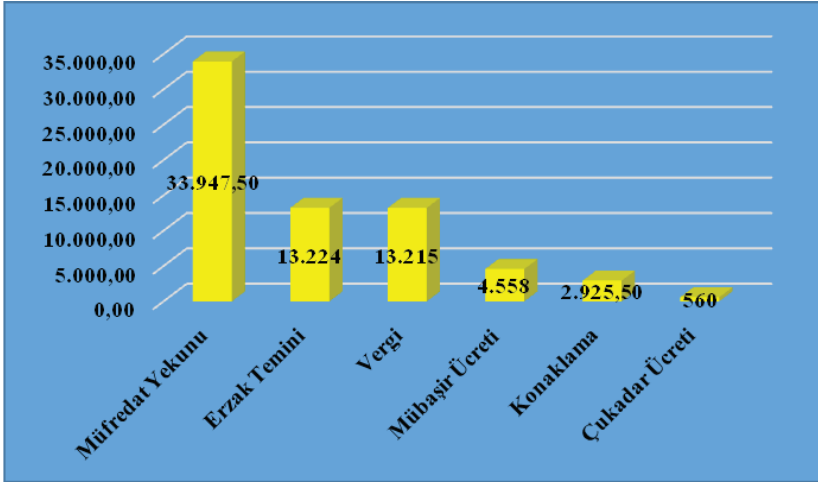
1. EYYUB AĞA VE MİRÎ HARCAMALAR

III. Selim, Rumeli'de uzun zamandır devleti ve ahaliyi rahatsız eden eşkıya gruplarıyla başa çıkma adına şehzadelîği zamanından tanıdığı ve devlet idaresine ilişkin yazdırdığı la-yihası ile tavsiyelerine müracaat ettiği Mehmet Hakkı Paşa'yı 1796 yılının hemen başında Rumeli'ye istiklâl payesiyle büyük yetkiler vererek vali tayin etmişti. Edirne için, paşa-nın vilayet merkezi, demekten ziyade itaatsiz güruha yapılması planlanan operasyonların ana merkezi demek, daha doğru olacaktır. Yani Edirne, Rumeli valisi için sivil anlamdan çok askerî manaya daha yakındı. Hakkı Paşa'nın sefer organizasyonu o kadar yoğundu ki adeta bir küçük savaş provası niteliğindedi (Şimşek, 2023). Binlerce askerin Edirne'ye gelişi, başta konaklama ve erzak temini olmak üzere bazı temel ihtiyaçların karşılanmasını mecburi hale getirmiştir. İvedilikle halledilmesi gereken bu iki sorundan biri olan erzak temini için köylülere müracaat etmek yerine esnaftan doğrudan mubayaa yolu seçilmiştir. Konaklama için de Edirne'nin hanları kullanılmıştır. İki çözüm yolu da peşin paranın kul-lanımıyla anlam kazanacaktı. Ortaya çıkacak masrafı da mevkii itibariyle kaza ayanı olan Eyyub Ağa üstlenmek zorundaydı. Diğer taraftan her iş, yeni bir işe kapı aralamaktaydı. Mesela Edirne'ye gelen askerler içerisinde hastalanan ve yaralananlar olduğu gibi; birlik-lerinden kaçan firarileri görmek de mümkündü. Yine bu askerlerin operasyon mahallerine sevk edilmeleri, onlarla birlikte hem erzak hem top, tüfek ve barut gibi mühimmatların sevki ayrı birer işti. Bütün bu resmî işlerin yazışmaları için tatarlara ve kontrolleri için de müba-şirlere hizmet bedellerinin ödenmesi gerekiyordu. Eyyub Ağa için ise yüklendiği bu askerî harcamaların dışında resmî görevi sebebiyle Edirne'ye gelen veya yolu oradan geçen devlet erkânının ağırlanması ve uğurlanması da masraf kalemlerine dahil edilmekteydi. Yani bir paşa veya akrabası yahut maiyetinden birisi Edirne'ye girdiği andan itibaren o kişi Eyyub Ağa'nın gözetimi altında olmak zorunda idi.

Eyyub Ağa'dan kısaca bahsedilecek olursa hassa silahşörü payesine sahip olarak 1791 se-nesinde Edirne cizyedarı olduğu bilinmektedir (BOA. AE.SSLM III 394-22793; 177-10582). 1793 yılı ortalarında Edirne ayanı Arnavut Mehmet'in halka zulmetmesi neticesinde Edirne ahalisinin ve ileri gelenlerin reyile cizyedar Eyyub Ağa, Edirne'nin yeni ayanı oldu (Karakuş, 2018: 210-211). Onun terfiini konu edinen evrakta bahsedilen *fakirleri gözetmesiyle* meşhur

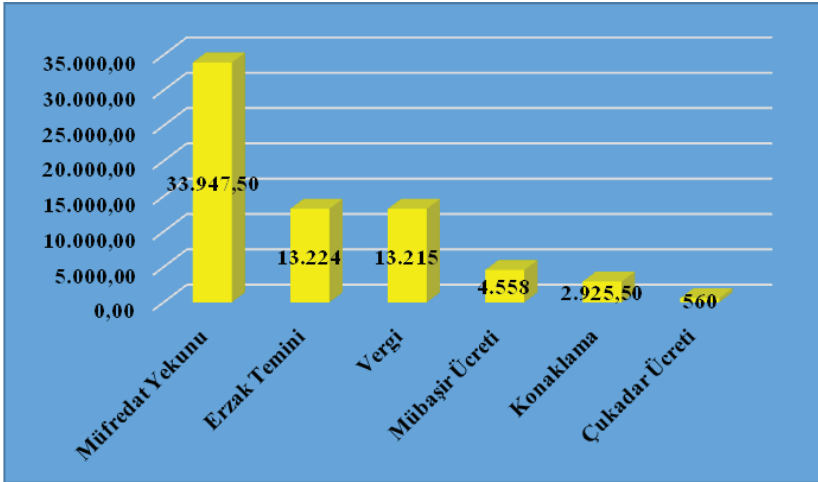
olduğu için bu göreve layık görüldüğü ifadesi *silsile-i meratibde* yükseliş retoriği olarak sıkça karşılaşılan bir tabir olsa da aslında ağanın zenginliğini, dolaylı biçimde hatırlatmaktaydı. Bu zenginlik hem devlet ve hem ahali için kabul görülebilecek terfi sebebi olabilirdi. Zira uhdesinde olan devlet işleri için gerçekten yüksek meblağlara muhtaçtı. Belki de bu sebeple Ada-yı Edirne mukataası ve tevabii askerî operasyonlar başladıktan hemen sonra Eyyub Ağa'ya verilmmişti (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/2-3). Yine önemli gelir kaynağı olan Köselor Mukataası (BOA. C.ML 69-3153) ve matbah-ı amire ocaklığı olan Köstendil kazaları avarız gelirleri (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/8-1) onun idaresine bırakılmıştı. Eyyub Ağa'nın fakirleri gözetmesi iddiası hem onlarla hem de üst düzey devlet yöneticileriyle olan maddî ilişkilerinin sorgulanmasını gerekli kılar. Çünkü halkı gözetmesi, ağanın o dönem için adaletli davrandığı imasını taşır. Gerçekten ağanın böyle bir şey yapıp yapmadığı bilinmese de bu tabiri öne süren ahaliyle ve kazanın ileri gelenleriyle sıkı bir borç ilişkisine girdiği ortadadır. Mesela Hacı Eyyub Ağa'nın 1795'te Vidin kalesi muhafızı Mehmet Paşa'ya sattığı adeta köşkü andıran evi, 5.750 kuruş bedeliyle dönemin Edirne'sinde en yüksek tutara sahip ev alım-satımlarındandı (Karakuş, 2018: 69). Kırım hanedanlığından İzzet Giray Sultan, Karahisar Sancağı mutasarrıfı Vezir Mehmet Paşa, Vidin Muhafızı Vezir Abdi Paşa ve Edirne Yeniçeri Ağalığı yapmış olan Mustafa Ağa gibileri Eyyub Ağa'nın kredi sağladığı üst kademe idarecilerden bazılarıydı (BOA. C.ML 203-8383). Yine Ada Nahiyesi, Cısr-i Ergene, Cısr-i Mustafa Paşa gibi kazalardaki birçok köylüye Eyyub Ağa tarafından şahsi veya toplu kredi imkânı tanındığı görülmektedir (BOA. C.ML 42-1942; 203-8383). Elbette borçlar içerisinde cizye ve avarız cinsinden vergiler biraz daha fazla yer tutmaktadır. Bu da köylülerin devlete ödemekle yükümlü oldukları paraları onlar adına Eyyub Ağa'nın önden verdiğini gösterir. Belki de bu sebeple Eyyub Ağa'ya maddî bağımlılığı olan bu iki kesim, onun ayanlığına taraf olmuşlardı. Bir ayana dair bu anlatının geçtiği tarih ve coğrafya düşünüldüğüne genel itibarıyla ilişki ağlarının üç sacayağından beslendiği görülür. Bunlar; devlet, halk ve eşkıyadır. Eyyub Ağa'nın eşkıya ile olan münasebeti pek bilinmemekle birlikte yöneticilerle ve yönetilenlerle arasındaki ekonomik dinamikler, ağanın eşkıya ile gireceği karanlık ilişkiler için önünü aydınlatabilecek, ama aynı zamanda son derece tehlikeli olabilecek bir araç konumundaydılar. Olayın ayrıntıları tam olarak gün yüzüne çıkmamışsa da Eyyub Ağa, 1796 senesi Ramazan ayında eşkıya ile bağlantısı olduğu iddiasıyla Rumeli valisi tarafından idam edildi (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 26/2).

Eyyub Ağa, Rumeli ordusu olarak da adlandırılabilir askerî birliklerin Edirne'ye Şubat 1796'da varışından itibaren bir aylık süre zarfında 68.430 kuruş tutarında mirî harcama yapmıştır. Yaptığı mirî masrafların en büyüğünü ve neredeyse yarısını müfredat yekûnu (33.947,5 kuruş) olarak kaydedilen kısım (%49,7) oluşturur. Daha sonra birbirine eşit miktarda olmak üzere çeşitli esnaftan alınan erzak temini (%19,3) kalem ve yapılan harcamalar için ödenen vergiler (%19,3) gelir. Skalanın dördüncü sırasında 4.558 kuruş değerinde (%6,7) mübaşirlere yapılan harcamalar yer almaktadır. Edirne'ye gelen Rumeli valisinin komutası altındaki askerlerin kaldıkları hanlara ödenen ücretlerden mürekkep konaklama masrafı ise 2.925,5 kuruşluk (%4,2) bir paya sahiptir. Listenin son sırasında ise resmî işler için başkent ve Rumeli valisi tarafından gönderilen çukadarların ücretlerinden oluşan 560 kuruşluk (%0,8) kısım yer alır.

Şekil 1: Genel Masrafların Yüzdeler Olarak Dağılımı

Kaynak: BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/28-2

Şekil 2: Genel Masrafların Kuruş Cinsinden Miktar Olarak Dağılımı

Kaynak: BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/28-2

2. MÜFREDAT YEKÛNU

2.1. Askerî Harcamalar

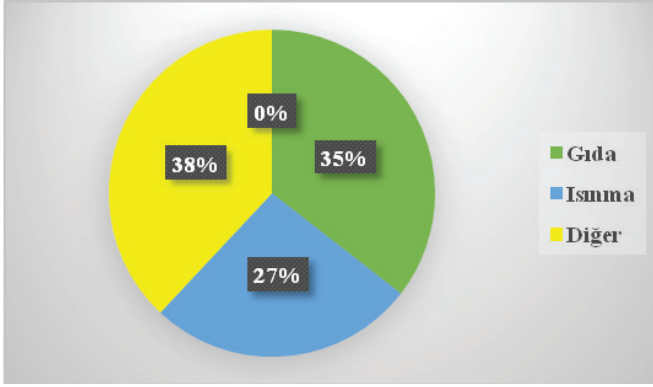
Harcama listesinin tepesinde, çeşitli giderleri içinde barındıran; bu sebeple müfredat yekûnu olarak kaydedilen ve belki de asıl masraflar denilebilecek kalem bulunmaktadır. Bu masraf kalemini kendi içinde iki temel kısma ayırmak gerekir; askerî harcamalar ve diğer harcamalar. 24.564 kuruşluk ve %72'lik bir paya sahip askerî harcamalara detaylı olarak bakılacak olursa, askerî lojistiğin temel aşamalarından olan sevkiyatın öne çıktığı

görülür. Personel, mühimmat ve erzak ulaşım vasıtalarıyla askerî üs olan Edirne'den eşkıya ile mücadele edilecek bölgelere gönderilmiştir. Asker ve mühimmat sevkiyatının toplanma merkezi, aynı zamanda valiliğin merkezi olan Edirne idi. Burada toplanan askerler üç ana kola ayrılmaktaydı. İlk kol, Hakkı Paşa maiyetinde olanlardı. Diğer iki kol ise, Hakkı Paşa kumandasında en üst rütbelerde bulunan Tepedelenli Ali Paşa'nın yeğeni Palaslı Mehmet Paşa ile Kocaeli mutasarrıfı Hüseyin Paşa yönetimi altında idi. Hüseyin Paşa, Filibe'den ve Gümölcine'den; Palaslı Mehmet Paşa ise Hasköy'den sorumluydu (BOA. C.AS 461-19254; HAT 52-2455; C.DH 198-9857). Tamamen Hakkı Paşa'nın kontrolü altında olan sevkiyat, İstanbul ile eş güdümlü olarak gerçekleştirilmekteydi. Hakkı Paşa, Edirne'de toplanan asker ve mühimmatı iki komutanın ikamet ettikleri Çirmen ve Gümölcine'den başka yine itaatsiz unsurlarla başa çıkmak için görevlendirilen hasekiler gibi diğer memurlara da göndermekteydi. Sevkiyatlar, öküz arabaları, büyük ihtimalle at arabası anlamına gelen sirem arabaları² ve top çeken (topkeşan) arabaları ile yapılmaktaydı. Sirem arabası öküz arabasına kıyasla az da olsa daha pahalıydı. Öküz arabasının (kağrı) kirası 3 kuruş iken; sirem arabası 4 kuruş idi. Genel olarak bakıldığında asker sevki için öküz; silah ve mühimmat sevki için ise sirem arabalarının tercih edildiği söylenebilir.³ Elbette kara ulaşımında kullanılan bu hayvanların bakım ve beslenmeleri de ayrı birer masraf kalemiydi. Rumeli valisinin veya emrindeki üst rütbeli bir kumandanın atlarının bakımı da yine ulaşım ve sevkiyat açısından ele alınabilir. Bu açıdan bakıldığında Hakkı Paşa'nın Filibe'ye varışında kiralanan iki at ve bunların bakımlarını üstlenen yedekçilerin masrafları ile Palaslı Mehmet Paşa, Tepedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veli Bey ve Tüfekçibaşı Hüseyin Bey gibi rütbeli bazı askerlerin hayvanları için saman, yem ve bu hayvanlar adına köylülere verilen çayır akçesi⁴ gibi ödemeler de Eyyub Ağa'nın masrafları arasında yer almıştır. Ayrıca bilhassa kule adı verilen eşkıya kalelerinin ele geçirilmesinde stratejik bir rol oynayan top gibi askerî mühimmatların taşınması kadar tamirleri ve sevkiyatta kullanılan hayvanların bakımları da Eyyub Ağa uhdesinde idi. Eyyub Ağa'nın asker ve mühimmat sevki ile bu iş için kullanılan hayvanların bakımı ve bakımdan sorumlu memurların hizmetlerinin karşılığı olarak harcadığı 6.277,5 kuruş (%25,5) askerî masrafların neredeyse dörtte birine denk gelmekteydi. Askerî masraflar içerisinde müfredat yekûnunun yüzde on beşlik kısmını ise sekbanların ve Hakkı Paşa tarafından hangi işe tayin edildiği belli olmayan Zaim İbrahim Ağa'nın maaşı oluşturmaktadır. Hakkı Paşa'nın Çirmen tarafına, Palaslı Mehmet Paşa'nın isteğiyle emrine gönderdiği sekbanların aylık ortalama sekizer kuruş maaşı olup, bu sekbanların altı aylık maaşları (3.650 kuruş) Eyyub Ağa tarafından finanse edilmiştir. Aylık 300 kuruş gibi hayli yüksek bir maaş ile istihdam edildiği anlaşılan İbrahim Ağa'nın da dört aylık maaşı 1.200 kuruş tutmuştur.

² Sirem arabası için II. Viyana kuşatması esnasında zaman zaman Edirne arabası tabiri de kullanılmıştı. Bz. (Erdoğan, 2001: 94-95).

³ Bir defaya mahsus olmak üzere Hüseyin Paşa'ya mühimmat, öküz arabaları ile gönderilmişti.

⁴ Çayır akçesi, köylülerden alınan bir vergi olmakla birlikte burada satın alınan saman ve ot için verilen ücret için kullanılmıştır. Çayır akçesinin on yedinci asırda salgun adıyla köylülerden zorla alınmaya çalıştığına ilişkin bz. (Açık, 2016: 143).

Şekil 3: Müfredat Yekûnu Harcamalarının Dağılımı

Kaynak: BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/26-3

Resmî yazışmalarda görevli tatarlar ile yine resmî işlerde vazifeli olan mübaşir, çukadar, haseki vb. kişilerin İstanbul'un veya Rumeli valisinin emriyle yaptıkları hizmetlerinin karşılıkları Eyyub Ağa tarafından ödenmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı devlet geleneğinde sultanın veya İstanbul'un emrini getiren vazifelilere hizmetlerinin karşılığı olarak “kademiyeye” ismiyle ücret ödenirdi (Pakalın, 1993: 118).⁵ Resmî yazışmaların çokluğu aynı zamanda bu kaleme yapılan harcamaların da çokluğuna işaret etmektedir. Dönemin posta görevini ifa eden bu tatarlar ya İstanbul'dan Hakkı Paşa'nın istiklâli, Palaslı Mehmet Paşa'nın Çirmen mutasarrıflığına yeniden tayini gibi konuları içeren hatt-ı hümayunları getirmişler veya Çirmen'e gönderilecek askerinin aciliyeti, Hakkı Paşa'nın tüfekçibaşısının Edirne'den geçişine müsaade edilmesi; eşkiya korkusuyla yurtlarından ayrılan ahalinin Edirne'den köylerine dönüşleri ve iskânları; ama çoğunlukla da erzak naklinin aciliyeti ve düzenli şekilde yapılması gibi vali buyrultularını getirmişlerdi. Yine Hakkı Paşa'nın Edirne'de ikameti esnasında saraydan gönderilen kapı kethüdası, çukadar, tütüncüler ile mahkemenin resmî görevlileri olan muhızrlar, çukadarlar vb. hizmetleri görenlerin de masrafları Eyyub Ağa'nın uhdesinde olan ödemelerdendi. Bu kalemde üç aylık maaşı ödenen Zaim İbrahim Ağa'nın dört aylık konaklama ücreti ile bu esnada yiyecek ve başka masraflar için de 149 kuruşluk bir harcama yapılmıştır. 2.675,5 kuruş (%10,8) tutan resmî işlerin askerî masrafların yüzde onu gibi yüksek bir orana tekabül ettiği görülmektedir.

Müfredat yekûnu kaleminde dikkate şayan harcama kalemleri içerisinde Edirne'nin mahalle mahalle kayıt yoluyla kefaletle bağlanması da bulunmaktadır. 1796 yılının başında merkezî hükümet, eşkiyaya karşı askerî mücadelenin yanında sivil karakterli tedbirleri de sıkıca uygulamaya çalışmıştı. Bu önlemlerden birisi de umumî kefalet uygulamasıdır. Eşkiaların insan kaynağını kurutmada bu sistemin önemli olduğuna eskiden beri inanan Hakkı Paşa, Sultan III. Selim'e sunduğu layihasında izin belgesi olmadan Balkan coğrafyasında gelişigüzel gezenleri engellemedikçe, eşkiya ile başa çıkmakta başarılı olunamayacağı düşüncesine sa-

⁵ Kademiyeye, tereke yazımlarında mahkemeye gelemeyecek olanların yerine vekâlet eden kâtime verilen ücret için de kullanılmaktaydı. Bz. (Bozkurt, 2011: 191).

hipti (Çağman, 2010: 49). Bu sebeple farklı tarihlerde Rusçuk, Kırkkilise, Edirne, Hayrabolu, Ahi Çelebi, Çorlu, Tatarpazarı, Samakov, Drama, Zihne, Nevrekop, Razlık, Köstendil, Akça Kazanlık, Çırpan, Demirhisar, Zağra-i Atik, Selanik ve Sofya kazaları kefalete bağlanmıştı (Şimşek, 2023: 81-83). Edirne'deki kefalete bağlanma işini Eyyub Ağa organize etmişti ve tabii olarak masrafları ilk karşılayan da kendisi olmuştu. Tahrirata memur olan İbrahim Ağa ve adamlarına verdikleri hizmet karşılığının yanında kâtibin hak ettiği kalemiye ücreti de bulunmaktaydı. Mahkemeden gelen muhızır, tütüncü gibi görevliler ile defterin İstanbul'da kaydından sonra sadrazamın yazısını getiren memura da ücretleri ödendiğinde Edirne merkezdeki mahallelerin tahrirat masrafı 1.118 kuruş (%4,5) olarak kayıtlara geçmiştir.

Askerî operasyonların olduğu yerde bu operasyondan kaçma girişiminde bulunanların olması da hayli sıradan bir vaka idi. Bu yüzden askerî harcamalar kısmında asker kaçaklarını ilgilendiren maddeler dikkate şayan biçimde yerini almıştır. Özellikle Anadolu'dan getirilen ve içerisinde fazlaca köylü ve rençberin bulunduğu askerler arasında firar olayları sıklıkla yaşanmaktaydı.⁶ İstanbul, muvaffak olamasa da askerlerin firarına karşı sert tedbirlere başvurmuştu. Bu minvalde Hakkı Paşa hem Edirne çevresindeki kazalar ile hem de merkez ile uzun süren yazışmalar yapmıştı. Yazışmalar, askerlerin firar etmelerinin önüne geçilmesi, firar edenlerin yakalanmaları, yakalananların iadeleri, yine yakalananların üzerine memur olarak mübaşir, çukadar, tütüncü tayini; ele geçirilen askerlerin Edirne'ye, eşkıya Sinab kuşatmasının merkezi olan Filibe'ye ve eşkıya peşindeki Palaslı Mehmet Paşa'nın görevli olduğu Çirmen'e sevkîyatları için araba kiralınması, bu işte vazifeli olan bölükbaşlarının hizmet bedelleri ile firarilerin ikamet masraflarının karşılanması gibi hayli yoğun bir prosedüre işaret etmektedir. Eyyub Ağa'nın bu prosedürdeki en mühim görevi ise masrafların karşılanması olmuştur. Ağa, firariler için toplamda 1.198 kuruşluk (%4,8) bir harcama yapmıştı.

Eyyub Ağa, Vali Hakkı Paşa'nın dairesi ve maiyeti için de harcama yapmıştı. Paşa kapısı için en yüklü masraflardan birisini koyun temini oluşturmuştur (1.925 kuruş). Hakkı Paşa'nın Edirne'de ikameti esnasında suyollarının tamiri için ise 1.419 kuruş harcanmıştır. Yine paşa kapısının ihtiyacı için 769 kuruşluk odun ve kömür; konaklama için olsa gerek 27,5 kuruş değerinde 270 adet kaba hasır tahsisi söz konusudur. Paşanın mehterhanesi için keçî derisi ve debbağlardan alınan 140 kuruşluk malzeme vardır. Paşanın hazinesi ve ortalarına tayin olunan cebecilerin masrafı 80 kuruş iken; paşa kapısı için buzcudan alınıp, altışar arabayla sevk edilen Harmanlı ve Uzuncaabad karları ile bu karları sarmak için satın alınan keçe ve urganın toplam maliyeti ise 125 kuruştur. Son olarak Hakkı Paşa maiyetindeki yaralı askerler için konaklama, cerrah ve ilaç ücreti olarak 76 kuruş ödenmiştir.

2.2. Diğer Masraflar

Müfredat yekûnu içerisinde diğer masraflar olarak anılabilecek kalem, 9.383 kuruşa denk düşmektedir (%28). Bu kalemden de yine İstanbul'dan emir getiren sadrazam tatarı, çukadarı ve enderun ağası ile varsa bunların maiyetlerine dair kayıtlar önemli yer tutar. Fakat bu kayıtlar, askerî nitelikte olmadıkları ve daha ziyade gündelik hayatın akışı içinde değerlendirilebile-

⁶ Bu konudaki örnek kayıtlar için bz. (BOA. KK.d 12).

cek olaylarla ilgili olduklarından bu kısımda ele alınmışlardır. İstanbul'dan Edirne'ye gönderilen askerî olmayan buyruklara bakıldığında içlerinden biri İstanbul'a yapılan göçlerin önünün alınmasına dairdir. Hem 1787-1792 Savaşı'nın hem de dağlı eşkıyası olaylarının olumsuz tesirleri sadece Balkan coğrafyasından değil aynı zamanda Anadolu'dan da İstanbul'a *ev göçü* olarak nitelendirilen göçlerin hız kazanmasına yol açtı. Osmanlı Devleti'nin ekonomik felsefesinin temel sütunlarından birisi hiç şüphesiz arz yönlü mali anlayış olan provizyonist bakış açısıdır. Bu bakış açısının pratikte cisimleşmesi ise İstanbul'un zahire ihtiyacının karşılanması idi (Genç, 2005: 45). Göç ile birlikte zahireye duyulan ihtiyacın artacağı aşîkâr olup, Osmanlı İstanbulu'nun arz-talep dengesinin bozulmasıyla provizyonist politikalar sekteye uğrayacağından Rumeli'de ve Anadolu'da birçok yerleşim yerinin idarecilerine İstanbul'a göçün önünün alınması için emirler yollanmıştı.⁷ Edirne de İstanbul'a göçün yasaklandığı bölgelerden birisi idi. Edirne'ye gelen bir başka buyruk, altmış tüccarın Kili kalesine sağ salim ulaştırılması ile alakalıdır. Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü ağızda kurulmuş olması münasebetiyle jeopolitik açıdan hayli stratejik bir kaleye sahip bulunan Kili, aynı zamanda ticaret merkezi işlevini de gören yerleşim birimiydi (Ertekin, 2015: 20-22). Kili kalesinde istihdam olunmak üzere tüccarlar zaman zaman bölgeye gönderilmişlerdi. Edirne Kili'ye gönderilecek bu tüccarların uğrak yerlerinden olduğu için tüccarların güvenliğine dair emirler buraya da ulaşmaktaydı (BOA. AE.SSLM III 136-8249).

İstanbul'dan gönderilen buyruklar arasında nefy-i mülkün menedilmesi de bulunmaktadır. Nefy-i mülk; bir kimsenin sahip olduğu malların neredeyse tamamını başka bir şahsa hibe etmesi şeklinde İslam hukukundaki hibe işleminin daha kapsamlı bir muamelesi olarak düşünülmektedir (Bozkurt, 2011: 17-28). Fakat Osmanlılar nazarında nefy-i mülk, adeta bir hile-i şer'îye olarak kabul edilmiştir. Zira bu işlem yoluyla borçlular, hem varislerinin alacaklılardan kurtulmasını sağlamak hem de mallarının beytül-mâla kalmasını yani müsadereye uğramasını engellemek için meşru bir zemin oluşturduklarını iddia ederek, Osmanlı mahkemelerini meşgul etmekteydiler. Hatta 1790'lı yıllar Divan-ı Hümayun'un adeta nefy-i mülk anlaşmazlıkları yüzünden iş yapamaz hale geldiği bir evreydi. Bu sebeple Osmanlılar, dönem dönem Kadıların bu tarz davalara bakmalarını yasaklamışlardı (AE.SSLM III 50-2953; 50-2947). Yasaklı yerlerden birisi de Edirne idi (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞŞ 250/25-1).

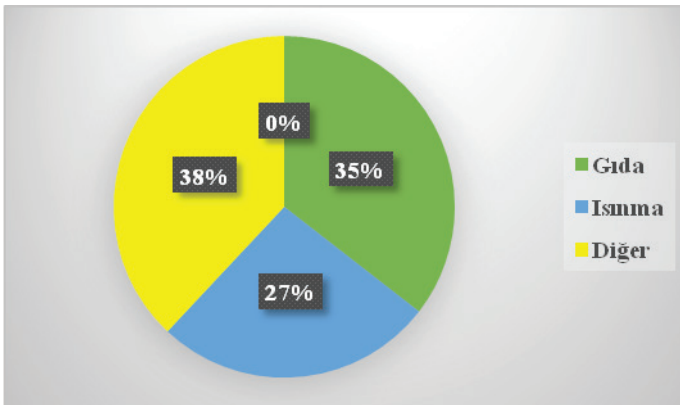
Başkent'ten Edirne'ye gönderilen diğer emirlere gelince; köprü yapımı için gerekli ke-restenin temini, ayın hareketlerine bakılarak Ramazan'ın başlayıp başlamadığının tespiti, Edirne'ye gelen mübaşirlere kahve verilmesi, Bender Kalesi'nden firar eden askerlerin iade edilmesi, İstanbul'a gidecek olan Fransız amelelerle ilgilenilmesi gibi çok çeşitli konuları içermektedir. Bundan başka genelde bu konularla alakalı işlerin takibiyle oluşan harcamalar da yer alır. Mesela mübaşirlere verilen kahve için 500 kuruş ödenmiştir. Kili Kalesi'ne gönderilen tüccarların her birine 37,5 kuruşluk ve toplam maliyeti 2.245 kuruş olan yakın adam hizmeti verilmiş, tüccarların üzerine memur olan kalfa ve kalfa çavuşuna bayrak masrafı olarak 115 kuruş tahsis edilmiştir. Yine tüccarlarla beraber Bender Kalesi'ne gidip, onları

⁷ Bu emirlere örnek olarak bz. (BOA. AE.SSLM III 246-12329; 247-13355). On sekizinci yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a yapılan göçler ve sonuçları hakkında bz. (Metin, 2021).

kaleye teslim ettikten sonra bina eminden senet almakla vazifeli olan iki görevliye 300 kuruşluk harcırah verilmiştir. Fransa elçisinin kaldığı handa yem, saman ve kömür masrafları için 25 kuruş, yine Fransa elçisinin konakçısına, yedekçilerine, kılavuzlarına ve mühimmatlarının maiyetlerine 95 kuruş, Fransa'dan gönderilen amelelerin maiyetlerinde olan Bosna valisinin çukadarına 20 kuruş, bu ameleler için kiralanan amelelere 150 kuruş, Fransız mühendislere kiralanan atlar için 21 kuruş, Rumeli eski valilerinden Abdi Paşa'nın oğlunun Edirne'deki bir gecelik konaklaması için 86 kuruş, yangında büyük bir tahribat yaşayan Manastır-ı Sagır köyünün nüzul ve avarız vergileri için 245 kuruş, adet olduğu üzere vilayet adına kışlak emini ağasına 2.848 kuruş ve cebeli ağasına da 50 kuruş ödeme yapılmıştır.

3. ERZAK TEMİNİ MASRAFLARI

Eyyub Ağa'nın harcama kalemlerinden biri de erzak teminidir. Erzak temininden kasıt, seyahatlerinin geçiş güzergâhında bulunması sebebiyle Edirne'ye uğrayan Karahisar-ı Sahib mutasarrıfı Mehmet Paşa gibi vezirlere, Rumeli Valisi Hakkı Paşa'nın kumandası altındaki Kocaeli mutasarrıfı mîrimîrân Hüseyin Paşa'nın delilleri gibi askerlere ve de nüzul emini ağa, Filibe nazırı Şerif Efendi gibi memurlara yapılan masraflardır. Bu kalemdeki harcamaların 2.933 kuruşu (%35,5) gıda temini içindir. Bu minvalde çoğunluğu arpa olmak üzere, pirinç, koyun eti, yağ, bal, bürülce, tuz, nohut, badem içi, nişasta, yumurta, sirke, soğan, çekirdeksiz üzüm, ekmekek gibi yiyeceklerin yanında öğütülmüş ve öğütülmemiş kahve gibi içecekler de bulunmaktadır. Erzak temininde gıdadan sonra 2.180 kuruş (%26,5) ile kömür ve odun gelmektedir. Devlet görevlileri için yapılan masrafların diğer harcamalar kısmına 3.135 kuruş (%38) bakıldığında ise İstanbul'a gönderilen ve genelde gemi inşa edilmesinde kullanılan bir malzeme olan kaba hasır (Yiğit, 2012: 3413), muhtemelen handa kalan misafirlerin güvenliği için anahtar ve cam; odaların temizliği için faraş ve çubukluk; aydınlatma için yağ mumu ve odaların tamir ve tadilatı için kereste, boya vb. gibi malzemelere verilen ücretler yer almaktadır.

Şekil 4: Erzak Temininin Yüzdelerle Dağılımı

Kaynak: BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/26-2

4. MÜBAŞİR ÜCRETİ MASRAFI

Eyyub Ağa'nın bir aylık masrafları içerisinde kayda değer bir diğer kısım da mübaşirlerle ilgilidir. Mübaşirler, Tanzimat'tan önce devlet tarafından yapılması emredilen bir işin hem ifası hem de denetimi ile görevli olan kişilerdi ve görevli oldukları işlerle anılan memurlardı. Mesela zahire sevkiyatından sorumlu ise zahire mübaşiri (Fidan, 2006: 303.) olarak anılan bu zümrenin masrafları bölge halkı tarafından karşılanırdı (Pakalın, 1993: 592).⁸ Fakat değerlendirilen kayıtlardan mübaşir hizmeti bedeli olarak halktan tahsil edilen mübaşiriye vergisinin bölgenin ayanları tarafından önden karşılanabildiği anlaşılmaktadır. Rumeli'de büyük askerî operasyonun yapıldığı bir dönem düşünüldüğünde İstanbul'un defalarca mübaşir göndermiş olması gerekir. Zaten kayıtlarda da bu görülmektedir. Bilhassa asker, mühimmat ve erzak sevkiyatının aciliyetine binaen mübaşir tayinleri sıkça yapılmıştır. Mesela daha Hakkı Paşa Edirne'ye doğru yola çıkmadan o sırada kapı halkı için zahire toplanıp, paşanın varışından evvel Edirne'ye gönderilmesi emredilmiş; bunun için de nüzul emini ve kasapbaşı ile topçu, humbaracı ve arabacı ortaları için mahsus mübaşirler tayin edilmiştir (BOA. C.AS 241-10159; 108-4868; 241-10171; C.DH 25-1203). Mübaşir hizmeti ücreti 5.458 kuruş ile Eyyub Ağa'nın genel masraflarında %6,7'lik bir kısma tekabül eder.

5. KONAKLAMA MASRAFLARI

Bu kalem, Rumeli harekâtının üssü olan Edirne'de toplanan askerlerin vilayet merkezinde ikâmet ettirilmeleriyle ilgili yapılan harcamalardan müteşekkildir. Hakkı Paşa Rumeli valisi olduktan sonra maiyetine Bolu, Kastamonu, Viranşehir, Safranbolu, Canik, Biga, İnegöl, Bursa, Beyşehir, Kete, Yenişehir, Çankırı, İskilip, Aksaray, Niğde, Kırşehir, Ankara, Bilecik, Trabzon, Bolu, Canik, Kocaeli, Bergama, Menteşe, Kütahya'dan piyade, tüfekçi ve süvari askeri katılmıştı (Şimşek, 2023: 83-84). Rumeli'ye geçişinden sonra da paşanın kuvvetlerine yeni ilaveler yapılmaya devam edildi. Paşanın askeri birliklerine çoğunluğu Balkan coğrafyasından, Edirne'ye yakın yerlerden, Ahyolu, Aydos, Filibe, İslimye ve İzladi; Anadolu'dan da Akşehir, İynecik (Kayseri), Denizli ve Kırkkilise gibi bölgelerden katılımlar oldu (BOA. MŞH.ŞS.C.EŞS 250/26-3). İşte bütün bu askerler Edirne'de toplanmaya başladıklarında doğal olarak askerlerin nerede ikamet edecekleri gibi bir mesele ile karşı karşıya kalındı. İlk bakışta salt ekonomik bir yapı olarak görünen hanlar aynı zamanda şehirdeki yabancıların misafir edildiği yani konaklama sorununun çözümü kavuşturulabileceği mekânlardı ve Edirne hanları ile meşhur bir yerdi. Mesela on dokuzuncu asrın hemen başında Edirne'de altmış sekiz faal han olduğu bilinmektedir; dolayısıyla şehir, böylesi kalabalık orduyu ağırlayabilecek kapasiteye sahip görünüyordu (Karakuş, 2018: 117). Hakkı Paşa'nın askerlerinin Edirne'ye aynı anda geldiklerini söylemek mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki 1796 yılının Ramazan ayında Edirne'ye

⁸ Mübaşiriye bölge ahalisi tarafından karşılanmasına ilişkin bugün Yunanistan topraklarında bulunan Yence-i Karasu'daki ödemeler örnek olarak gösterilebilir. Bunun için bz. (BOA. C.DH. 284-14161).

ulaşmış olanlar, tam kırk dört handa konaklamışlardı. Bu hanların bir kısmı, on dokuzuncu yüzyılın başında tespit edilen hanlar içerisinde yer almamaktadır (Bz. Karakuş, 2018: 117). Buna sebep olarak; bahsedilen hanların bir süre sonra ticari rekabet sonucu veya başka bir şekilde kapanmış olabilecekleri ileri sürülebilir ki mantıklı bir izahtır. Ama en az bu sebep kadar makul görülebilecek bir diğer gerekçe ise, bazı hanların yalnızca askerî operasyonlarda kullanılmak için sınırlı bir amaçla açılmış olabileceğidir. Zira savaş veya çatışma bir coğrafyaya hem yıkım hem kısmî de olsa ekonomik canlılık getirebilecek çelişkili bir tabiata sahiptir.⁹ Yani aslında buralar; içerisinde dükkân ve depolar bulunan, ticari faaliyetlerin ön planda olduğu yerler değil de hanların birçok fonksiyonundan sadece konaklamayı üstlenen bugünkü manada otel olarak işletilen mekânlardı. Mesela ismine belgelerde ve araştırmalarda rastlanılmayan Kulakçı Ahmet Ağa Hanı denilen handa Tüfekçi Çakır Ağa'nın askerleri tam üç ay boyunca kalmışlardı. Evrakta bu han için *ağaların reyiyile* açıldığına dair ifade yer alır ki bu, Kulakçı Ahmet Ağa Hanı'nın tam manasıyla bir han olmadığına ve dolayısıyla geçici bir ruhsata sahip olduğuna işaret eder. Bunun yanında hanlarda kalan askerlerin sayısına ilişkin bilgi mevcut değildir. Çünkü Şeriye Sicilindeki kayıt, daha ziyade askerlerin hangi handa kaldıklarını ve yapılan masrafi içermektedir. Eyyub Ağa, Hakkı Paşa'nın askerlerinin konaklaması için kırk dört hana toplam 2.925,5 kuruş ödeme yapmıştır. Aşağıda Edirne'de askerlerin hangi handa ne kadar ücret karşılığında kaldıklarını gösteren bir tablo bulunmaktadır.

Tablo 1: Edirne'de İkamet Eden Askerlerin Kaldıkları Hanlar ve Bu Hanlara Ödenen Ücretler

Han İsmi	Mevkii	Ücret (Kuruş)	Han İsmi	Mevkii	Ücret (Kuruş)
Kirkor Hanı	Kapan-ı Dakık Yakını	75	Tarakçılar Hanı	Muhtemelen Tarakçılar Mahallesi	Yok
Ahmet Ağa Hanı	Yelli Burgaz	18	Kürt Hanı	Küçük Pazar	13
Ada Celili (?)	Yelli Burgaz	18	Arabacıbaşı Hanı		13
Uzun Ahmet Hanı	Yelli Burgaz	21	Molla Ali'nin Hanı		14
Ali Halife Hanı (Ali'nin Hanı)	Yelli Burgaz	25	Zımmi Nalbant Hanı		14
Süleyman Bey Hanı		18	Kosta Zımmi Hanı		20
Emin Beşe Hanı		18	Kadri Ağa'nın Hanı		70
Molla'nın Hanı		18	Hasan Ağa'nın Hanı		13
Bakkal Hanı	Atpazarı	4	Şişeci Hanı		60
Nalçacı Hanı		54	Çadırcı Hanı		20
Yeşilli Han		100	Hüseyin Efendi Hanı		12
Katır Han		30	Sakaoğlu Alemdar Hanı		25
Küçük Katır Hanı		30	Filibeli Mustafa Hanı		30

⁹ Mesela Kırım Savaşı esnasında, doğu cephesinin askerî üslerinden olan Trabzon, ekonomik parametreler bakımından on dokuzuncu asrın en iyi zamanlarını yaşamıştı. Bz. (Unver, 1997: 57).

Tablo 1'in Devamı: Edirne'de İkamet Eden Askerlerin Kaldıkları Hanlar ve Bu Hanlara ¼denen ¼cretler

Ahmet Ağa Hanı	Tahmis Yakınında	62	YiđitbaŐı Ahmet Ağa Hanı		50
İbrahim Ağa Hanı	Tahmis	Yok	Kulakçı Ahmet Ağa Hanı		15
Hacı Salim Ağa	Cami-i Kebir Yakınında	20	Hacı İbrahim Bey'in Hanı	K¼¼¼k Arasta	10
KurŐunlu Hanı		50	T¼fekçiabaŐı Mustafa Ağa Hanı		Yok
Acemoğlu Hanı		100	Bolozlu Hanı		Yok
Y¼zbaŐı Hanı		54	İmam Hanı	MihalbaŐı	15
MuhzırbaŐı Hanı		25	S¼leyman Ağa	MihalbaŐı veya SaraçhanebaŐı	190
Aygır Hanı		54	Mehmet Efendi'nin Yeni Hanı		100
Basmacılar Hanı		170	Kıptıyan Hanı		50
TOPLAM			2.925,5		

Kaynak: BOA. MŞH.ŞSC.d EŞŞ 250/28-2

6. VERGİ VE ¼UKADAR ¼CRETİ

Eyyub Ağa'nın diğer masraflarına bakılacak olursa, kalan %20'lik kısmın vergi ve ¼ukadar hizmeti ¼cretinden oluştuğu g¼r¼l¼r. Vergiler kısmında Eyyub Ağa'nın yıllık 5.000 kuruş tutan ve altı aylık b¼l¼m¼n¼n ¼dendiđi ayanıye dikkate değerdir. Ayanıye, bir ayanın yaptığı resm¼ işlerin karşılığında aldığı ve halktan toplanarak karŐılanan (BOA. C.ML 341-14023) bir vergi olarak tarif edilse de (¼zkaya, 2014: 180), bir ayanın ayanlığını elde ederken yaptığı harcamaların vergiye d¼n¼Őt¼r¼lmesi yoluyla telafi edilmesi olarak da hayata ge¼irildiđi s¼ylenebilir (Adanır, 2016: 206.) Suiistimalleri beraberinde getirirse de yine de alınmaya devam eden ayanıyeyi Eyyub Ağa, Edirne ahalisinden toplamadan ¼nce İstanbul'a peşin ¼demiŐ g¼r¼nmektedir. Yine Eyyub Ağa, naib, keth¼da, baŐk¼tip ve muhzırbaŐı gibi mahkeme g¼revlileri ile Edirne'deki BostancıbaŐına ¼eŐitli ¼demeler yapmıştır.

SONU¼ YERİNE

Osmanlı tarih yazımında ayanlar üzerine yapılan ¼alıŐmalara genel olarak bakıldığında bu z¼mrenin ortaya ¼ıkıŐı, Osmanlı klasik d¼nyasının bozulmasıyla iliŐkilendirilir. Dolayısıyla da merkezileŐme ve adem-i merkezileŐme tartıŐmalarının ana fig¼rleri olan ayanlar, Osmanlı d¼zeninin h¼km¼n¼ kaybediŐinin simgesi oldukları ¼n kabul¼yle ele alınırlar. Elbette buna itiraz eden tarih¼iler de yok değildir; fakat bu y¼nde bir eğilim s¼z konusudur. Bu makalede bir ayanın devletin taşradaki ¼ok ¼eŐitli işlerine bakmak zorunda kalıŐına dair ¼rnek verilirken; aslında adem-i merkeziyet¼iliđin Osmanlılar a¼ısından pratik bir Őekle d¼n¼Őt¼r¼lmeye ¼alıŐılmasının izlerini takip etmeye de ¼alıŐılmıŐtır. Bir taraftan Eyyub Ağa'ya bu denli farklı işlerin tevdi edilmesi İstanbul'un taşrada ayana ne denli bağımlı olduğunu g¼sterirken; diğer taraftan Eyyub Ağa'nın masraf kalemleri i¼erisinde m¼baŐirlerin yani bir yerde m¼fettiŐilerin bu işlerin iŐleyiŐini kontrol etmek amacıyla s¼k¼a yer alması, aynı

İstanbul'un ayanı kontrol etmeye harcadığı çabayı da gösterir. On yedinci asrın sonundan itibaren iktidar, gücü zayıflatılmış valiler yerine ayanlar gibi yerel elitler üzerinden daha fazla paydaş aracılığıyla taşraya yansımış olsa da derinlemesine incelenmeyi hak eden bu kontrol mekanizması, adem-i merkeziyetçiliğin denetim mekanizmasının sıkı olmadığı, merkezin varlığını taşrada çok da hissettirmediği şeklinde bir düşünceye kapılmanın sorgulanması gerekliliğine vurgu yapar. Edirne, en başından beri Avrupa yakasında yapılacak askeri faaliyetlerin toplanma yeri ve hareket üssü olması sebebiyle sıkça demografik ve ekonomik dalgalanmalara maruz kalıyordu. Yine bu dönemde de eşkıya ile mücadelede askerî operasyonun merkezliğine ev sahipliği yapması, şehrin demografik düzenini sarsmışsa da aynı hareketlilik ekonomik canlanma için de olumlu bir faktör olmuştur.

Eyyub Ağa'ya gelince, onun ayanlığı kadar ölümü de tartışmaya gebedir. Zenginliğin açtığı ayanlık kapısı, Eyyub Ağa için devletin daha sıkı gözetimi altına girmenin de kapısını açıyordu keza. Çünkü bütün yaptıkları, resmî kayıt altına alınmalıydı ki bu da zenginleştikçe, devletin dikkatine daha fazla maruz kalması anlamına geliyordu. Resmî evrak, Eyyub Ağa'nın su-i halini öne sürüp, eşkıya ile ünsiyetini ima etse de (BOA. MŞH.ŞSC.d EŞS 250/4-1) Câbî gibi bir tarihçi onun Hakkı Paşa'nın gaddarlığının kurbanı olduğunu ima eder (Câbî, 2003: 64). Üzerinde durulması gereken nokta ise Eyyub Ağa'nın eşkıyaya bulaşmasının mallarının devlet tarafından müsaderesinin yolunu açmış olmasıdır. Dahası onun emval, emlak ve nakit paraları Rumeli'deki dağlı operasyonlarının finans kaynaklarından birisi olmuş olmasıdır (BOA. C.ML 55-2534). Özellikle Arnavut sekbanların ulufe alamadıklarında eşkıyaya katılmaları veya onları aratmayacak derecedeki protesto yağmaları düşünüldüğünde nakit ihtiyacının önemi daha iyi anlaşılacaktır. Böylece acil ihtiyaçlar için mali kaynak sorunu kısa vadede çözülmüş oldu.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

a.1. Defterler

Edirne Şer'iyeye Sicilleri (MŞH.ŞSS.d EŞS) No: 250.

Kamil Kepeci Defterler (KK.d) No: 12.

a.2. Perakende Evrak

Ali Emiri-Sultan Selim III (AE.SSLM.III) 394-22793 (11 S 1206/10 Ekim 1791); 177-10582 (23 Z 1208/22 Haziran 1794); 246-12329 (Evâhir-i Ş 1208/1 Nisan 1794); 247-13355 (25 L 1211/23 Nisan 1797). 136-8249 (13 N 1210/22 Mart 1796). 50-2953 (22 Z 1211/16 Haziran 1797); 50-2947 (18 ? 1211).

Cevdet-Askeriye (C.AS) 461-19254 (27 Ra 1211/30 Eylül 1796) 241-10159 (23 B 1210/2 Şubat 1796); 108-4868 (17 B 1210/27 Ocak 1796); 241-10171 (17 B 1210/27 Ocak 1796).

Cevdet-Dâhiliye (C.DH) 198-9857 (20 C 1210/31 Aralık 1795). 284-14161 (Gurre-i Ca 1210/13 Kasım 1795). 25-1203 (15 B 1210/25 Ocak 1796).

Cevdet-Maliye (C.ML) 42-1942 (11 S 1211/16 Ağustos 1796); 55-2534 (1 Z 1210/7 Haziran 1796); 69-3153 (17 Za 1210/17 Mayıs 1796); 203-8383 (13 M 1211/19 Temmuz 1796); 341-14023 (23 N 1207/6 Mart 1793).

Hatt-ı Hümayun (HAT) 52-2455 (Tarihsiz).

b. Kaynak Eserler

Câbî Ömer Efendi (2003). *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlîl ve Tenkidli Metin, I* (Haz. M. A. Beyhan), Ankara: TTK.

c. Araştırma Eserleri

Açık, T. (2016). Osmanlı İmparatorluğu'nun On Yedinci Yüzyıldaki "Alacakaranlığından" Bir Kesit: Trabzon Subaşılarının Yerelleşmesi, *SUTAD*, 40, 135-149.

Adanır, F. (2016). *Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri, Türkiye Tarihi, Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839 (C. 3)*, (Ed. Suraiya Faroqhi), (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul: Kitapyayinevi.

Akdağ, M. (1950). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti, *Bellekten*, 14(55), 319-411.

Bozkurt, F. (2011). Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği), (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Çağman, E. (2010). *III. Selim'e Sunulan Islahat Lâyihaları*, İstanbul: Kitabevi.

Erdoğan, M. K. (2001). II. Viyana Kuşatması, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Ertekin, I. (2015). Kili Kalesi (1767-1792), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Fidan, F. (2006). Osmanlı'da Zahire Mübaşiri Olmak: Zıştovili Hacı Örneği (1749-1755), *DTCF*, 56(2), 302-318.

- Genç, M. (2005). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ankara: Ötüken.
- Karakuş, S. E. (2018). Osmanlı İdaresinde Edirne (1789-1839), (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Karasu, H. (2021). 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ayanların Rolü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Bayezit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Khoury, D. R. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Merkez ile Taşradaki Güç Sahipleri Arasındaki İlişkiler: Bir Tarih Yazımı Çözümlemesi, Türkiye Tarihi, Geç Osmanlı İmparatorluğu 1603-1839 (C. 3), (Ed. Suraiya Faroqhi), (Çev. Fethi Aytuna), İstanbul: Kitap Yayınevi.*
- Ladurie, E. L. R. (2021). *Kısa İklim Tarihi (Çev. M. A. Kılıçbay)*, Ankara: Doğubatı.
- Metin, N. (2021). İstanbul'a Göç (1703-1754), (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Öz, M. (2015). *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özkaya, Y. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara: TTK.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, İstanbul: MEB.
- Şakul, K. (2014). *The Evolution of Ottoman Military Logistical Systems in the Later Eighteenth Century: The Rise of A New Class of Military Entrepreneur, War, Entrepreneurs, and the State in Europe and the Mediterranean, 1300-1800, J. Fynn-Paul (Ed.), Leiden/Boston: Brill.*
- Şimşek, E. (2023). Rumeli Valisi Mehmed Hakkı Paşa'nın Dağlı Eşkiyası Mehmed Sinab İle Mücadelesi (1796), *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IX(1), 69-106.
- Taş, H. (2009). Osmanlı Diplomatikası ile İlgili Bir Kitap Vesilesiyle, *Bellekten*, 71(262), 997-1027.
- Ünver, T. (1997). *Trabzon, Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (Çev. G. Ç. Güven)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 45-73.
- Yiğit, A. (2012). Osmanlı Devleti'nin Payas ve Birecik Limanları Üzerinden Bağdat'a Askerî Malzeme Nakline Dair Ayıntab Şer'iyeye Sicillerinden Bazı Belgeler, 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007-Ankara) (38. ICANAS), Bildiri Kitabı, VII, 3397-3418.
- Yücel, Y. (1974). Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler, *Bellekten*, 38(152), 657-708.

TÜRKİYE'DE UYGULANAN BAZI KAMU-ÖZEL SEKTÖR İŞBİRLİĞİ MODELLERİNİN KAMUSAL MAL VE HİZMET TEORİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ*

THE EVALUATION OF SOME PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP MODELS APPLIED IN TURKEY WITHIN THE THEORY OF PUBLIC GOODS AND SERVICES

Araştırma Makalesi
Research Paper

Hikmet YILMAZ**

Öz:

Kamu-Özel Sektör İşbirliği (KÖSİ) modellerinin kamusal mal ve hizmetler bağlamında değerlendirildiği bu çalışmanın esas amacı Türkiye'deki KÖSİ uygulamalarının kamusal mal teorisiyle bağdaşıp bağdaşmadığının incelenmesidir. Bu kapsamda örneklem olarak ulaştırma sektöründe KÖSİ modelleri çerçevesinde hayata geçirilmiş ve şu an faaliyette olan bazı projeler ele alınmıştır. Söz konusu örnekleme ilişkin öncelik- le 2021 ve 2022 yıllarına ait verilen garanti ve gerçekleşen kullanım miktarları tablolar halinde sunulmuş daha sonra bu bilgiler ışığında yapılan fiyatlandırma neticesinde ilgili hizmetlerdeki dışlanma olgusunun hangi noktada başladığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak Türkiye'de yukarıda belirtilen kısıtlar dahilinde KÖSİ projelerinde dışlanma olgusunun olması gerekenden daha erken bir noktada başladığı, bunun da sosyal yol açması nedeniyle kamusal mal teorisiyle çatışma yarattığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Mal ve Hizmetler, Kamu-Özel Sektör İşbirlikleri, Ulaştırma Sektörü.

Abstract:

The main purpose of this study, in which Public-Private Partnership (PPP) models are evaluated in the context of public goods and services, is to examine whether PPP practices in Turkey are compatible with public goods theory. In this context, some projects that have been implemented in the transportation sector within the framework of PPP models and are currently in operation are discussed. First of all, the warranty and actual usage amounts for the years 2021 and 2022 regarding the sample in question are presented in tables. Then, in the light of this information, it has been tried to analyze at what point the exclusion phenomenon in the relevant services started as a result of the pricing made. As a result, it has been found that the exclusion phenomenon in PPP projects in Turkey, within the above-mentioned constraints, starts at an earlier point than it should be, and this creates a conflict with the public goods theory because it causes social loss.

Keywords: Public Goods and Services, Public-Private Partnerships, Transportation Sector.

* Makale Geliş Tarihi: 03.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 20.09.2023

Bu çalışma, Prof. Dr. Ahmet Ulusoy danışmanlığında Dr. Hikmet Yılmaz (2023) tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Programında hazırlanmış olan "Türkiye'de Ulaştırma Sektörü Alanında Uygulanmakta Olan Kamu-Özel Sektör İşbirliği Modellerinin Etkinlik Analizi" konulu tezden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Teorisi Anabilim Dalı, hikmetyilmaz@ktu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-4515-8368.

GİRİŞ

Kamusal hizmet üretim süreci hükümetlerin asli görevlerinin başında gelen bir konudur. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkelerde bu yükümlülüğün etkin ve kaliteli bir biçimde nasıl yerine getirileceği hususu tartışmalıdır. Özel sektör tarafında etkin üretime konu olmayan bu tip hizmetler aynı zamanda kamunun ekonomik alanda faaliyet göstermesinin de nedenlerinden birini oluşturmaktadırlar. Artan nüfus ve özellikle 1990'lı yılların sonu itibarıyla teknolojiye meydana gelen ilerlemeler, bütçe kısıtı altında bu tür hizmetleri vatandaşına sunmaya çalışan hükümetlerin yükümlülüklerinde artışı da beraberinde getirmiştir. Süreç içinde yeni birtakım arayışlar içine giren kamu otoriteleri öncelikle özelleştirme politikaları ile ekonomide bazı sahalardan çekilmek suretiyle asli görevlerini daha etkili biçimde yerine getirme arzusuna girmiş ancak neticesinde gerek ekonomik gerekse de politik birçok eleştiriye maruz kalmışlardır. Sonraki süreçte ise kamu yönetimi alanındaki dönüşümün de bir yansıması olarak kamusal hizmetlerin sunumunda özel sektör tarafı ile ortak hareket edilmesi fikri pratiğe dökülmüştür. Nitekim bu yeni dönemde Kamu-Özel Sektör İşbirliği (KÖSİ) adıyla yeni bir kamusal hizmet sunum metodu literatüre dahil edilmiştir. KÖSİ'ler mantıksal çerçevede kamusal hizmet üretim ve sunum şeklindeki serbestleşme politikasının devamı niteliğinde değerlendirilebilir. Başka bir ifadeyle özelleştirmede olduğu gibi kamusal mahiyetteki mal ya da hizmetlerin KÖSİ modelleri ile üretilebileceğinin kabulü aslında düşüncede de liberalleşmeyi gerektirir.

KÖSİ modelleri ile kamusal hizmet sunumunun kabulünün ardından birçok ülkede bilhassa enerji, sağlık ve ulaştırma altyapısı alanında söz konusu modelin kullanım alanı bulunduğu görülmektedir. İlgili hizmetleri söz konusu model dahilinde üretmek ya da sunmaktaki ana gayelerden birkaçı; özel sektörün sürece katılımıyla birlikte sermayesini de beraberinde getirerek kamunun finansman problemini hafifletmesi, özel sektör dinamizminin kamusal alana taşınması potansiyeli, daha düşük maliyetlerle daha kaliteli hizmet sunabilme fikri şeklinde sıralanabilir. Türkiye özelinde de KÖSİ projelerine ilginin yüksek seviyede olmasının birincil nedeni özellikle kamuya getirdiği finansal rahatlamayla birlikte az zamanda daha fazla kamusal hizmet sunumuna olanak sağlaması gösterilebilir. KÖSİ'lerin gerek Türkiye'de gerekse diğer birçok ülkede avantajlarının yanı sıra ülke ekonomilerine getirdikleri birtakım yüklerin olduğu ve bu dezavantajların, sağlanan avantajlardan çok daha yüksek seviyede olduğu noktasında eleştiriler de mevcuttur. Söz konusu eleştiriler ekonomik alanda daha çok koşullu yükümlülükler (sağlanan garantiler) bağlamında ön plana çıkarken; politik sahada ideolojik bakış açısıyla başkaca eleştirilerde de bulunmaktadır. Politik sahadaki bu eleştirilerin çıkış noktasında, KÖSİ projelerinin özelleştirme politikaları ile bir tutulması ve sonuçları itibarıyla da benzer olumsuzluklara yol açacağı düşüncesi yer almaktadır. Bu çalışmanın odaklandığı nokta ise KÖSİ projeleri kapsamında üretilen hizmetlerin kamusal niteliği barındırması ve kamusal niteliği gösteren bu tür hizmetlerin KÖSİ yöntemleri ile üretilerek sunulmasının kamusal mal ve hizmet teorisiyle bağdaşır bağdaşmadığının Türkiye'de bazı ulaştırma projeleri özelinde analiz edilmesidir. Bu kapsamda çalışmanın birinci kısmında kamusal mal ve hizmet kavramı ele alınmış, ikinci kısmında ise KÖSİ kav-

ramı teorik çerçeve itibarıyla incelenmiştir. Üçüncü kısımda ise seçilmiş ulaştırma projelerinden hareketle söz konusu projelerin kullanım maliyetleri neticesinde yaşanan dışlanma olgusunun olması gereken seviyede yaşanıp yaşanmadığı hususu belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgularsa sonuç bölümünde aktarılmıştır.

1. KAMUSAL MAL/HİZMET KAVRAMI

Kamusal hizmetler, müşterek nitelik gösteren ihtiyaçların giderilmesi bakımından devlete sorumluluk alanı doğuran ve sunumu noktasında devleti gerekli kılan hizmetler şeklinde ifade edilebilir. Musgrave tarafından “sosyal mal”, Buchanan tarafından ise “kollektif mal” olarak nitelendirilen bu tür mal ya da hizmetler Samuelson tarafından 1954 yılında yayınlanan “Kamu Harcamalarının Saf Bir Teorisi” adlı makaleyle birlikte Maliye literatüründe “kamusal mal” adıyla kendine yer edinmiştir (Gülan, 1998: 148; Akdoğan, 2014: 39; Kirmanoğlu, 2014: 120).

Samuelson kamusal mal kavramını açıklarken kullanıcıların eşanlı tüketiminin birbirlerinin ve ilave kullanıcıların tüketiminde ya da sağladığı faydada herhangi bir azalma meydana getirmemesi özelliğine vurgu yaparak ortak tüketim hususu üzerinde durmuştur. Ayrıca Dorfman’ın “bir kez üretildiğinde herkesin bedel ödemeksizin faydalanabileceği mal ve hizmetler” nitelmesi ile dışlanmazlık; Stiglitz’in “kullanımında tayınlamanın imkansız, aynı zamanda da gereksiz oluşu” şeklindeki ifadesi ise hem ortak tüketim hem dışlanmazlık konularına birlikte temas eden tanımlamalar olarak kabul edilebilir. Söz konusu temel iki özelliği (faydada bölünme ve tüketimde rekabetin olmayışı) aynı anda üzerinde barındıran mallar tam kamusal mal sınıflandırmasına girerken; bu özelliklerinden herhangi birinde veya ikisinde birden aşınma/bir miktar eksilme meydana gelen mallar ise yarı kamusal mal/hizmet sınıfına dahil edilmektedir. Yine bu iki temel özellik kamusal nitelikteki mal ve hizmetlerde bedavacılık problemini ortaya çıkararak piyasanın özellikle tam kamusal mal ve hizmetlerin üretimi/sunumu noktasında başarısız kalmasına sebebiyet vermektedir (Samuelson, 1954: 387; Ergen, 2006: 13; Şener, 2014: 60; Stiglitz, 1994: 150; Savaşan, 2013: 137).

Tarihsel süreç bağlamında bakıldığında nasıl ki bireylerin veya toplumların devletten bekledikleri ya da devlete yükledikleri sorumluluklar nitel ve nicel bakımdan değişime uğramışsa; kamusal mal ve hizmet kavramı da bu değişimden payına düşeni almıştır. Söz konusu değişimde ülkelerin gelişmişlik seviyeleri, teknolojik yenilikler ve küreselleşme süreci etkili olduğu kadar, dönemin hakim iktisat görüşü ve kamu yönetimi anlayışındaki paradigma değişimlerinin/dönüşümlerinin etkisi de yadsınamaz bir gerçektir. Geçmişte tam kamusal mal kategorisinde değerlendirilen ve sunumu noktasında devlete düşen sorumluluk kaçınılmaz olan bir mal ya da hizmet teknolojide meydana gelen değişimlerle birlikte yarı kamusal niteliğe bürünebilir. Hatta teknolojik ilerlemeyle birlikte daha önceden sunumu devletten beklenmeyen birtakım mal ya da hizmetler devletin sorumluluk alanına da girebilir. Zira teknoloji dün akıldan dahi geçirilmeyecek bir hususu bugün ihtiyaç haline getirebilme potansiyeline sahiptir. Kamusal mallar üzerinde teknolojiye benzer etki meydana getiren bir diğer husus küreselleşmedir. Küreselleşme süreci ülkeler arasındaki sınırları ve zaman

mefhumunu ortadan kaldırarak bireysel beklentiler üzerinde hızlı bir değişime neden olmuştur. Bu değişim özellikle kamusal hizmetlerden beklenen kalite noktasında kendini göstererek; insanların özel mal ve hizmetlerden bekledikleri kalite algısının kamusal nitelikteki mal ve hizmetlerden beklenmesine de zemin hazırlamıştır. Ayrıca dönemler itibarıyla ekonomik hayat üzerinde hakim olan iktisat anlayışları da devletten beklenen kamusal hizmet sunum miktarına doğrudan etki etmektedir. Öyle ki 1940'lı yılların sosyal devlet anlayışı ile 1980'ler itibarıyla hüküm süren neo-liberal anlayış karşılaştırıldığında devletin misyonu ve üretim mekanizması içindeki yerinin ne denli farklı olduğu anlaşılacaktır. Son olarak kamu yönetimi alanında ortaya çıkan yönetsel değişimler ve 2000'li yıllardan itibaren 'yeni kamu yönetimi ve yeni kamu hizmeti' yaklaşımları kamusal hizmetlerin sunumu noktasında önemli bir dönüşüme neden olarak; katı, bürokratik ve hiyerarşik kamusal hizmet sunum mekanizmasına daha esnek ve piyasa esaslı bir nitelik kazandırmıştır. Bu süreçte aynı zamanda özel sektörde kullanılan yönetim stratejileri kamu yönetimi ve hizmet sunumu anlayışına uyarlanmaya başlanmıştır (Göker, 2008: 117; Uysal, 2013: 9-48).

1.1. Kamuyu Üretime/Sunuma Mecbur Kılan Nedenler

Bireysel ihtiyaç tatmininin temel amaç olduğu özel mallarda toplumsal talepten ziyade bireysel talepten söz edilir. Bireysel talebin açıklanması konusunda toplumsal talep açıklanırken karşılaşılan problemlerin ortaya çıkmaması bu malların fiyat mekanizması içinde üretilerek tüketicilere sunulmasını sağlamaktadır. Üreticilerin arz tüketicilerin ise talep eğrilerinin kesiştiği nokta olarak bilinen bu denge fiyatının etkin şekilde oluşması; tam rekabet piyasasının işleyiş kurallarından olan atomisite, mobilite, homojenlik ve tam bilgi gibi prensiplerin varlığı durumunda gerçekleşmektedir (Krugman ve Wells, 2012: 78; Dinler, 2009: 240).

Kamusal hizmetlerin sunumu (hangi mal ve hizmetten ne kadar üretileceği konusu) ise özel mal ve hizmetlerden farklı olarak siyasal karar alma mekanizması içinde belirlenmektedir. Serbest piyasa düzeninde kamusal malların üretilmemesinin en önemli gerekçesi ise talep açıklama ve bedavacılık problemlerinden kaynaklı fiyat mekanizmasının etkin çalışmamasıdır. Tam rekabet şartlarında çalışan bir firmanın temel amacı kar elde etmektir. Böyle bir piyasada karı sürdürülebilir kılmanın ön koşulu maliyet minimizasyonu iken kar maksimizasyonunu sağlamanın ön koşulu da marjinal maliyet fiyatlamasından geçmektedir. Fiyatın marjinal maliyete eşitlenmesi prensibine dayalı olan marjinal maliyet fiyatlaması talebin tam ve doğru şekilde açıklandığı mal ya da hizmet gruplarında etkin üretim düzeyini de garanti etmektedir. Ancak kamusal mal tanımında yer alan ve Dorfman'ın da "bir kez üretildiğinde ilave kullanıcıların bedel ödemesine gerek kalmaksızın faydalanabileceği..." şeklinde ifade ettiği husus kamusal malların (tam/saf kamusal mal) sıfır marjinal maliyetle üretildiğini ve bu durumda fiyatın sıfır olarak belirlendiği noktada etkin üretim düzeyinin sağlanabileceği gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu da kamusal malların bedelsiz kullanımı anlamına geldiğinden serbest piyasanın işleyiş kurallarına aykırılık teşkil etmektedir. Öyle ki fiyat mekanizması çerçevesinde sıfır marjinal maliyetle üretildiği için bedelsiz üretime

konu olması gereken bir malı, amacı kar elde etmek olan hiçbir firma üretmeye yanaşmayacaktır.

Günün gerçekleriyle düşünüldüğünde; kamunun yalnızca tam kamusal malların değil, bunun yanında yarı kamusal mal ve hizmetlerin üretimi esnasında da rol üstlendiği görülmektedir. Bu rolün ağırlığı ülke ekonomilerinin kapitalizm-sosyalizm terazisinde kendilerini hangi konuma yerleştirdikleriyle alakalıdır. Söz konusu konumlanma sürecinin en temel belirleyicisini ise toplumsal beklentiler oluşturmaktadır. Ancak birçok ülke ekonomisinde yarı kamusal nitelikteki mal ve hizmetlerin üretimi noktasında kamunun az ya da çok sorumluluk üstlendiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Tam kamusal malların üzerinde barındırdığı dışlanmazlık ve tüketimde rekabet olmaması özelliklerinde bir miktar aşınmanın meydana geldiği kamusal mallar grubunda yer alan yarı kamusal mal ve hizmetler söz konusu özellik aşınmasından kaynaklı fiyatlamaların yapılabildiği mal ve hizmetlerdir. Ancak tek başına fiyatlamaların yapılabiliyor olması yarı kamusal malların piyasa mekanizması içinde etkin üretimini garanti etmemektedir. Çünkü bu tip mal ve hizmetlerin kullanıcılarına sağladıkları özel faydanın yanı sıra topluma sağladıkları önemli ölçüde dışsal fayda da mevcuttur. Sadece özel fayda ve maliyetlerle fiyatın belirlendiği serbest piyasada söz konusu dışsal faydaların içselleştirilerek fayda fonksiyonuna dahil edilemediği durumda ise eksik üretim söz konusu olacaktır. İşte, ortaya çıkan eksik üretim düzeyi toplumsal refah kaybını beraberinde getireceğinden devlet yarı kamusal mal alanına da müdahale ederek ortaya çıkan bu refah kaybını telafi etmeye çalışmaktadır.

Kısaca tam kamusal mal durumunda fiyatın oluşmaması neticesinde serbest piyasada ortaya çıkan sıfır üretim düzeyi yarı kamusal mallarda yerini eksik üretime bırakmaktadır. Yarı kamusal mallar kısmen özel kısmen de kamusal mal özelliklerini birlikte üzerinde taşıdığından dolayı (Musgrave bu durumdan ötürü yarı kamusal malları ‘karma mal’ olarak da niteler) serbest piyasa düzeni içinde devlet müdahalesi olmadan oluşan denge fiyat seviyesi etkin üretim düzeyini vermemektedir. Burada devlet doğrudan üretim sürecine girebileceği gibi piyasa mekanizmasından kaynaklı etkisizlikleri gidermek amacıyla düzenleyici bir role de bürünmeyi tercih edebilir (Musgrave ve Musgrave, 1989: 50; Aydın, 2014: 9).

1.2. Kamusal Mal/Hizmet Sunumunda Yaşanan Dönüşüm ve Dönüşümün Yansımaları

1950’li yıllara kadar gerek Kıta Avrupası gerekse Anglo-Sakson ve İskandinav ülkelerinin maliye eğitimi konuları arasında pek farklılık görülmemiştir. İlgili dönemde başta vergiler olmak üzere bütçe ve borçlanma konularını da kapsayan maliye müfredatı ağırlıklı olarak mali gayede yani vergiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim Pigou’nun 1922’de yayınladığı ve Anglo-Sakson dünyaya egemen olan “A Study on Public Finance” (Kamu Maliyesi Üzerine Bir Çalışma) adlı eserde de kamu harcamaları ve kamusal hizmet üretimi konularında reel ve transfer harcaması tanımlamalarına yer verilmiştir. Kamu maliyesi kapsamının oldukça dar tutulduğu bu evre geleneksel dönem olarak nitelendirilmektedir. Sonraki dönemlerde hazırlanan kamu maliyesi kitaplarında ise kamu harcamaları ve vergilerin yanında kamusal üretim süreci de kapsama dahil edilerek, kamusal mal teorisi, kaynak

tahsisi mekanizması olarak fayda-maliyet analizleri ve kamusal hizmet kurumlarında fiyatlandırma gibi çeşitli konulara yer verilmeye başlanmıştır. Bu yeni dönem ise modern maliye teorisi şeklinde ifade edilmektedir (Akalın, 1986: 1).

Modern maliye teorisinin egemen olmaya başlaması sosyal hayatta da karşılık bularak hem kamunun görev alanına giren mal ve hizmetlerin sayısında hem de kamusal hizmetlerden umulan kalite algısında artış meydana getirmiştir. Sorumluluk ve beklentilerdeki bu artış hali mevcut durumda kamusal hizmet üretim sürecinde yaşanan sorunlara yenilerini de eklemiştir. Nitekim kamusal hizmet üretim sürecinde artan sorunlar, kamu yöneticilerinin kıt kaynakları ussal ve verimli kullanımı konusunda kendilerini sorgulamalarına yol açmıştır. Kısaca kamusal mal ve hizmetlere ilişkin beklenti farklılaşması kamu yönetiminde de değişimi gerekli ve kaçınılmaz hale getirerek, kamuyu yönetenleri kısıtlı kaynaklarla daha fazla ve kaliteli hizmet sunma zorunluluğu ile karşı karşıya bırakmıştır (Yaşamış, 1997: 3). Bu bakış açısıyla incelendiğinde kamusal mal üretim sürecinde yaşanan değişimin kamu yönetimi paradigmasında meydana gelen dönüşümden bağımsız düşünülemeyeceği ve karşılıklı etkileşim halinde oldukları sonucuna ulaşılmakta ve söz konusu paradigma dönüşümlerine değinme ihtiyacı hasıl olmaktadır.

1980’li yıllar itibarıyla devlet yönetimine ilişkin reformlara ilgi bir hayli artarak sonraki yirmi yıllık süreç adeta “yönetimsel reformlar çağı” halini almıştır. Ekonomisi gelişmiş ya da az gelişmiş fark etmeksizin birçok ülkede yapılan sosyolojik kamuoyu araştırmalarında kamu yönetimindeki hantallığın dönemin gereksinimlerine, özellikle de ekonomik hayatın gereklerine cevap veremediği hususu hemfikir olunan konular arasındadır. Öyle ki bu durum kamu yöneticilerinin halk nezdinde güvenilirliklerinin azaldığı ve toplum üzerinde yük olarak algılandıkları bir süreci beraberinde getirmiştir. Kısaca modern toplumdan post-modern topluma geçiş aşaması olan bu dönemde yeni ilkeler ve yükselen değerlerle beraber toplumlar geleneksel değerlerden kopmaya başlamıştır (Ateş, 2001: 48; Aktan, 1994: 5). 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başları itibarıyla artık kamusal faaliyetlere ilişkin beklenmedik talepler gündeme gelmeye başlayarak, kamu yönetimi-toplum ilişkisinde birey, müşteri konumuna taşınmıştır. Bu çerçevede kamu yönetimi alanında, vatandaşın kamu kurum ve kuruluşlarından güvenli, hızlı ve kaliteli hizmet alma eğilimlerindeki artış karşısında harekete geçerek yeni düzenlemeleri hayata geçirme kararı alınmıştır. Kamu yönetimi anlayışında meydana gelen bu modernleşme hamlesiyle birlikte herhangi bir kamusal hizmetin üretimi noktasında tıpkı özel sektör mantalitesindeki gibi fayda/maliyet, tüketici tercihi ve müşteri tatmini konuları ön plana alınarak ölçüt haline getirilmiştir. Yaşanan bu süreç kamu ve özel sektör arasındaki eski katı sınırları gün geçtikçe ortadan kaldırmaya devam etmektedir (Eren, 2001: 60; Özer, 2006: 11; Karatoprak, 2010: 372).

Kamu yönetimi anlayışında 1970’li yıllara kadar hüküm süren ve Geleneksel Kamu Yönetimi (GKY) şeklinde isimlendirilen dönem bürokrasinin, hiyerarşik örgütlenmenin, tarafsızlığın (gayri şahsiliğin) egemen olduğu ve kamu görevlilerinin sunulan hizmetler noktasında yalnızca hukuka uygunluk denetimine tabi tutulduğu bir dönem olarak nitelendirilebilir. 1980’ler itibarıyla önceki dönemdeki katı merkezîyetçi, bürokratik ve hiyerarşik

yönetim tarzı yerini daha esnek, piyasa esaslı ve sonuç odaklı bir yapıya bırakmıştır. Söz konusu dönem kamu yönetimi anlayışının ikinci devresi olarak Yeni Kamu İşletmeciliği (YKİ) kavramıyla ifade edilmiştir. YKİ ile beraber devletin küçültülmesi ve piyasada bir aktör olmaktan ziyade hakem rolüne bürünmesi hedef haline getirilmiştir. Bu kapsamda kamusal hizmet sunumunda kullanılan tekniklerde değişim yaşanarak bilhassa özelleştirme uygulamalarının yaygınlaştırılması suretiyle çıktı odaklı bir üretim sürecine girilmiştir. Yaşanan süreç kamu yöneticilerini, mevcut kurumlarını sevk ve idareleri noktasında girişimci edasıyla hareket etmeye yöneltmiştir (Sobacı ve Köseoğlu, 2015: 233-234). Kamu yönetimi anlayışının ikinci devresiyle gelen reformlar gelişmiş ekonomilerde bazı kazanımlar sunmuş olsa da az gelişmiş ekonomilerdeki başarı düzeyi sıkça tartışma konusu yapılmış ve bu tartışmalar kamu yönetimi paradigmalarındaki üçüncü ve son devre olan post-YKİ veya daha yaygın kullanılan Yeni Kamu Yönetişimi (YKY) anlayışını beraberinde getirmiştir (Manning, 2001; Polidano, 1999).

YKY anlayışı kavramsal açıdan parçalanarak incelendiğinde ‘kamu yönetişimi’ (public governance) ve ‘yeni yönetişim’ (new governance) kavramlarının bütünselinden meydana geldiği ifade edilmektedir. Tek başına ‘yönetişim’ kavramı ise birlikte, etkileşim halinde ve ortaklaşa yönetmeyi ifade etmekte ve bu kapsamıyla yönetim kavramından daha geniş bir yelpazeye dikkat çekmektedir. GKY daha çok, hizmet üretiminde hukuka uygunluğun ön plana alındığı ancak etkinlik noktasında yetersiz kalınan bir dönem olarak anılmaktadır. YKİ ise özel sektör anlayışına çok yakın olması sebebiyle kamusal faydanın göz ardı edilmesinden dolayı eleştirilmektedir. Bu yetersizlik ve eleştirilerden hareketle YKY’de, halkın tercihlerine uygun kamusal mal ve hizmet üretim sürecinin etkin ve verimli bir şekilde sürdürülebilmesi için farklı kurumların nasıl etkileşimli hale getirilebileceğiyle ilgilenilmektedir. Bu kapsamda YKY kısaca; kamunun toplumsal ihtiyaçlarını tek başına üstlenmesinin mümkün olmayacağını ve mevcut kapasitesini arttırabilmesi için piyasadaki diğer aktörlerle ilişki/ortaklık kurması gerekliliğini vurgulamaktadır (Çolak, 2021: 72-74).

Yukarıda söz edilen kamu yönetimi anlayışı paradigmalarındaki değişim kendi paralelinde kamusal hizmet sunum yöntem ve tekniklerini de etkilemiştir. GKY’nin hüküm sürdüğü dönem olan ve refah iktisadi anlayışının benimsendiği 1940’lı yıllar ve sonrasında her ne kadar kamunun toplam ekonomi içindeki büyüklüğü artış gösterse de ilgili dönemde uygulanan kalkınma politikaları kapitalist temellere bağlıdır. Bu dönemdeki kalkınmacı iktisat anlayışı ile ‘sosyal eşitlik’ ve ‘siyasal katılım’ kavramları sıklıkla kamuoyunda ifade edilmiş ve güçlenen demokrasi anlayışıyla bu kavramların altının doldurulması amaçlanmıştır. Kısaca, refah devleti anlayışının iktisadi alandaki uygulanış metodu olan kalkınmacı iktisat yaklaşımı hem serbest piyasa kurallarına bağlı hem de demokratik ilkelerden taviz vermeyen bir yönetim anlayışı benimsemiştir. Yine bu dönem kamusal hizmetlerin geleneksel sunum yöntemleri ile karşılanmaya çalışıldığı bir iktisadi evre olarak araştırmacıların karşısına çıkmaktadır. 1970’li yıllara gelindiğinde ise refah devleti anlayışının iktisadi ve siyasi açıdan devletleri çok da hoşnut edici bir noktaya taşımadığı tartışmaları yaşanmaya başlanmıştır. Bunun üzerine art arda yaşanan petrol şokları ve bunların Amerika

Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisi üzerindeki etkileri, dönemin uluslararası para sistemi olan Bretton Woods'un çöküşünü beraberinde getirerek krizi küresel bir noktaya taşımıştır. Zaten sosyolojik tartışmaların gölgesinde olan refah iktisadı anlayışı iktisaden de tartışılmaya başlanarak Keynesyen politikaların eleştirildiği bir sürece girilmiştir (Mouffe, 1985: 67; Baltacı, 2004: 361-362). Yaşanan bu süreç 1979'da Thatcher'in İngiltere'de, 1980'de de Reagan'ın ABD'de iktidara gelmesi siyasal alanda yeni sağın yükselişine işaret ederek; kamu yönetimi alanında muhafazakâr ilkelerin, kamunun ekonomik faaliyet alanlarında ise neo-liberal politika uygulamalarının radikal değişimlere yol açmasıyla sonuçlanmıştır. Bu bağlamda öncelik özel hukukun güçlendirilmesine verilerek, kamusal hizmet sunumunun gerçekleştirildiği kamu iktisadi kuruluşlarının piyasa kuralları ile bütünleşmesinin sağlanabilmesi gayesiyle özelleştirme politikalarına ağırlık verilmiştir. Yeni sağa mensup politikacıların yaşanan ekonomik krize 'kamunun gereksiz büyüklüğü ve siyasilere seçmen memnuniyetini sağlamak amacıyla buna göz yumduğu' mottosuyla bakması özelleştirme politikalarının hızlanmasına da önayak olmuştur (Özer, 2019: 4-6).

Kamusal hizmet sunumu noktasında özelleştirme ve deregülasyon politikalarıyla başlayan dönüşüm sonraki süreçte yerini YKY paradigmasının gerektirdiği ortak üretim anlayışı çerçevesinde piyasa benzeri mekanizmalardan olan KÖSİ modellerine bırakmıştır. Nitekim Birleşmiş Milletler raporlarında da kamusal hizmet sunumu anlayışındaki değişimin yansımalarına ilişkin süreç özelleştirme ve deregülasyon politikalarıyla başlatılarak piyasa benzeri mekanizmalar, âdem-i merkezîyetçilik ve bürokrasiden arındırma başlıklarıyla çerçeveselendirilmiştir. Sözü edilen özelleştirme ve piyasa benzeri mekanizmalar konusu kamusal hizmet üretim tekniğinde yani sunum yöntemlerinde yaşanan dönüşümün doğrudan yansımalarını temsil eden kavramlar iken; âdem-i merkezîyetçilik ve bürokrasiden arındırma hususları ise üretim tekniğinden çok üretim zihniyetindeki değişikliğin yansımalarını gözler önüne sermektedir. Burada âdem-i merkezîyetçilikten kasıt merkezi yönetimin halka uygun hizmet üretimi noktasında karşılaştığı problemlerin giderilmesi maksadıyla üretimin mahalli idarelere devridir. Bürokrasiden arındırma mekanizması ise daha ziyade kamu hizmetlerinin üretimi aşamasında verimli bir sürecin sağlanabilmesine önayak teşkil etmektedir. Söz konusu kavramlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde; süreçten çok sonucun önem arz ettiği, taşeron ve dış kaynak kullanımının yaygınlaştığı, doğrudan hizmet sunumunun yerini yetkilendirmenin aldığı ve harcamaktan ziyade kazanmanın hedeflendiği yeni bir örgüt modeli ve hizmet üretim sürecine girildiği anlaşılmaktadır (United Nations, 2001: 34-38). Yani yeni sağ anlayışının siyasi arenada getirdiği değişimin rüzgarı neo-liberal iktisat politikalarıyla birlikte özel ve kamu ekonomisi alanlarında da kendini hissettirerek kamusal alanda bir dönüşüm yaşanmasını sağlamıştır. Bu durum devleti doğrudan hizmet sağlayıcı olmaktan daha çok düzenleyici bir konuma taşımış ve özel sermayenin kamusal hizmet üretim sürecine dahil olmasının önünü açmıştır. Bu bağlamda düşünüldüğünde kamusal hizmetlerin özel sektör ile ortaklık kurulması vasıtasıyla sunulması, hizmet sunumu noktasında üretim tekniğindeki değişimin ötesinde devlet-sermaye ilişkilerinin de yeniden oluşturulduğu bir saha haline gelmiştir (Ayhan ve Üstüner, 2023: 116-118).

Nihai aşamada kamu yönetimi alanında ortaya çıkan yeni örgütlenme modelleri kamusal hizmet sunumu noktasında da gerek teknik gerek zihniyet değişimini zorunlu kılmıştır. Çalışmanın esasını KÖSİ modeli çerçevesinde hizmet sunumunun kamusal hizmetler bağlamında değerlendirilmesi konusu teşkil ettiğinden; geleneksel sunum yöntemleri, özelleştirme ve diğer piyasa benzeri mekanizmalara çalışmayı odağından saptıracağı kaygısıyla değinmemenin daha yerinde olacağı düşünülmüştür.

2. KAMU-ÖZEL SEKTÖR İŞBİRLİĞİ MODELLERİNİN TEORİK ÇERÇEVESİ

Kamu ve özel sektör arasında kurulan ortaklık ilişkilerini geniş bir yelpazede açıklamak amacıyla bir çatı kavram olarak kullanılan kamu-özel sektör işbirliklerine (KÖSİ) ilişkin ulusal ve uluslararası literatürde yeknesak bir tanımlamaya denk gelmek mümkün değildir. Nitekim Avrupa Birliği Komisyonu raporlarında da bu vurgu yapılarak kavramsal tanımlamadan ziyade geleneksel olarak kamu tarafından finanse edilerek sunulan yatırım projelerinin özel sektöre devredilmesi şeklinde sürece ilişkin bir tanımlama yapılmaya çalışılmıştır (European Commission, 2003: 96). Bu bağlamda söz konusu kavram, yazarlar ve ilgili kurum ve kuruluşlarca aşağıda belirtilen ifadelerle tanımlanmaya çalışılmıştır.

Dünya Bankası tanımlamasında, kamusal nitelikteki hizmetlerin üretimi ve sunumu noktasında kamu kurumları ile özel kurumlar arasında kurulan ve temel gayenin riskin, yönetimin, sorumluluğun ve gelirin paylaşılması olduğu uzun vadeye yayılmış sözleşmeler şeklinde ifade edilirken; kamunun bu sayede özel sektörün kaynak ve uzmanlığından istifade etme ve bunları kullanarak kamusal nitelikteki hizmetlerin tedarikini ve sürdürülebilirliğini sağlamak vurgusu yapılmıştır (World Bank, 2023). Benzer şekilde Kanada Kamu-Özel Sektör İşbirliği Konseyi’nce yapılan tanımlamada; kamu ile özel sektör arasında ortakların her birinin uzman olduğu konular üzerine, kaynakların, risklerin ve ödüllerin uygun tahsisine dayalı ortak girişimler olarak açıklanmıştır (The Canadian Council for PPP, 2018). Türkiye’de ise Özelleştirme İdare Başkanlığı’nca geniş ve dar anlamda iki farklı KÖSİ tanımlaması mevcuttur. Geniş anlamda *“gelecekteki yatırımların bugünden özelleştirilmesi”* şeklinde nitelendirilen KÖSİ’ler dar manada *“kamunun ihtiyacı olan mal ve hizmetlerin sağlanması amacıyla devlet ile özel sektör tüzel kişileri arasında kurulan ve ortaya çıkması muhtemel risklerin paylaşıldığı bağlayıcı bir sözleşmeye dayalı işbirlikleri”* biçiminde ifade edilmiştir.

Ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşların tanımlamaların yanında akademik literatürde KÖSİ’ler kapsamında yapılan tanımlamalara değinmek gerekirse; Grimsey ve Lewis (2002) ile Klijin ve Teisman (2003)’te kamu ile özel sektörün kamusal altyapı projelerinin hayata geçirilmesi ve işletilmesi amacıyla risklerin, fayda ve maliyetlerin bölüştüğü kazan-kazan politikasına dayalı uzun vadeli sözleşmeler şeklinde ifade edilmiştir (Grimsey ve Lewis, 2002: 108; Klijin ve Teisman, 2003: 137).

Takashima vd. (2010)’da ise KÖSİ’ler 1992 yılından itibaren Birleşik Krallık’ta sistematik bir biçimde kullanılmaya başlanan Özel Finansman Girişimlerine (PFI) dayandırıla-

rak, bu tarihten itibaren KÖSİ'lerin dünya genelinde kamusal altyapının finansmanı noktasında özel sermayenin katılımını sağlamak amacıyla başvurulan bir yöntem olduğu ifade edilmiştir. Böylece artan mali yükümlülüklerinden ötürü ciddi zararlar görmeye başlayan ve kamu maliyesinde dengesizlikler yaşayan kamu sektörü ilave bir finansman kaynağına kavuşmuş bulunmaktadır. Sağlanan finansmanın yanı sıra bilhassa altyapı projelerinde ortaya çıkması öngörülemeyen risklerin paylaşılması suretiyle azaltılması imkanı da olanak bulmaktadır. Ancak bu noktada söz konusu risk paylaşımı neticesinde özel sektör tarafına verilecek olan desteğin (koşullu yükümlülükler¹) miktarı, yine geleceğe yönelik beklentilerin belirsizliğinden dolayı KÖSİ sözleşmelerinde birtakım kusurlar ortaya çıkarabilmektedir.

Teorik arka plana ilişkin literatür incelendiğinde risk paylaşımı hususuna neredeyse tüm tanımlamalarda vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Risk paylaşımı, KÖSİ projelerine özel sektörün rağbet etmesi noktasında önem arz ederken; söz konusu projelerin tamamlandıktan sonra işletme döneminde etkin ve sürdürülebilir olması açısından da oldukça önemli bir konudur. Yani bu husus hem finansmana katılma (inşaat) hem de işletme süreçlerinde etkili olmaktadır. Bu bakımdan projelerin işletme aşamasında kamuya gereğinden fazla yük teşkil etmesi modelin kullanılma amaçlarından biri olan kamu maliyesine daha az yük getirme gayesini baltalamış olmanın yanı sıra daha farklı problemleri de gündeme taşıma potansiyeline sahiptir. Bu problemlerden biri Medda (2007)²'de tartışma konusu edilmiştir. Risk paylaşımı konusunun oyun teorisi bağlamında araştırıldığı ilgili çalışma kapsamında kamu ve özel sektör taraflarının risklerin paylaşılması esnasında takındıkları tavır ve davranışların analizi üzerinde durulmuştur. Neticede özel sektör ortağına sağlanan garantilerin, özel sektörün proje kapsamında yaşadığı finansal kayıplardan yüksek olması durumu potansiyel ahlaki riziko² (tehlike) kavramıyla bağdaştırılmıştır.

Ahlaki riziko probleminin yanında KÖSİ'lere ilişkin kavramsal çerçevede tartışmalı iki önemli konu daha vardır. Bunlardan ilki KÖSİ'lerin özelleştirme uygulaması ya da finansman şekli olduğu konusudur. Söz konusu modelin aslında özelleştirmenin günümüze uygulanmış şekli olduğunu ifade eden yazarların yanı sıra; KÖSİ'lerin özelleştirme uygulaması olmadığını, özelleştirmeden söz edebilmek için öncelikle kamusal bir varlığın olması daha sonra bunun özel sektöre devredilmesi gerektiğini, ilgili uygulamanın aslında bir finansman biçimi olduğunu ifade edenler yazarlar da bulunmaktadır. Konunun finansman biçimiyle daha alakalı olduğunu iddia eden yazarların temel argümanı; KÖSİ'lerde özelleştirme politikalarının aksine kamusal varlığın özel sektöre devredilmesinin tersine, özel sektöre üretilen kamusal mal veya hizmetin imtiyaz süresi sonunda mülkiyet ve işletme bakımından

¹ Belirli şartların ortaya çıkması durumunda doğacak mali/parasal yükümlülüklerdir. KÖSİ sözleşmeleri kapsamında koşullu yükümlülükler daha çok garanti ücret ödemeleri noktasında ortaya çıkarken; ülke uygulamalarındaki farklılıklar neticesinde sözleşmede belirtilmiş ve özel sektörün finansmanına garantör olunmuş ise herhangi bir olumsuzluk durumunda finansman yükümlülüğü ile de karşı karşıya kalınabilir.

² Ahlaki riziko kavramı ortaya çıkışı itibarıyla sigortacılık sektörüyle alakalı gibi görünen ve malını sigortalatan mal sahiplerinin söz konusu malı korumak noktasında eski ihtimamı göstermemeleri tehlikesini ifade ederken; sonraları çok daha geniş bir yelpazede kullanılmaya başlanmış ve işler beklendiği gibi gitmediğinde olumsuz durumun yarattığı maliyeti karşılayacak olanın başkası olduğu her konunun atfedildiği bir kavram halini almıştır (Krugman, 2001: 69).

kamuya geçtiği ifadeleriyle vurgulanmaktadır (Grimsey ve Lewis, 2004; Yescombe, 2007; Karahanoğulları, 2012). Bu şekilde hizmet üretim şeklinin özelleştirmeden farksız olduğunu iddia edenler ise daha çok özelleştirmenin geniş tanımından³ hareket ederek böyle bir kanıya varmakta ve söz konusu uygulamanın geçmişte yoğun eleştirilere maruz kalan özelleştirme teriminin isim değişikliğine uğramış hali olduğunu aktarmaktadırlar (Linder, 1999; Teisman ve Klijin, 2002; Hodge ve Greve, 2007; Yıldırım, 2017). Nitekim bu ihtilaf Türkiye’de kamu kurumları arasında dahi ortaya çıkmaktadır. Zira Özelleştirme İdaresi Başkanlığı’nca özelleştirme olarak ifade edilen KÖSİ’ler Kalkınma Bakanlığı raporlarında finansman modeli olarak nitelendirilmektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2012: 6).

Kavramsal çerçevede literatürdeki ikinci tartışılan konu ise KÖSİ uygulamalarının ortaklık mı yoksa işbirliği mi olduğudur. Bu tartışma daha çok ulusal çapta ortaya çıkmakla birlikte iktisadi zeminden ziyade hukuki terminoloji bakımından önem arz etmektedir. Zira Türk Ticaret Kanunu ve Borçlar Kanunu’nda ortaklık terimi ile şirket teriminin birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Böyle bakıldığında ortaklık, müşterek amaçların gerçekleştirilmesine yardımcı kişi veya kurumlar birliği şeklinde ifade edilebilir. KÖSİ’lerde ise özel ortağın temel gayesi kar elde etmek iken; kamu tarafının temel gayesi ise kamusal faydanın sağlanmasıdır. Öyle ki İdare Hukuku açısından bütün idari işlemlerin kamu yararını sağlamak amacıyla yapılması gerekliliği hükmü mevcuttur. Bu bakımdan ortaklar arasında amaç farklılığının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İşbirliği terimi geniş anlamda ele alındığında ortakların sadece aynı amacı taşımalarını değil, farklı amaçları olsa dahi bu amaçları anlaşmanın karşı tarafındakilerin amacına ulaşmasıyla gerçekleştirmenin mümkün olduğu durumları ifade eder. Özetle; yabancı literatürde Public-Private-Partnerships (PPP) şeklinde ifade edilen modeli; Türkçe literatürde Kamu-Özel Sektör Ortaklıklarından (KÖSO) ziyade Kamu-Özel Sektör İşbirlikleri (KÖSİ) kavramıyla ifade etmek daha doğru olacaktır (Boz, 2013: 289-291).

Yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda KÖSİ’ler bir üst (çatı) kavram şeklinde düşünüldüğünde, bu model çerçevesinde kullanılan hizmet sunma yöntemlerine de kısaca değinmek gerekmektedir. İmtiyaz usulü modeli KÖSİ çatısı altında değerlendirilecek ilk uygulama şeklidir. İmtiyaz usulü, kamusal hizmetlerin ya da tesislerin idari bir sözleşme ile kar-zarar ve hasar unsurlarının tamamıyla özel sektöre devredilmesini esas alır. Ancak devir işlemi sürelidir ve sözleşmede belirtilen sürenin sonunda ilgili tesis veya sunulan hizmet yeniden kamu idaresine geçmektedir (Yalçın, 2014: 85). KÖSİ’ler bağlamında söz edilecek ikinci hizmet sunma yöntemi Yap-İşlet-Devret (YİD) modelidir. Genellikle yüksek teknoloji ve maddi kaynak gerektiren projelerin finansmanını sağlamak amacıyla kullanılan YİD’lerde süreç yatırım bedelinin özel sektör ortağı tarafından karşılanması suretiyle bu ortağın söz konusu hizmeti belirli süreliğine kullanıcılara bedel karşılığı sunmasıyla ilerler ve süre sonunda tesisi kamuya devretmesiyle tamamlanır (Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkındaki Kanun, 1994: Madde 3). Yine

³ Geniş anlamda özelleştirme, devletin iktisadi organizasyonlarının serbest piyasa kurallarına göre işleyen bir yapıya kavuşturulması şeklinde ifade edilmektedir.

bu kapsamda kullanılan bir diğer yöntem olan Yap-Sahip Ol-İşlet ya da kısaca Yap-İşlet (Yİ) modelinde YİD'lerden farklı olarak süre sınırı bulunmamakta ve özel sektör ortağı, finanse ederek inşa ettiği tesisin ömür boyu işletme hakkına sahip olmaktadır (Şahin ve Uysal, 2008: 30). KÖSİ modeli çerçevesinde değinilecek son uygulama yöntemi ise Yap-Kirala Devret (YKD) usulüdür. Türkiye'de özellikle sağlık sektörü ve öğrenci yurdu yapımı alanında kullanılan bu yöntemde özel sektör ortağı ilgili hizmetin finansmanını sağlayarak inşasını tamamlamaktadır. Daha sonra uzun süreliğine bu hizmeti sunma hakkı elde eden özel ortağa dönemler itibarıyla kamu ortağı tarafından kira ödemesi yapılmaktadır. Sözleşmedeki hükümler çerçevesinde mülkiyet, kira döneminin sonunda kamuya geçmektedir (Emek ve Sevindik, 2019: 125; Kerman ve Altan, 2012: 10).

2.1. KÖSİ Modellerine İhtiyaç Duyma Nedenleri ve Modelin Dezavantajları

Avrupa Uluslararası Müteahhitler Birliği'nin 2004 yılında yayınladığı Mavi Kitap'ta 21. yüzyıla ilişkin bir değerlendirme yapılmış ve değerlendirme neticesinde yeni yüzyılın hemen başında dünyada yaklaşık 1 milyar insanın yeterli yol, 1,1 milyar insanın sağlıklı su, 2 milyar insanın yeterli hijyen koşulları ve 2,4 milyar insanın elektrik hizmetine sahip olmadıkları belirtilmiştir. Bunun da ülkeleri artan bir altyapı problemiyle karşı karşıya bıraktığı ve arz talep uçurumunun giderek derinleştiği ifade edilmiştir. Altyapı hizmetlerine karşı artan talebi karşılamak içinse tüm gelişmekte olan ülkelerin milli gelirlerinin neredeyse %7'sine denk gelen bir finansal kaynağa ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Avrupa Uluslararası Müteahhitler Birliği, 2004: 44). Burada ifade edilen altyapı eksikliği ve eksikliğin giderilmesine ilişkin gerekli finansmanın tek başına kamu idareleri tarafından karşılanamaması, aslında kamusal hizmetlerin sunumu noktasında geleneksel yöntemlerin terk edilmesinin neden zorunlu hale geldiğinin kısa bir özeti durumundadır.

KÖSİ uygulamalarının özellikle kamusal altyapı hizmetleri noktasında yaygın hale gelmesinin en önemli nedeni olarak yukarıda ifade edildiği üzere kamunun finansman eksikliği ve özel sektör sermayesini KÖSİ modelleri sayesinde kamusal alana aktarıma düşüncesi gösterilebilir. Bu süreç kamuya finansal açıdan rahatlık sağlamasının yanında, proje risklerinin bir kısmının özel sektöre devredilmesi ve proje tamamlama süreçlerinin hızlanması bakımından da önemlidir (Tunç ve Özaraç, 2015). Yani KÖSİ'ler sayesinde kamu ve özel sektörün üstün yönlerinin bir araya getirilmesi imkanına kavuşulmakta ve özel sektör dinamizminin (hızlı hizmet üretimi ve işletmecilik becerilerinin) kamusal alana taşınması sağlanmaktadır.

Kamusal hizmetlerde KÖSİ yöntemlerinin tercih edilmesinin kamu maliyesi dengeleri üzerinde yarattığı bir diğer olumlu yansıma borç stoku ve faiz giderleri alanında ortaya çıkmaktadır. Zira KÖSİ uygulamaları neticesinde örneğin 3 yıllık yatırım süresi öngörülen bir proje 20 yıllık imtiyaz ile çeşitli garantiler sunularak özel sektöre yaptırılmakta ve 3 yıllık maliyeti bir anlamda 20 yıla yayma imkanına kavuşulmaktadır (Bülbül, 2017: 94). Burada 20 yıla yayılan maliyetten kasıt işletme süresi boyunca verilen garantilerin sağlanamaması durumunda kamu bütçesinden özel sektöre aktarılacak kaynaktır. Verilen kullanım garan-

tilerinin sağlanabilmesi durumunda böyle bir ödemeye gerek dahi kalmayacaktır. Burada özel ortağa sınırlı süreyle işlettirilen kamusal hizmetin işletme ve bakım maliyetlerinin de devredilmesi olanağı bulunmaktadır. Bu aynı zamanda kamusal hizmetin kalitesinin düşmesini engelleme ve sürdürülebilirliğini sağlama açısından önemlidir. Öyle ki özel ortak, başta finansmanına katlandığı hizmetin sunumunu etkin ve kaliteli bir şekilde sağlamadıkça işletme dönemi sonunda ortaklıktan karlı bir biçimde ayrılmayacaktır. Ancak bu çıkarım risk paylaşımı esnasında garanti edilen kullanım miktarlarının gerçekçi belirlendiği varsayımı altında yapılmıştır.

KÖSİ’lerin sağladığı avantajlar noktasında literatürde bir diğer vurgu yapılan konu “beyaz filler”⁴ kavramı üzerinedir. Sürdürülmesi pahalı, kullanım değeri olmayan, aynı zamanda terk de edilemeyen varlıkları nitelemeye kullanılan beyaz fil kavramına karşı KÖSİ’lerin özellikle “hiçbir yerden hiçbir yere gitmeyen çok şeritli otoyolların” oluşma ihtimalini azaltacakları ihtimali üzerinde durulmaktadır. Böyle bir varsayımda bulunulurken özel sektörün yatırım pratikleri üzerinden hareket edilmektedir. Zira özel sektör bu denli büyük bir yatırıma ortak olurken kamunun sermaye maliyetlerini de kapsayan bütün maliyetleri kurtaracak bir beklenti içinde olmalıdır. Bu nedenle özel sektör ortağı, gelir ve maliyet kalemlerine ilişkin tahminlerini detaylı şekilde gözden geçirmeden söz konusu yatırım projesine dahil olmak istemeyecektir (Şahin ve Uysal, 2008: 140).

KÖSİ’lere atfedilen avantajlar ve bu modelin yaygın hale gelmesine katkı sağlayan önemli unsurlardan biri de ‘işbirliği’ teriminin yarattığı cazibedir. Ancak söz konusu terimin cazibesi de yine çeşitli varsayımlar altında mümkün olacaktır. Zira öncelikle işbirliği içinde olan ortakların bir çeşit sinerji potansiyeli taşımaları şarttır. Yani tarafların “toplam, parçalardan daha büyüktür” mottosuyla hareket etmesi önemlidir. Ayrıca taraflar arasında tesis edilen işbirliğinin, kamu tarafının ticari gayeler dışında da hedefleri olması münasebetiyle, ‘sosyal ortaklık’ kriteri çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir (McQuaid, 2000: 3).

KÖSİ uygulamalarının yarattığı cazibe ve sağladığı avantajların yanında birtakım riskli durumların varlığını da ifade etmek gerekir. Burada KÖSİ uygulamalarına getirilen ilk eleştiri veya dezavantaj olarak nitelendirilen ilk husus, özel finansmanın devlet bütçesi üzerinde sağladığı rahatlamının geçici olduğu, hata projelerin kamu finansmanı ile gerçekleştirilmesi durumunda daha düşük finansman maliyetinin ortaya çıkabileceği tahminleridir. Nitekim Avrupa Yatırım Bankası’nın yaptığı bir çalışmada, KÖSİ projelerinin geleneksel yöntemlerle sunulan hizmetlere göre %24 daha pahalı olduğu; bunun da özel sektörün finansman maliyetlerinden kaynaklandığı ve özel sektörün kamuya nazaran daha yüksek faiz oranlarından borçlandığı ifade edilmiştir (Boz, 2013: 303; Roehrich vd., 2014).

⁴ Beyaz fil terimi ilk olarak Antik Siyam İmparatorluğunda albino filler için kullanılmıştır. Bu filler, nadir bulunmaları ve göz kamaştırıcı olmaları bakımından yarı tanrısal özellik göstermekteydiler. Ancak bakımlarının maliyetli olması ve onlara atfedilen tanrısal özelliklerden ötürü sahiplerinin vazgeçemedikleri bu filler varlıklı saray mensuplarını dahi iflasın eşiğine sürükleyebilmekteydi. Buradan hareketle söz konusu terim kamu maliyesi literatürüne ‘gökemli, sürdürülmesi yüksek maliyet gerektiren, faydası düşük ancak vazgeçmenin de mümkün olmadığı’ yatırımları nitelemek amacıyla kullanılmaktadır (Berksoy vd., 2012: 232-233).

Murphy, (2008: 104) KÖSİ projelerinin uygulanması kolay yöntemler olmadığını ve çeşitli engellerle karşılaşılma ihtimali olduğunu belirterek bu kapsamda yapılan eleştirilerin 5 ana başlıkta sıralanabileceğini ifade etmiştir. Bunlardan ilki, KÖSİ projelerinde ortaya çıkacak maliyetin geleneksel usullerle sunulan hizmetlerin maliyetinden yüksek olacağı; ikincisi, inşaat ve hizmet kalitesi noktasında beklenenin aksine kamunun bizzat kendi sunduğu hizmetlerdeki standartlara erişilememesi; üçüncüsü, söz konusu projelerde şeffaflık ilkesinin göz ardı edilmesinden kaynaklı bazı yükümlülüklerin hangi tarafa ait olduğunun belirsiz kalması ve özel ortağın bu alanlarda sorumluluktan kaçması; dördüncüsü, projede çalışanların haklarına ve işlerine ilişkin bazı tehditlerin oluşması; beşincisi ise KÖSİ projelerinin vatandaşın taleplerine göre kamunun esnek hareket etme kabiliyetini azaltmasıdır. Burada özellikle üçüncü maddede ifade edilen yükümlülük/sorumluluk hususuna ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Zira buradaki sorumluluk sadece özel sektör ve kamu sektörü özelinde düşünülmemeli, bunun yanı sıra işin siyasi sorumluluk tarafının olduğu da unutulmamalıdır. Öyle ki KÖSİ projeleri uzun vadeli sözleşmeleri içerir. Bu da siyasilere uygulama sonuçları noktasında sorumluluk üstlenmeden kurtulma imkanı tanımaktadır. Hal böyle olunca temsili demokrasinin temel prensiplerinden olan hesap verme sorumluluğu da uygulanamaz hale gelebilmektedir (Bülbül, 2017: 95).

KÖSİ uygulamalarına getirilen eleştiriler bağlamında son değinilecek husus, daha önce de kısaca belirtilen ahlaki riziko konusudur. Bireyin, yaptıklarının sorumluluğundan sıyrılabileceği garantisiz altında yaşaması neticesinde hata yapmama hususunda gerekli ihtimamı göstermeyeceğini ifade eden bu kavram kısaca “bir şey olmaz, babam beni kurtarır” mantığına dayanmaktadır. Kamunun özel sektöre KÖSİ sözleşmeleri kapsamında sağladığı çeşitli garantiler bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde, genelde iktisadi kalkınmanın önünde bir engel olarak duran söz konusu kavram özeldir KÖSİ projelerinde de ortaya çıkma potansiyeline sahiptir (Şahin ve Uysal, 2008: 142).

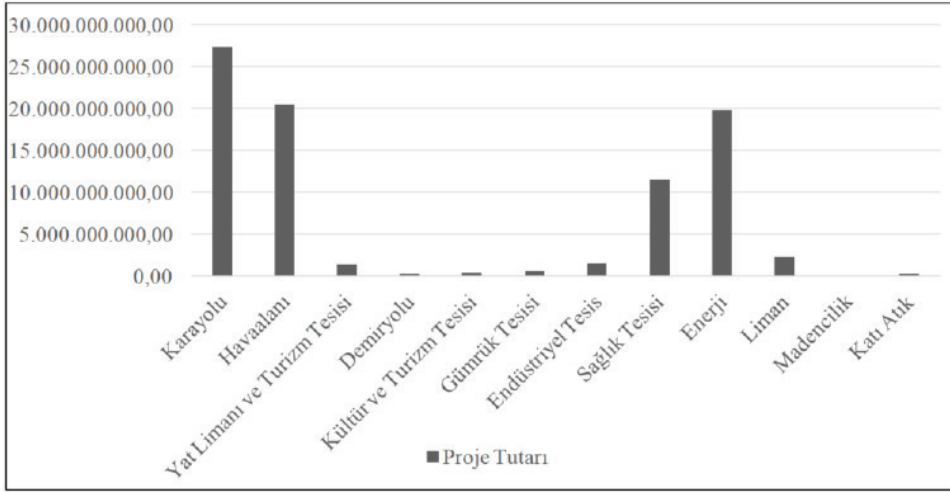
3. TÜRKİYE’DEKİ KÖSİ UYGULAMALARININ KAMUSAL MAL VE HİZMET TEORİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye’de özellikle 2000’lerin ikinci on yılı itibarıyla Yap-İşlet-Devret (YİD), Yap-İşlet (Yİ), Yap-İşlet-Kirala (YİK) ve İmtiyaz Hakkı Devri gibi farklı uygulama metotları ile KÖSİ’lerin kapsamı bir hayli genişlemiştir. Kamu-özel sektör işbirlikleri altyapı tabanının genişletilmesi, etkinlik ve verimliliğin artırılması, yatırım risklerinin paylaşılması gibi avantajları beraberinde getirerek kamusal hizmetlerin üretiminin etkili bir biçimde sağlanması potansiyeline sahiptirler. KÖSİ modelleri çerçevesinde herhangi bir yatırım faaliyetine başlanmadan önce özellikle sözleşme aşamasında üretilecek hizmetin kalitesine ilişkin özel sektör tarafını ödüllendiren ve cezalandıran performans kriterleri etkin şekilde tanımlanmış ise ilgili modellerin çok daha iyi sonuçlar verebileceği düşünülmektedir. Ancak üretimin gerçekleştirilmesinden sonra, özellikle sunum aşamasında bu tip hizmetlerin yüksek fiyatla kullanıma açılması, düşük gelirli kimselerin hizmete erişimini dezavantajlı kılacaktır (Emek, 2015: 120). Düşük gelir grubunda yer alan bireylerin maddi nedenlerden kaynaklı

kamusal mal ya da hizmetlere erişim noktasında engellerle karşılaşması, kamusal mal ve hizmet kavramının teorik temelleri ile çatışmaya mahal verebilecektir. Nitekim, önceki başlıklar altında kamusal mal ve hizmetlerde şayet söz konusu malın tam kamusal özellik göstermesi durumunda herhangi bir refah kaybı yaşanmaması için tamamen ücretsiz sunulması gerekliliği ifade edilmiştir.

Yarı kamusal nitelikteki mal ve hizmetlerde ise durum yukarıda ifade edilenden belirli ölçüde farklılık arz etmektedir. Zira bu tür mallar kamusal özelliklerindeki aşınmadan kaynaklı fiyatlanmaya müsait hale gelebilmektedirler. Bu grupta yer alan malların fiyatlanması noktasında özellikle kapasite sınırına vurgu yapılmakta ve ilgili mal veya hizmete olan talebin bir noktadan sonra kalabalıklaşma maliyeti doğuracağı ve bu nedenden dolayı fiyatlanabileceği ifade edilmektedir. Burada önemli olan birinci husus fiyatlandırmanın yapılacağı andır. Yarı kamusal malların fiyatlandırılmasına, talebin kapasite sınırını aşmaya başladığı andan itibaren başlanması birtakım eşitsizlikleri de beraberinde getirebilecektir. Bu açıdan söz konusu kategorideki mal ya da hizmetler kapasite sınırını aşmaya başladıkları noktadan itibaren fiyatlandırılmak yerine mal ya da hizmete ilişkin henüz ilk kullanıcının talebi esnasında fiyatlandırma işlemi başlatılmaktadır. Dikkat edilmesi gereken ikinci husus ise belirlenen kullanım ücretinin miktarıdır. Zira bu ücret miktarı belirlenirken kapasite sınırının aşılmasını önleyici olma açısından yeterli olması gerekirken; aynı zamanda ilgili malın kapasite sınırı altındaki kullanım miktarını özellikle düşük gelirli kimseler açısından engelleyici nitelikte de olmamalıdır.

Ulaştırma sektörü alanında KÖSİ modelleri kullanılarak Türkiye’de faaliyete geçirilen bazı büyük çaplı projelere ilişkin 2021 ve 2022 yıllarında verilen araç geçiş ve gelir garantileri ile gerçekleşen duruma ilişkin rakamlar Yavuz Sultan Selim (YSS) Köprüsünü içinde barındıran Kuzey Marmara Otoyolu, Osmangazi Köprüsünü içinde barındıran Gebze-Orhangazi-İzmir Otoyolu, Ankara-Niğde Otoyolu ve Menemen-Aliağa-Çandarlı Otoyolu projeleri özelinde aktarılmıştır. Çalışma kapsamında örneklemin ulaştırma sektöründen seçilmesinde etkili olan husus Grafik 1’de resmedilmiştir.

Grafik 1: KÖSİ Yatırım Tutarlarının Sektörel Dağılımı (\$)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021.

Grafik 1’de görüldüğü üzere; Türkiye’de KÖSİ yatırımlarından en yüksek payı ulaştırma sektörünün aldığı ve bu alanda karayolu ulaşımının birinci, havayolu ulaşımının ise ikinci sırada yer aldığı anlaşılmaktadır. Enerji ve sağlık sektörü alanlarındaki yatırımlar ise ulaştırma sektöründen sonra gelmektedir. Bu nedenle çalışma kapsamında da pastadan en büyük payı alan ulaştırma sektörüne ilişkin örnekler seçilmiştir.

Tablo 1: Kuzey Marmara Otoyolu ve Yavuz Sultan Selim Köprüsü Araç Geçiş ve Gelir Rakamları (TL)

Yıllar	Kesim	Garanti Edilen		Gerçekleşen		Garanti Karşılama Oranı	
		Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir
2021	1. Kesim	45.243.940	1.102.251.535	5.010.766	123.014.341	11%	11%
	2. Kesim	60.325.010	902.428.036	12.385.297	186.615.756	21%	21%
	YSS	49.275.000	1.409.995.012	13.806.847	350.109.889	28%	25%
	4. Kesim	72.628.430	1.907.678.694	10.523.989	281.208.426	15%	15%
	5. Kesim	52.292.455	1.627.088.017	821.868	25.905.969	2%	2%
	6. Kesim	34.861.515	1.314.685.233	5.483.673	210.634.471	16%	16%
	7. Kesim	44.425.696	482.115.346	2.805.414	30.470.431	6%	6%
2022	1. Kesim	13.264.236	533.694.937	995.009	40.034.800	8%	8%
	2. Kesim	17.685.540	436.942.259	2.542.540	62.816.464	14%	14%
	YSS	26.160.000	689.031.402	7.890.542	136.812.463	27%	20%
	4. Kesim	23.135.112	1.003.600.172	1.910.717	82.886.826	8%	8%
	5. Kesim	16.657.272	855.985.564	142.029	7.298.578	1%	1%
	6. Kesim	11.104.884	691.640.001	1.001.974	62.405.444	0,9%	0,9%
	7. Kesim	21.222.756	360.515.612	989.849	16.814.786	4,5%	4,5%

Kaynak: Yılmaz, 2023: 64-65.

Tablo 1’in ilk kısmında YSS köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolunun diğer kesimlerine ilişkin 2021-2022 yıllarında devlet tarafından özel sektöre verilen kullanım ve bunun karşılığında hesaplanan gelir garantisine ilişkin rakamlar, ikinci kısmında fiiliyatta oluşan durum, son kısmında ise garanti karşılama oranları yer almaktadır. Özellikle son kısımda yer alan ve özet niteliği taşıyan garanti karşılama oranları dikkate alındığında proje kapsamında verilen garantilerin ilgili yıllarda üçte birine dahi ulaşamadığı görülmektedir.

Tablo 2: Gebze-Orhangazi-İzmir Otoyolu ve Osmangazi Köprüsü Araç Geçiş ve Gelir Rakamları (TL)

Yıllar	Kesim	Garanti Edilen		Gerçekleşen		Garanti Karşılama Oranı	
		Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir
2021	1. Kesim	14.600.000	274.330.619	13.262.126	253.145.636	91%	92%
	2. Kesim	12.775.000	256.476.314	13.020.649	264.676.457	102%	103%
	3. Kesim	6.205.000	412.309.387	7.124.761	483.412.711	115%	117%
	4. Kesim	8.395.000	758.303.855	4.394.264	402.882.064	52%	53%
	Osman-gazi	14.600.000	5.237.660.393	10.934.635	1.493.250.373	74,89%	29%
2022	1. Kesim	4.320.000	134.058.922	2.581.146	80.098.539	60%	60%
	2. Kesim	3.780.000	125.333.943	2.484.207	82.369.158	66%	66%
	3. Kesim	1.836.000	201.485.901	1.054.453	115.717.548	57%	57%
	4. Kesim	2.484.000	370.565.260	727.833	108.578.771	29%	29%
	Osman-gazi	4.320.000	2.559.521.455	2.788.764	476.264.777	64,55%	19%

Kaynak: Yılmaz, 2023: 68.

Gebze-Orhangazi-İzmir Otoyolu ile Osmangazi Köprüsünün araç geçiş sayılarını ve bu kapsamda elde edilen geliri gösteren Tablo 2 incelendiğinde; gerek Kuzey Marmara Otoyolu projesine ilişkin Tablo 1’deki veriler gerekse de bundan sonra inceleme konusu yapılacak diğer projelerin verilerine kıyasla en iyi durumda olan proje olduğu anlaşılabacaktır. 2021 yılında 4. kesim haricinde verilen garanti kullanım sayılarını büyük oranda karşılayan proje buna rağmen 2022 yılında beklentilerin altında kalmıştır. Tablo 2’de değinilmesi gereken bir diğer husus özellikle Osmangazi Köprüsü’nün garanti karşılama oranı sütununda yer alan araç sayısı ve gelir rakamları arasındaki sapma miktarıdır. Normalde birbirine paralellik arz etmesi gereken söz konusu iki rakamsal veri arasında önemli ölçüde orantısızlık olduğu gözlemlenmektedir. Garanti edilen araç sayısına 2021 yılında yaklaşık %75, 2022 yılında ise yaklaşık %65 oranında yaklaşılmış iken sağlanan gelir noktasında 2021 ve 2022 yıllarında sırasıyla %29 ve %19 seviyesinde kalınmasının temel nedeni şu şekilde açıklanabilir. Bilindiği üzere KÖSİ projeleri kapsamında verilen garanti kullanım sayıları aslında garanti edilmek istenen gelir üzerinden hesaplanarak belirlenmektedir. Bu durumda 100 lira garanti edilmek isteniyor ve ilgili hizmetin kullanım bedeli 1 lira ise 100 kerelik kullanımın garanti altına alınması gerekir. Böylece kullanım miktarı garanti edilenin altında kalması

durumunda ilgili hizmeti kullanmayan her bir birey için ilave ödeme hazine tarafından özel sektör firmasına yapılır. Ancak burada 2022 yılında %64,55 oranında kullanım olmasına rağmen sağlanan gelir seviyesinin %19'da kalması hazinenin (devletin) yalnızca hizmetten yararlanmayanlar için değil aynı zamanda yararlananlar için dahi ücret ödemesi yapması anlamını taşımaktadır. Kısaca kamu ortağı garanti ücret karşılığında özel sektör firmasını finanse ederken; hizmetten faydalananları da astronomik kullanım ücretleri ile karşı karşıya bırakmamak adına sübvansane etmek durumunda kalmaktadır.

Tablo 3: Ankara-Niğde Otoyolu Araç Geçiş ve Gelir Rakamları (TL)

Yıllar	KESİM	Garanti Edilen		Gerçekleşen		Garanti Karşılama Oranı	
		Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir
2021	1. Kesim	12.410.000	858.212.447	1.965.048	137.551.663	16%	16%
	2. Kesim	8.395.000	678.313.745	365.027	30.135.836	4%	4%
	3. Kesim	6.570.000	212.998.167	2.701.737	88.560.760	41%	42%
2022	1. Kesim	3.672.000	388.855.001	394.865	41.815.186	11%	11%
	2. Kesim	2.484.000	307.343.121	79.689	9.859.859	3%	3%
	3. Kesim	1.944.000	96.509.207	467.956	23.231.492	24%	24%

Kaynak: Yılmaz, 2023: 71-72.

Ankara-Niğde Otoyoluna ilişkin araç geçiş ve elde edilen gelir rakamlarını gösteren Tablo 3'te de gerek 2021 gerekse 2022 yılı verileri nispeten Kuzey Marmara Otoyolu projesiyle benzerlik taşımaktadır. Birçok noktada verilen kullanım garantilerinin üçte birine dahi ulaşılamayan bu projede de 2022 yılında garanti karşılama oranlarının 2021 yılına kıyasla daha düşük seviyede kaldığı izlenmiştir. Yani Ankara-Niğde Otoyolu projesine ilişkinde kapasite sınırının oldukça altında bir seviyede kaldığını söylemek mümkündür.

Tablo 4: Menemen-İlişka-Çandarlı Otoyolu Araç Geçiş ve Gelir Rakamları (TL)

Yıllar	Garanti Edilen		Gerçekleşen		Garanti Karşılama Oranı	
	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir (KDV Hariç)	Eşdeğer Araç Sayısı	Gelir
2021	12.775.000	593.989.154	2.919.987	137.113.701	23%	23%
2022	3.780.000	269.135.753	682.219	48.573.963	18%	18%

Kaynak: Yılmaz, 2023: 74-75.

Son örneklem olarak inceleme konusu edilen Menemen-İlişka-Çandarlı Otoyoluna ilişkin Tablo 4 verileri incelendiğinde de durumun önceki projelerden pek farklılaşmadığı izlenimi oluşmaktadır. Öyle ki 2021 yılında tahmini araç geçiş sayısına çeyrek oranda dahi ulaşılamamışken; 2022 yılında tıpkı diğer projelerde olduğu gibi bu oranın daha da düştüğü görülmektedir.

Türkiye'de ulaştırma sektörü alanında uygulanan yukarıdaki KÖSİ modellerinin garanti miktarları aslında bu hizmetler kapsamında kapasite sınırı bağlamında ipucu mahiyetinde bilgiler de sunmaktadır. Zira projelerin birçok kesiminde garanti geçiş rakamlarına dahi ula-

şılamamışken kapasite sınırına da yaklaşmadığı söylenebilir. Öyle ki söz konusu projelerin kapasite sınırlarının, belirlenen garanti kullanım miktarlarının daha üzerinde bir noktada olduğu da ifade edilebilir. Nitekim bu projelerin gerek kapasite kullanım sınırlarının gerekse de kalabalıklaşma maliyetlerinin (konforlu seyahat için azami kullanım miktarı) ortaya çıkma noktaları hususunda kullanışlı veri resmi kurumlarda yahut kamuoyunda paylaşımına konu olmamıştır. Bu nedenle kapasite sınırına ya da ondan daha düşük seviyede olan kalabalıklaşma sınırına ilişkin tahminler garanti kullanım miktarları üzerinden yapılmaktadır. Bu bakış açısından iki farklı düşünce ortaya atılabilir. Birincisi söz konusu projelerin kullanım ücretlerinin yüksek olması ve bunun neticesinde kullanım miktarının düşük seviyede kalıyor olması; ikincisi ise kullanım ücretlerinin düşük hatta ücretsiz olması durumunda kapasite sınırına yine ulaşamayacağı fikridir. Bu durum bizi projenin henüz fizibilite çalışmalarını aşamasında yanlış tahminler yapıldığı ve bu çapta bir yatırıma gerek olmadığı noktasına götürür. Ancak böylesine bir düşüncenin gerçeklerle çok bağdaşmadığı söylenebilir. Zira Osmangazi Köprüsü özelinde, köprünün trafiğe açıldığı tarih olan 01.07.2016’dan itibaren ilk 10 günlük periyotta ücretsiz kullanıma konu olması neticesinde günlük ortalama kullanım 100 bin araç iken; köprünün ücretli hale gelmesiyle birlikte ayın geri kalanında günlük ortalama kullanım miktarı 6 bine gerilemiştir (Hürriyet Gazetesi, 2016). Söz konusu dönemde günlük araç geçiş garantisinin 40 bin olduğu dikkate alındığında, aslında bu projenin gerekli yani yatırıma değer olduğu ancak kullanımın ücretli olması neticesinde yararlanan kişi sayısının düşük seviyede kaldığı yorumu yapılabilir.

Yukarıda ifade edilen durumdan hareketle yarı kamusal mal özelliği gösteren bu tip projelerde ücret seviyesinin yüksek olması, kullanımdan dışlanmanın olması gerekenden daha erken bir noktada başlamasına sebebiyet verebilmekte ve sosyal kayıp durumunu ortaya çıkarabilmektedir. Bu durum Türkiye’de özellikle ulaştırma sektörü alanında uygulanan KÖSİ projelerinin kamusal mal ve hizmet teorisiyle bir noktada ayrışabilme olasılığını barındırdığını ve üzerinde düşünülmesi gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kamusal mallar, piyasa başarısızlıkları arasında sayılması ve bu bakımdan devletin ekonomiye müdahalesini gerekli kılması nedeniyle kamu maliyesi ve kamu ekonomisi alanında önemli konulardan biri olarak nitelendirilmektedir. Bu tip malların özellikle üretimi veya sunumu noktasında dönem dönem değişikliklerin yaşandığı izlenmektedir. Söz konusu değişime sebebiyet veren asli unsurlardan biri teknoloji alanında yaşanan gelişmeler iken; bir diğeri de kamu yönetimi paradigmalarındaki değişim ve bu değişimin kamusal hizmet üretimindeki yansımalarıdır. Zira Geleneksel Kamu Yönetimi (GKY) anlayışının hüküm sürdüğü yıllarda geleneksel satın alma yöntemleriyle üretimi veya sunumu sağlanan kamusal nitelikteki mal ve hizmetlerin; ileriki yıllarda GKY’nin yerini alan Yeni Kamu Yönetimi (YKY) anlayışıyla, vatandaşa bakışın seçmen/vergi yükümlüsü mantığından çıkarak ortak üretici mantığına bürünmesi, kamusal mal/hizmet üretim noktasında kamu sektörü ile özel sektör arasında çeşitli bağların kurulmasına önayak olmuştur.

Kısaca, kamu yönetimi alanında egemen olan YKY'nin kamu ekonomisi alanına yansımaları, kamusal mal ve hizmet üretimi noktasında bazı alanlarda kamu sektörü ile özel sektörün ortaklaşa üretim gerçekleştirebilecekleri şeklinde zuhur etmiştir. Bu süreç kıt kaynaklarla zamanın şartlarına uygun hizmet sunumu sağlamaya çalışan hükümetlerin elini güçlendirdiği gibi kamusal mal ve hizmet üretim sürecinde özel sektör dinamiklerinden yararlanmanın da önünü açmıştır. Ayrıca toplam ekonomi içinde kamunun payını büyütmeden kamusal hizmetlerin sunumuna imkan sağlanarak Ortodoks politikalar ile çatışmama ve yine 20. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkan özelleştirme akımının Heterodoks (liberalizm/serbestleşme karşıtı) dünyada yarattığı olumsuz algının önüne set çekme olanağı sunmuştur. KÖSİ kavramıyla nitelendirilen bu yeni hizmet sunum şekli hem kamu hem de özel sektör tarafında önemli avantajlar barındırmaktadır. Kamu sektörü tarafında sağlanan en önemli fayda kısa vadeli maliyetlerin uzun vadeye yayılmasıyla kamu maliyesinin gider ve finansman ayağında rahatlama sağlanması iken; özel sektör tarafında ise birtakım getiri garantileriyle birlikte yatırım riskinin paylaşılması ve riskin paylaşıldığı kurumun bizzat kamu sektörü olmasıdır.

Her ne şekilde olursa olsun sunulan hizmetlerin kamusal nitelik arz etmesi, kullanılan modelin (KÖSİ) ve bu model çerçevesinde sunulan hizmetin de kamusal teorisiyle bağdaşması beklenir. Çalışma kapsamında ele alınan Türkiye'deki ulaştırma sektöründe faaliyete geçirilen büyük çaplı dört farklı proje ve bu projelerin muhtelif kesimlerine ilişkin kullanım verileri incelendiğinde ise kullanım miktarlarının oldukça düşük seviyelerde kaldığı belirlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında ilgili projelerdeki kullanım ücretlerinin yüksek seviyede olduğu ve dışlama olgusunun olması gerekenden (kalabalıklaşma maliyetlerinin ortaya çıktığı nokta) çok daha erken bir noktada başladığı yorumuna yer verilmiştir.

Hizmetten dışlamanın yarı kamusal mallarda mümkün hatta belirli durumlarda gerekli olduğu açıktır. Ancak bunun hizmeti kullananların kalabalıklaşma maliyeti meydana getirdiği (kullanıcıların birbirinin faydasını azaltmaya başladığı) nokta itibarıyla gerçekleştirilmesinin toplumsal açıdan daha faydalı olacağı ve sosyal kayba sebebiyet vermeyeceği düşünüldüğünde Türkiye'de bu durumun belirli ölçüde göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Çalışma kapsamında incelenen örneklem göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu yıllarda kapasite sınırının hatta konforlu kullanım sınırının altında bir noktada kaldığı sonucuyla karşılaşılmıştır. Bu da ilgili projelerin kullanımından olması gerekenden daha fazla bireyin dışlandığı anlamına gelmekte ve bu dışlanmanın belirlenen kullanım bedeli neticesinde oluştuğu izlenimini uyandırmaktadır. Zira ücretsiz dönemlerdeki yüksek kullanım miktarları, oluşan bu kanaatin dayanağı niteliğindedir. Buradan hareketle söz konusu projelerin faydalanma bedelinin düşük seviyede belirlenmesi, dışlanma olgusu öteleyerek daha yüksek bir kullanım miktarı ve daha düşük bir sosyal kayıpla sürecin sonlanmasına katkı sağlayacaktır. Yine kullanım bedelinin yüksekliği neticesinde dışlanan kesimin yoksul ya da alt gelir gruplarındaki kesim olacağı düşünüldüğünde bunun da kamusal mal ve hizmetlerin özellikle düşük gelir grupları lehine fırsat eşitliği sağlama amacıyla çatışma yaratacağı ortadadır.

Son olarak, elbette KÖSİ projelerinin temel çerçevesi gereği özel sektör tarafına belirli avantajlar ve garantiler sunulması doğaldır. Burada vurgulanmak istenen; KÖSİ projeleri kapsamında üretilen veya sunulan mal ya da hizmetler nihayetinde kamusal niteliği barındırdığından, şartnameler belirlenirken, bilhassa garantiler ve kullanım bedelleri noktasında oluşması muhtemel sosyal kayıpların daha dikkatli analiz edilmesi ve ekonomik rasyonalite parametreleri dahilinde kararlar alınırken sosyal rasyonalitenin de süreç içinde göz ardı edilmemesi hususudur.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Tek yazarlı ele alınan makale yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akalın, G. (1986). *Kamu Ekonomisi*, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akdoğan, A. (2014). *Kamu Maliyesi*, 16. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aktan, C. C. (1994). *21. Yüzyıl İçin: 'Yeni' Toplumsal Sözleşme*, İzmir: T Yayınları.
- Ateş, H. (2001). İşletmeci, Girişimci ve Verimli Yeni Bir Kamu Yönetimi ve Devlet Anlayışına Doğru, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 25, 45-60.
- Avrupa Uluslararası Müteahhitler Birliği (2004). *Sürdürülebilir İhale Sistemi*, Berlin: Mavi Kitap.
- Aydın, E. V. (2014). *Yerel Yönetimlerde Altyapı Yatırımlarının Finansmanı: Kamu Özel Sektör Ortaklığı Modeli*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ayhan, B. ve Üstüner, Y. (2023). Turkey's Public-Private Partnership Experience: A Political Economy Perspective, *Southeast European and Black Sea Studies*, 23(1), 115-138.
- Baltacı, C. (2004). Yeni Sağ Üzerine Bir Eleştiri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 359-373.
- Bazı Yatırım ve Hizmetlerin Yap-İşlet-Devret Modeli Çerçevesinde Yaptırılması Hakkında Kanun (1994). *T. C. Resmî Gazete*, 21959, (13.06.1994).
- Berksoy, T., Şahin, M. ve Uysal Ö. (2012), Kamusal Beyaz Filler ve Kamu-Özel Sektör Ortaklıkları. *27. Türkiye Maliye Sempozyumu*, 20-24 Mayıs 2012, Antalya.
- Boz, S. S. (2013). Kamu Özel İşbirliği (PPP) Modeli, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(2), 277-332.
- Bülbül, D. (2017). Türkiye’de Kamu Özel İşbirliği Uygulamasının Mali Saydamlık Açısından Değerlendirilmesi, *The Journal of International Scientific Researches*, 2(7), 93-108.
- Çolak, Ç. (2021). *Yeni Kamu Yönetişimi*, 1. Baskı, Ankara: Astana Yayınları.
- Dinler, Z. (2009). *Mikro Ekonomi*, 20. Baskı, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Emek, U. (2015). Turkish Experience with Public Private Partnerships in Infrastructure Opportunities and Challenges, *Utilities Policy*, 37, 120-129.
- Emek, U. ve Sevindik, İ. (2019). *Şehir Hastanelerinde 'Yap-Kirala-Devret' Modeli”, Teoriden Uygulamaya Türkiye’de Kamu Özel İşbirlikleri (ed. Uğur Emek ve Güray Küçükkocaoğlu)*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eren, V. (2001). *YKY Anlayışı (Büyükşehir ve İl Belediyeleri Üzerinde Bir Araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergen, Z. (2006). Yükseköğretim Karma Malının Niteliği ve Finansmanı Üzerine, *Sosyo Ekonomi Dergisi*, 1, 11-24.
- European Commission (2003). *Public Finances in EMU*, Brussels.
- Göker, Z. (2008). Kamusal Mallar Tanımında Farklı Görüşler, *Maliye Dergisi*, 155, 108-118.
- Grimsey, D., ve Lewis, K. M. (2002). Evaluating the Risk of Public Private Partnerships for Infrastructure Projects, *International Journal of Project Management*, 20(2), 107-118.

- Grimsey, D. ve Lewis, K. M. (2004). *Public Private Partnerships The Worldwide Revolution in Infrastructure Provision and Project Finance*, Edward Elgar Publishing, Inc. Montpellier Parade Cheltenham UK.
- Gülan, A. (1988). Kamu Hizmeti Kavramı, *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 9(1), 147-159.
- Hodge, G. A. ve Greve, C. (2007). Public-Private Partnerships: An International Performance Review, *Public Administrate Review*, 67(3), 545-558.
- Hürriyet Gazetesi (2016). Osmangazi Köprüsünde Büyük Zarar, Osmangazi Köprüsü Zarar Ettiriyor! Devletten Çıkan Para 20 Milyon Dolar, <https://www.haberler.com/ekonomi/osmangazi-koprusu-devlete-zarar-ettiriyor-8664740-haber/> (10.04.2023).
- Kalkınma Bakanlığı (2012). Kamu Özel İşbirliğine İlişkin Mevzuat, <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/Kamu-%C3%96zel-%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fne%C4%B0li%C5%9Fkin-Mevzuat-2012.pdf> (11.01.2023).
- Karahanogulları, O. (2002). *Kamu Hizmeti Kavramı (Kavram ve Hukuksal Rejim)*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karatoprak, E. (2010). Kamu Hizmetlerinin Sunumunda Benimsenen Yeni Yöntemler ve Uygulamaların Kontrolü, *Maliye Dergisi*, 159, 365-375.
- Kerman, U. ve Altan, Y. (2012). Sağlık Hizmetlerinde Kamu Özel Sektör Ortaklığı Uygulaması, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 1-23.
- Kirmanoglu, H. (2014). *Kamu Ekonomisi Analizi*, 5. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Klijin, E. H. ve Teisman, R. G. (2003). Institutional and Strategic Barriers to Public-Private Partnership: An Analysis of Dutch Cases, *Public Money and Management*, 23(3), 137-146.
- Köseoğlu, Ö. ve Sobacı, M. Z. (2015). *Kamu Yönetiminde Paradigma Arayışları Yeni Kamu İşletmeciliği ve Ötesi*, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Krugman, P. (2001). *Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü (Çev. N. Domaniç)*, 2. Baskı, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Krugman, P. ve Wells, R. (2012). *Mikro İktisat (Çev. S. Işık vd.)*, 2. Baskı, Ankara: Palme Yayıncılık.
- Linder, S. H. (1999). Coming to Terms with The Public-Private Partnership: A Grammar of Multiple Meanings, *American Behavioral Scientist*, 43(1), 35-51.
- Manning, N. (2001). The Legacy of The New Public Management in Developing Countries, *International Review of Administrative Sciences*, 67, 297-312.
- McQuaid, R. W. (2000). The Theory of Partnership: Why Have Partnerships?, https://www.researchgate.net/profile/Ronald_McQuaid/publication/291300642_The_theory_of_partnership_Why_have_partnerships/links/56f171da08ae4744a91eef31/The-theory-ofpartnership-Why-have-partnerships.pdf?origin=publication_detail (02.02.2023).
- Medda, F. (2007). A Game Theory Approach for the Allocation of Risk in Transport Public Private Partnerships, *International Journal of Project Management*, 25, 213-218.
- Mouffe, C. (1985). *Demokrasi ve Yeni Sağ, Kriz, Neoliberalizm, Reagan Dosyası*, İstanbul: Alan Yayıncılık.

- Murphy, T. J. (2008). The Case For Public Private Partnerships in Infrastructure, *Canadian Public Administration*, 51(1), 99-126.
- Musgrave, R. ve Musgrave, P. (1989). *Public Finance in the Theory and Practice*, New York: Mc Graw Hill Inc.
- Özer, M. A. (2006). Kamu Yönetiminde Kimlik Bunalımı Üzerine Değerlendirmeler, *Sayıştay Dergisi*, 61, 3-22.
- Özer, M. A. (2019). Kamu Hizmeti Anlayışında Değişim ve Yeni Sağ Politikalar, *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 8(20), 10-42.
- Polidano, C. (1999). *The New Public Management in Developing Countries*, IDPM Public Policy and Management Working Paper No: 13.
- Roehrich, J. K., Lewis, M. A. ve George, G. (2014). Are Public-Private Partnerships a Healthy Option? A Systematic Literature Review, *Social Science & Medicine*, 113, 110-119.
- Samuelson, P. A. (1954). The Pure Theory of Public Expenditure, *The Review of Economics and Statistics*, 36(4), 387-389.
- Savaşan, F. (2015). *Kamu Ekonomisi*, 5. Baskı, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Stiglitz, E. J. (1994). *Kamu Kesimi Ekonomisi (Çev. Ö. F. Batırel)*, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şahin, M. ve Uysal, Ö. (2008). *Kamu Ekonomisi Perspektifinden Kamu-Özel Sektör Ortaklıkları*, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Şener, O. (2014). *Kamu Ekonomisi*, 12. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021). *Kamu-Özel İşbirliği ile Yürütülen Projeler*, <https://koi.sbb.gov.tr/> (09.12.2022).
- Takashima, R., Yagi, K. ve Takamori, H. (2010). Government Guarantes and Risk Sharing in Public-Private Partnerships, *Review of Financial Economics*, 19(2), 78-83.
- The Canadian Council for PPP (2018). Definitions & Models, https://www.pppcouncil.ca/web/P3_Knowledge_Centre/About_P3s/Definitions_Models.aspx (01.06.2023).
- Tunç, G. ve Özaraç, E. (2015). Türkiye'deki Kamu Özel İşbirliği Modelinin İyileştirilmesine Ait Öneriler, M. C. Geneş ve M. K. K. (Ed.), *Üçüncü Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı*, İzmir.
- United Nations (2001). World Public Sector Report Globalization and the State, <https://desapublications.un.org/file/646/download> (20.11.2022).
- Uysal, Ö. (2013). *Vatandaş Odaklı Kamu Hizmeti Yaklaşımı ve Kamu Ekonomisi Bakımından Sonuçları (Türkiye'de Sağlık Sektörü Örneği)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- World Bank (2018). About Public-Private Partnerships, <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/about-public-private-partnerships> (21.12.2022).
- Yalçın, F. C. (2014). *Kamu Özel İşbirlikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşamış, F. D. (1997). Kamu Yönetimi Kuramında ve Uygulamasında Yeni Gelişmeler: 'Administration'dan 'Management'a, *Türk İdare Dergisi*, 69(417), 1-27.

- Yescombe, E. R. (2007). *Public-Private Partnerships: Principles of Policy and Finance*, Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Yıldırım, N. E. (2017). *Kamu Özel Ortaklıkları ve Ulaştırma Sektörü (Dünya ve Türkiye Örnekleriyle)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, H. (2023). *Türkiye’de Ulaştırma Sektörü Alanında Uygulanmakta Olan Kamu-Özel Sektör İşbirliği Modellerinin Etkinlik Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ORMAN YANGINLARINA MALİ ÇÖZÜM: ORMAN DİRENÇLİLİK TAHVİLLERİ VE TÜRKİYE İÇİN POTANSİYELİ*

FISCAL SOLUTION TO FOREST FIRES: FOREST RESILIENCE BONDS AND THEIR POTENTIAL FOR TÜRKİYE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Haşim AKÇA**
Mehmet ELA***

Öz:

Ormanlar, sunduğu faydalarla canlılar için değerli ekosistem hizmetleri sunmaktadırlar. Ancak ormanların ürettiği değerler, orman yangınları ile yok olmaktadır. Çeşitli nedenlerle artan orman yangınları, kamu kurumlarına önemli derecede maliyet yüklerken, can ve mal kaybına neden olmakta, su ve hava kalitesini bozmaktadır. Yangınlara karşı alınan önlemler ise geçmişten günümüze genellikle yangınları bastırma şeklinde olmuştur. Ormanların önemli faydaları ve yangınların verdiği zararlar veri iken son zamanlarda orman yangınlarının bastırılması yerine önlenmesine yönelik eğilimler söz konusu olmuştur. Orman yangınlarının önlenmesine yönelik başlıca yöntemlerden birisi orman restorasyonudur. Ancak orman restorasyonunun finansmanı önemli derece sermaye gerektirdiğinden ilgili kamu kurumları restorasyonu yeterli ölçekte finanse edememektedir. Bu noktada yenilikçi yapısıyla ortaya çıkan orman dirençlilik tahvilleri, özel yatırımcı sermayesinden yararlanarak projeleri finanse etmekte ve projelerden fayda sağlayan taraflarca yatırımcılara geri ödeme yapılmaktadır. Ayrıca genellikle "başarı için ödeme" yöntemi benimsenerek projenin başarılı olması halinde yatırımcılara geri ödeme yapılmaktadır. Tüm bu yönleriyle oldukça yenilikçi bir finansal ürün olan orman dirençlilik tahvilleri önemli miktarda yangına hassas bölgesi bulunan Türkiye için önemli bir potansiyel taşımaktadır. Ancak bunun için bir yandan Türkiye'nin gerekli yasal altyapıyı oluşturması, yeterli restorasyon kurumu ve işçisini temin etmesi ve tahvile yönelik talep oluşturabilmesi gerekirken diğer yandan orman dirençlilik tahvilinin yeni bir enstrüman olarak başlangıca özel problemlerinin çözülmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orman Yangını, Dirençlilik Tahvili, Türkiye.

Abstract:

Forests provide valuable ecosystem services for all creatures with the benefits they offer. However, the values produced by forests are destroyed by forest fires. Increasing number of forest fires for various reasons, burden public institutions with significant costs, cause loss of life and property, and deteriorate water and air quality. The measures taken against fires have generally been in the form of suppressing fires from the past to the present. While the important benefits of forests and the damage caused by fires are given, there have been recent trends towards preventing forest fires rather than suppressing them. One of the main methods of forest fire prevention is forest restoration. However, since the financing of forest restoration requires substantial amount of capital, the relevant public institutions cannot finance

* Makale Geliş Tarihi: 07.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 15.09.2023

** Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hakca@cu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5603-8636.

*** Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mehmetela@osmaniye.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7341-6312.

the restoration on a sufficient scale. At this point, forest resilience bonds, with their innovative structure, finance projects using private investor capital and reimbursements are made to the investors by the beneficiaries of the projects. In addition, the “pay for success” method is generally adopted, and investors are paid back if the project is successful. Forest resilience bonds, as highly innovative financial product, have a significant potential for Turkey, which has a significant number of fire-sensitive areas. However, for this, on the one hand, Turkey needs to establish the necessary legal infrastructure, procure adequate restoration institutions and workers, and create demand for the bond, while on the other hand, the initial problems of the forest resilience bond as a new instrument must be solved.

Keywords: Forest Fires, Resilience Bond, Türkiye.

GİRİŞ

Ormanlar, önemli miktarda canlıya ev sahipliği yapmakta ve birçok canlı ormanlara bağlı olarak yaşamaktadır. Bu anlamda ormanlar diğer canlılar yanında insanlara önemli hizmetler sunmaktadır. Orman ekosistem hizmetleri olarak adlandırılan bu hizmetler, orman ekosisteminin insanlığın yararına sunduğu ürünler ve çeşitli yararlar olarak bilinmektedir. Ormanların sunduğu ürünler arasında yakacak odun, kâğıt, ilaç, çeşitli kimyevi maddeler ile bal ve mantar gibi gıdalar sayılabilmektedir. Bunun yanında, ormanların sağladığı yararlar arasında, doğal çevrenin korunması, havanın temizlenmesi, suyun filtrelenmesi, toprak oluşumu, erozyonun önlenmesi, sel kontrolü, biyolojik çeşitliliğin sağlanması, rekreasyon fırsatları sunması ve kırsal ekonomilerin desteklenmesi gibi işlevler sayılabilmektedir (Zeydanlı vd., 2010: 22; Woolworth ve Knight, 2019).

Ormanların sunduğu söz konusu ürün ve faydaların sürekliliğinin sağlanması için ormanların korunması ve orman ve ağaç kaybına yol açan faktörlerle mücadele edilmesi gereklidir. Ancak küresel olarak bakıldığında, tarım, şehirleşme ve yangın gibi nedenlerle orman alanlarının giderek azaldığı görülmektedir. Nitekim Global Forest Watch (2023)’e göre, 2001’den 2022’ye kadar, dünya çapında toplam 459 milyon hektar ağaç örtüsü kaybı yaşanmıştır ve bu rakam 2000’den bu yana ağaç örtüsünde %12’lik bir azalmaya işaret etmektedir. Aynı dönemde 126 milyon hektarlık ağaç örtüsü kaybının nedeni tek başına orman yangınlarıdır.

Ormanların sağladığı ürün ve faydalar orman yangınları ile birlikte ekonomik ve toplumsal bir maliyete dönüşmektedir. Nitekim orman yangınlarında doğal bir kaynak olan ormanlar ve buna bağlı endüstriler zarar görürken, yangınlar sonucunda ev, can ve mal (hayvan, tarımsal ürün vb.) kaybının yaşandığı bilinmektedir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 10; Türk Tabipleri Birliği, 2023).

Ormanların sürekliliğinin sağlanması için orman yangınlarının önlenmesi ve orman sağlığının iyileştirilmesine yönelik adımların atılması gereği açık biçimde anlaşılacakla birlikte bu konuda uygulamaya bakıldığında genellikle yangınların proaktif olarak önlenmesi yerine bastırılmasına odaklanıldığı görülmektedir (Avcı ve Korkmaz, 2021: 237; Woolworth ve Knight, 2019). Bu durum ise yangınla mücadeleden sorumlu kurumlara önemli maliyetler yüklemektedir (Gartner ve Chad, 2017).

Son yıllarda artan yangınlar ve ağaç kaybı sonucunda önemli bir çözüm alanı olarak ortaya çıkan orman restorasyonu, çalı ve küçük ağaççıkların stratejik olarak ortadan kal-

dırılması ve ağaçların seçici olarak seyreltilmesi anlamında olup ormanların daha sağlıklı ve yangınlara karşı dirençli hale gelmesine yardımcı olabilecek bir işlemdir. Bu konuda restorasyon işlemleri, yüksek şiddetli orman yangını riskini azaltmak yanında, iyileştirilmiş su miktarı, korunan su kalitesi, önlenen karbon emisyonları, korunan habitat ve türler gibi çeşitli faydalar da sağlamaktadır. Bu faydalara karşın gerek özel sektör kurumları ve arazi sahibi kişiler ve gerekse de ormanlar ve orman yangınları ile ilgili kamu kurumları, restorasyon işlemini gereken ölçekte yapmak için ihtiyaç duyacağı kaynaklardan yoksundurlar (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 6).

Orman restorasyonunu finanse etmeye yönelik yenilikçi bir çözüm yolu orman dirençlilik tahvilleridir. Orman dirençlilik tahvilleri, önleyici orman restorasyonunu finanse etmek için özel sermayeden (yatırımcılardan) yararlanmaktadır. Özel arazi sahipleri ve kamu kurumları ile çeşitli tesisler (elektrik tesisi gibi) de dahil olmak üzere restorasyondan fayda sağlayan taraflar, yatırımcılara (vakıflar ve devlet emeklilik fonları gibi) zaman içinde geri ödeme yapmaktadır. Yangın şiddetinin azalması, korunan su kalitesi ve artan su verimi gibi hedeflenen faydaları elde eden tarafların yaptığı maliyet tasarrufları sonucu söz konusu tahvilin geri ödemeleri “başarıya göre ödeme” modeline dayalı sözleşmeler aracılığıyla fayda sağlayanlar arasında paylaşılmakta ve böylece yatırımcılar getiri elde etmektedir. Orman dirençlilik tahvili, restorasyon maliyetini restorasyondan fayda sağlayanlar arasında paylaşmaktaki ve ödemeleri yine fayda sağlayanların elde ettiği ekonomik faydalara dayandırmakta olup bu anlamda birden fazla ödeyiciyi bir araya getirerek, arazi sahipleri ve yatırımcılar için güçlü ve ikna edici bir ekonomik alan yaratmaktadır (Gartner ve Chad, 2016).

Türkiye’de orman yangınları sıklıkla görülmektedir. Tarım ve Orman Bakanlığı (2019: 7-8)’a göre Türkiye’de özellikle 1970’li yıllardan sonra orman yangını sayılarında artışlar kaydedilmiştir. Öyle ki, 2008-2018 döneminde Türkiye’de orman yangını sayısı yıllık ortalama 2364 adettir. Bunun yanında 12,6 milyon hektarlık orman varlığı, yangına çok hassas bölgelerde bulunmaktadır. Bu durum küresel duruma benzer şekilde Türkiye’de de orman yangınlarını önleme çabalarında orman dirençlilik tahvillerinin önemli bir potansiyel teşkil edebileceğini göstermektedir.

Orman dirençlilik tahviline ilişkin genel tanım ve özellikler ile orman yangınlarının sıklıkla görüldüğü Türkiye’de orman dirençlilik tahvilinin potansiyelini ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, orman restorasyonu ve faydaları konusu ele alınmıştır. İkinci bölümde, orman dirençlilik tahviline ilişkin bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde orman dirençlilik tahvilinin Türkiye için potansiyeli tartışılmış ve ardından sonuca gidilmiştir.

1. ORMAN RESTORASYONU VE FAYDALARI

Orman yangınlarının bastırılması yerine başlamadan önlenmesine yönelik yöntemlerden birisi orman restorasyonudur. Orman restorasyonu, orman ekosistemine sağlık ve dirençlilik kazandıran bitki örtüsü iyileştirmelerini ifade etmektedir (Knight, 2019: 5). Orman restorasyonu, küçük çaplı ağaçların ve çalıların inceltilmesi yoluyla yanabilecek kısımların (yanıcı maddelerin) azaltılmasını, öngörülen yanmayı azaltıcı işlemleri, yangını ekolojik

olarak daha az zarar verici hale getiren ve bir havza içinde kontrol edilmesini kolaylaştıran diğer faaliyetleri içermektedir (Bryant vd., 2019). Restorasyon projelerine örnek olarak aşağıdakiler verilebilmektedir (Knight, 2019: 5):

- Tehlikeli yakıtların (yanacakların) tasfiyesi (fazla bitki örtüsünün kaldırılması gibi)
- Ağaçlandırma (şiddetli bir yangından sonra ağaç ve diğer türlerin dikilmesi gibi)
- İstilacı veya yerel türlerin kontrolü (kabuk böceği istilasının yönetimi gibi)
- Habitat geliştirmeleri (balık habitatı için su kalitesinin korunması gibi)

Orman restorasyonu faaliyetlerine örnek olarak mekanik seyreltme ve kontrollü yakma verilebilmektedir. Bu iki yöntem yaygın olarak kullanılan iki restorasyon stratejisi veya orman sağlığı işlemleridir. Bu teknikler, küçük çaplı ve ölü ağaçları seyrelterek ve orman tabanında oluşan odunsu kalıntıları ortadan kaldırarak aşırı büyümüş (sık) ormanları doğal yoğunluklarına döndürmektedir. Restorasyon çalışması, bu tehlikeli yakıtları ortadan kaldırarak hızlı yayılan ve geniş çaplı yangın riskini azaltmaktadır. Bu faaliyetler, ağaçlar arasındaki boşluğu artırarak zararlıların ve hastalıkların yayılmasını yavaşlatmaktadır (Woolworth ve Knight, 2019).

Orman restorasyonu, birtakım faydaları da beraberinde getirmektedir. İlk olarak orman restorasyonu yangın riskini azaltmaktadır. Geniş çaplı ve aşırı düzeydeki yangınlar, evleri, toplulukları, keresteleri ve yaban hayat yaşam alanlarını yok etmekte, tehlikeli karbon emisyonları salmakta ve hava kalitesini bozmakta, kritik altyapıyı ve rekreasyonu tehdit etmekte ve su kalitesini düşürmektedir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 21). Bu bakımdan restorasyon, yangınları önleyerek ağaç biyokütlesinde depolanan karbonun atmosfere salınmasını önlemekte ve kül, kıymık (artık) ve erozyondan kaynaklanan tortunun su kalitesini etkilemesini engellemektedir. Seyrekleşen ormanlar aynı zamanda aşırı yoğun bitki örtüsü tarafından tüketilen (tutulan) suyun içme, sulama, endüstri ve hidroelektrik enerji üretimi için akıntı oluşturmasını sağlamaktadır (Woolworth ve Knight, 2019). Bunun yanında, orman restorasyonu, istilacı türlerin ve kabuk böceği gibi diğer zararlıların etkilerini de azaltabilmektedir. Son olarak restorasyon faaliyetleri özellikle yörede yaşanan topluluklar için iş alanları yaratmakta ve suya erişim konusunda bu topluluklara güvence sunabilmektedir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 23).

2. ORMAN DİRENÇLİLİK TAHVİLLERİ

Orman restorasyonunun faydalarına erişmek için restorasyon projelerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Ancak restorasyon projelerinin yeterli ölçekte hayata geçirilmesi gerek kamu kurumları ve gerekse de özel arazi sahiplerinin bütçelerinin çok üzerinde bir sermaye gerektirmektedir. Bu konuda çözüm olarak uygulanmaya başlanan yenilikçi yöntemlerden birisi orman dirençlilik tahvilleridir. Bu başlıkta orman dirençlilik tahvillerinin tanımı ve özellikleri, yapısı ve işleyişi, paydaşları, faydaları ve uygulama örneklerine yer verilecektir.

2.1. Tanımı ve Özellikleri

Orman dirençlilik tahvili, orman sağlığına yapılan bir yatırımdır. Özel sermayenin ihtiyaç duyulan orman restorasyonunu finanse etmesini sağlayan bir kamu-özel ortaklığıdır. Restorasyon çalışmasından yararlananlar, yatırımcılara projenin başarısına dayalı olarak getiriler sağlamak için zaman içinde (10 yıla kadar) maliyet paylaşımı ve “başarı için ödeme” yapmaktadırlar (Gartner ve Chad, 2017). Şöyle ki, orman dirençlilik tahvilinde ilk olarak özel sermaye yatırımları ile ön finansman sağlanır ve restorasyon süreci başlatılır. Restorasyondan istifade eden kamu kurumu, elektrik üretim tesisleri gibi kuruluşlar ise elde ettikleri faydalar karşılığında yatırımcılara “başarıya göre ödeme” metoduna göre ödeme yaparlar. Başarı için ödemeye göre, restorasyon projesi önceden belirlenen bir düzeyin (örneğin su miktarı ve kalitesinde X birim eşik değeri) üzerinde çıktı sağlarsa (örneğin su miktarı ve kalitesinde X+1 birim çıktı) bu durumda yatırımcılara daha fazla getiri sağlanırken, belirlenen düzeyin altında çıktı sağlandığında genellikle yatırımcılara daha az ödeme yapılmakta veya ödeme yapılmamaktadır.

Orman dirençlilik tahvili, özel sermayeyi elde etme, maliyeti (ödemeleri) restorasyondan fayda elde eden yararlanıcılar arasında paylaşdırma ve “başarı için ödeme” metoduna dayalı olarak geri ödeme yapma yönündeki inovatif yönünü şu bileşenleri birleştirerek hayata geçirebilmektedir (Benitez vd., 2021: 59):

- Restorasyon faaliyetlerinin (ekosistem hizmetleri olarak da bilinir) sağladığı faydaların ölçülmesi,
- Faydaların, faydalanıcılar tarafından yapılacak ödemeye dönüştürülmesi için sözleşme yapılması,
- Faydalanıcılarca yapılan ödemeleri, yatırımcılar için nakit akışına çevirecek finansal yapılanma.

Orman dirençlilik tahvili projeleri için birincil nakit akışı kaynakları, orman restorasyon faaliyetleri tarafından oluşturulan su, yangın ve diğer ekosistem hizmetlerinden elde edilir. Diğer bir anlatımla restorasyonla oluşturulan faydalar karşılığında ilgili kurumlar yatırımcılara ödeme yapmaktadır. Bu şekilde ise faydalar, faydalanıcılardan yatırımcılara doğru bir nakit akışına dönüşmektedir. Örnek bir işlem aşağıdaki faydalanıcıları içermektedir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 8):

- Orman ve yangınla ilgili kamu kurumu; Şiddetli yangın riskinin azalması için ödeme yapar.
- Elektrik tesisleri; Artan hidroelektrik üretimi, tortulaşmanın önlenmesi ve altyapının korunması için ödeme yapar.
- Su tesisleri; Korunan su kalitesi ve iyileştirilmiş su hacimleri için ödeme yapar.
- Eyalet ve yerel yönetimler; Önlenebilir ücretsiz yangın söndürme maliyetleri, önlenebilir karbon emisyonları, korunan topluluklar ve yaratılan işler için ödeme yapar.

Orman dirençlilik tahvilini, orman restorasyonuna yönelik diğer yaklaşımlardan ayıran özellik, yalnızca orman sağlığına yönelik iyileştirmeleri finanse etmek için özel yatırımcı sermayesinin kullanılması değil, aynı zamanda yararlanıcılar arasında yenilikçi maliyet paylaşımı sunmasıdır. Orman dirençlilik tahvili, orman restorasyonunun mali yükünü paylaşmak için birden fazla ödeme yapan paydaşı bir araya getirerek nakit akışlarını çeşitlendirirken, yatırımcılar için getiri sağlamak ve yararlanıcılar için de güçlü bir ekonomi (fayda düzeyi) yaratmaktadır. Dahası, yatırımcı sermayesinin kullanılması, ilk finansman sorumluluğunu orman ve yangınla ilgili kamu kurumundan özel yatırımcılara kaydırmaktadır ve kısa vadeli kamu kurumunun ödenekleri üzerindeki baskıyı azaltabilmektedir. Son olarak, orman dirençlilik tahvili, özel yatırımcıların orman yönetimini desteklerken getiri elde etmelerini sağlayan ilk modeldir (Knight, 2019: 12).

Genellikle küçük işlem boyutları ve yüksek işlem maliyetleriyle karşılaşan tipik “başarı için ödeme” modellerinin aksine, orman dirençlilik tahvilleri aşağıdakilere izin vermektedir (Benitez vd., 2021: 59):

- Daha büyük, daha tekrarlanabilir (yinelenebilir) anlaşmalara izin vermektedir. Böylece anlaşma yapılarında standardizasyon sağlanabilmekte ve daha büyük projelerin gerçekleştirilmesi mümkün olabilmektedir.
- Standartlaştırılmış sözleşmeler ve ölçümler yoluyla işlem maliyetlerini düşürerek daha yönetilebilir ücretlere izin vermektedir. Daha standart sözleşmeler, bu sözleşmelerin gerçekleştirilmesine yönelik işlem maliyetini (çabayı vb.) düşürebilmektedir.
- İstikrarlı nakit akışlarına sahip gerçek bir sabit getirili menkul kıymete izin vermektedir. Nitekim orman dirençlilik tahvilleri sabit getiri sunabileceği gibi başarı için ödeme türü getiriler de sunabilmektedir. Diğer bir deyişle, yararlanıcılar iki çeşit sözleşmeli ödeme yapabilmektedir. Bunlar: (i) “sabit (fixed)” maliyet paylaşımı ödemeleri veya (ii) proje sonuçlarına göre yatırımcılara farklı oranlarda ödeme yapan “başarı için ödeme” ödemeleridir (Knight, 2019: 3).
- Yararlanıcı grubun tipik olarak tek bir fon sağlayıcısından çok sayıda kamu ve özel ödeme yapana (örneğin, kamu hizmeti veren şirketler, park operatörleri, turizm şirketleri, vb.) doğru genişletilmesi ve çeşitlendirilmesine izin verir. Böylece daha fazla paydaş ödeme işlemlerine katılmakta ve maliyet paylaşımı mümkün olmaktadır. Elbette paydaş katılımı yüksek işlem maliyetleri ve karmaşıklığa neden olacak derecede fazla da olmamalıdır.

2.2. Yapısı ve İşleyişi

Orman dirençlilik tahvilinin yapısı ve işleyiş sürecine ilişkin bilgiler şu şekildedir (Bryant vd., 2019: 154; Knight, 2019: 3-4):

Öncelikle proje geliştirme ekibi, orman ve yangınla ilgili kamu kurumu, yararlanıcılar ve diğer paydaşlar ile projenin seçilmesi için birlikte çalışır. Ardından orman ve yangınla ilgili kamu kurumu (arazi yöneticisi olarak anılmaktadır) tarafından proje onaylanır. Geliş-

tirme ekibi, araştırmacılar ve yararlanıcı kesimle başarılı bir sonucun ne olduğunu (metrikleri, başarı kıstasını) belirlerler. Ardından yararlanıcılara yönelik faydalar için ekonomik bir değerlendirme yapılır, diğer bir deyişle faydaların parasal değeri belirlenir. Paydaşlar daha sonra projeye ilgilerini teyit ederler ve elde ettikleri faydalara göre sözleşmeye dayalı olarak ödeme yapmayı taahhüt eder. Daha sonra ilgili kamu kurumu, yerel yönetimler, tesisler (elektrik üretim tesisi gibi) ve diğer paydaşlarca orman dirençlilik tahviline yönelik sözleşme imzalanır. Bu sözleşme proje geliştiricisi tarafından kurulan özel amaçlı kuruluş (SPV ya da aracı kuruluş) ile imzalanır. Sözleşmenin ardından zamanla geri ödemesi yapılacak olan ön sermayeyi sağlaması beklenen potansiyel yatırımcılar belirlenir. Proje geliştiricisi, restorasyon işini üstlenmesi için yerel ekipler kiralamak üzere yerel bilgiye ve restorasyon uzmanlığına sahip kâr amacı gütmeyen bir uygulama ortağıyla sözleşme yapar. Yatırımcılardan elde edilen sermaye ön finansman olarak kullanması amacıyla uygulama ortağına aktarılır. Uygulama ortağı (ya da hizmet sağlayıcı) tarafından proje uygulanırken gerekli denetimler ilgili kamu kurumları tarafından yapılır. Bağımsız değerlendiriciler tarafından projenin başarısı (başarıyla restorasyonu yapılan hektar, artan su hacmi ya da diğer metrikler veya kıstaslar olabilir) denetlenir ve onaylanır. Onayın ardından yararlanıcılar yatırımcılara ödeme yapılabilmesi için SPV'ye ödeme yaparlar. SPV, elde ettiği meblağları (ödemeleri) yatırımcılara geri ödeme olarak aktarır.

2.3. Paydaşları

Orman dirençlilik tahvili, orman restorasyonundan yararlananları, tahvili geliştiren geliştirme ekibini, restorasyon projesini uygulayan ve izleyen (denetleyen) grupları ve projeye ön sermaye sağlayan yatırımcıları içeren bir paydaşlar grubuna bir araya gelme yönünde önemli teşvikler sunmaktadır. Burada amaç, ihtiyaç duyulan orman restorasyonu sürecini hızlandırırken, tüm taraflara ekonomik değer sağlayacak şekilde farklı paydaşları bir araya getirmektir. Orman restorasyonu çeşitli kişi ve gruplara fayda sağlarken, orman dirençlilik tahvili aşağıdaki birincil paydaşları içermektedir.

Orman dirençlilik tahvilinin paydaşlarını (i) yararlanıcılar, (ii) geliştirme ekibi, (iii) yatırımcılar, (iv) araştırma ortakları, (v) uygulama ortakları ve (vi) toplumsal gruplar olarak sınıflandırmak mümkündür. Yararlanıcıları ise kendi arasında orman ve yangından sorumlu kamu kurumu, su ve elektrik tesisleri, eyalet ve yerel yönetimler ve diğer gruplar olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu konuda aşağıda yer alan Tablo 1'e bakılabilir.

Tablo 1: Orman Dirençlilik Tahvilinin Paydaşları

<p>YARARLANICILAR:</p> <p>Orman ile ilgili kamu kurumu; Restorasyon maliyetlerini azaltmak için diğer yararlanıcı ortaklardan fon elde ederken orman yangını ve şiddetinin azaltılmasından yararlanır.</p> <p>Su ve elektrik tesisleri; Korunan su kalitesi, artan su miktarı potansiyeli ve altyapıya yönelik düşük riskten yararlanır.</p> <p>Yerel yönetimler; Olumlu çevresel ve sosyal sonuçlardan yararlanır.</p> <p>Diğer gruplar; Özel arazi sahipleri, suya bağımlı özel şirketler ve sigorta şirketleri gibi.</p>
<p>GELİŞTİRME EKİBİ: Tahvili geliştiren ve piyasaya çıkmasına yol açan ekiptir (Örneğin Yuba I projesinde Blue Forest Conservation (BFC) ve Encourage Capital ve World Resources Institute).</p>
<p>YATIRIMCILAR: Emeklilik fonları, aile ofisi grupları, bankalar ve/veya diğer yatırımcılardır.</p>
<p>ARAŞTIRMA ORTAKLARI: Orman restorasyonu faydalarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi ile restorasyon projelerinin ölçeklendirilmesi için araştırma yapan araştırmacı ve akademisyenlerdir (Örneğin Yuba I projesinde Sierra Nevada Araştırma Enstitüsü ve Doğal Sermaye Projesi dahil olmak üzere akademik gruplar ve araştırma grupları).</p>
<p>UYGULAMA ORTAKLARI: Devlet ormancılık kurumları, kâr amacı gütmeyen (orman) koruma kuruluşları veya orman restorasyon deneyimine sahip diğer kâr amacı gütmeyen kuruluşlardır.</p>
<p>TOPLUMSAL GRUPLAR: Yerel, yangına karşı dirençsiz topluluklar ve orman ortak çalışanlarıdır.</p>

Kaynak: Blue Forest Conservation ve Encourage Capital (2017: 32)'den uyarlanmıştır.

İlk olarak orman dirençlilik tahvilinden fayda elde eden ve karşılığında yatırımcılara geri ödeme yapan “yararlanıcılar” aşağıdaki gibidir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 33-36):

- Orman ve yangından sorumlu kamu kurumu: Orman ve yangın konusunda sorumlu kamu kurumu, gerekli büyüklüğe (ölçeğe) sahip restorasyon projelerini finanse etmek için yeterli finansal kaynağa sahip olmadığından orman dirençlilik tahvili özel yatırımcılardan faydalanarak proje için ön sermaye sağlamaktadır. Böylece ilgili kurumun bütçesi üzerindeki baskı hafifletilmektedir. Diğer yandan projenin uygulanması ile istediği amaca (yangın riskinin azaltılmasına) ulaşan orman ve yangından sorumlu kamu kurumu, yatırımcılara geri ödemeyi diğer yararlanıcı kesimlerle birlikte yapmakta ve giderlerini azaltabilmektedir. Son olarak orman dirençlilik tahvili ile projeler daha hızlı biçimde hayata geçirilip sonlandırılabilir.
- Su ve elektrik tesisleri: Restorasyon, su ve elektrik üretim tesislerinin altyapı, su kalitesi, su miktarı, sedimentasyon (tortulaşma) ve sel ile ilgili bir dizi zorluğun üstesinden gelmesine yardımcı olabilmektedir. Orman dirençlilik tahvili ile ilgili tesisler, projeyi tek başlarına finanse etme seçeneğine oranla daha az maliyete katlanmakta ve faydalar elde edildikçe ödeme yaparak riskten kaçınabilmektedir.
- Yerel yönetimler: Orman restorasyonunun sosyal ve çevresel etkileri önemlidir. Bu anlamda restorasyon yangınlardan kaynaklı karbon emisyonlarını önleyerek hava kalitesini ve çevreyi korurken aynı zamanda kırsal alanlarda istihdam yaratır ve topluluk direnci ve iklim direncine katkıda bulunur. Böylece restorasyonun genellikle kırsal alanda yapıldığı göz önüne alınırsa yerel yönetimler kırsal alanda istihdam ve kalkınmayı destekleyebilmektedir.

- Diğer gruplar: Özel arazi sahipleri tek başına bütçelerin yetmeyeceği restorasyon projelerinin hayata geçirilmesinden ve kaçındıkları maliyetten fayda sağlamaktadırlar. Diğer yandan suya bağımlı şirketler de su miktarının ve kalitesinin artması gibi sonuçlardan faydalanabilmektedir. Ek yararlanıcılar, orman yangını sigortalı mülkü yok ettiğinde genellikle önemli kayıplara uğrayan sigorta şirketlerini de içerebilmektedir.

İkinci olarak geliştirme ekibi ele alınırsa, orman dirençlilik tahvilleri, akademik kurumların, sivil toplum kuruluşlarının, hükümetlerin ve yerel yönetimlerin onlarca yıllık çalışmalarına dayanmakta olup yangın sorununa disiplinler arası bir çözüm sunmaktadır. Bu açıdan geliştirme ekibi bu çalışmalar sonucunda finansal bir araç ortaya çıkarmaktadır. Geliştirme ekibi, orman dirençlilik tahvilinden konseptten piyasaya çıkma aşamasına kadar sorumludur. Geliştirme ekibi bu sorumluluğunu, paydaşları ve araştırma ortaklarını dahil ederek, tüm yararlanıcı ve uygulama ortağı sözleşmelerini yaparak, yatırım aracısını (SPV) kurarak, fon toplayarak ve potansiyel olarak uygulama sonrası işlemleri yöneterek yerine getirmektedir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 37; Knight, 2019: 4)

Üçüncü olarak yatırımcılar, restorasyon faaliyetlerini finanse etmek için ön sermaye sağlamak ve belirli bir süre boyunca yararlanıcılar tarafından kendilerine geri ödeme yapılmaktadır. Bu anlamda yatırımcılar ön sermaye miktarı ve getiri oranına ilişkin sözleşmeler imzalamaktadırlar (Knight, 2019: 4)

Dördüncü olarak araştırma ortakları araştırmacı ve akademisyenlerden oluşmakta olup araştırma ortakları orman dirençlilik tahvilinin vadesi boyunca orman restorasyonu faydalarının ölçülmesi ve değerlendirilmesi için çok önemlidir. Orman dirençlilik tahvili, bilime dayalı orman restorasyonunu ölçeklendirmek (alanını ve büyüklüğünü belirlemek) için akademik araştırmalar ve endüstri araştırmalarından yararlanmaktadır (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 39).

Beşinci olarak uygulama ortakları projenin uygulanmasından sorumlu olup, restorasyon çalışmalarının bir kısmını veya tamamını kendileri yürütebilmekte veya yerel restorasyon ekipleriyle doğrudan sözleşme yapabilmektedir. Bu bağlamda, uygulama ortakları, belirli bir restorasyon projesinde proje yöneticisi olarak hizmet vermektedir. Uygulama ortakları, orman ve yangından sorumlu kamu kurumuyla çalışma deneyimine, geçmiş performansa ve itibara sahip dizi kurum ve kuruluş arasından seçilmekte olup potansiyel uygulama ortakları arasında kâr amacı gütmeyen kuruluşlar/sivil toplum kuruluşları, arazi koruma kuruluşları ve devlet ormancılık grupları yer almaktadır (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 40,70).

Altıncı ve son paydaş olarak ele alınan toplumsal gruplar, genellikle restorasyon bölgesi ve civarında yaşanan toplulukları içermektedir. Toplumsal grupların genellikle kaynakları kısıtlıdır, ancak çevrelerinde meydana gelen orman yönetimi kararları hakkında son derece bilgilidirler. Bu tür yerel bilgilerden gelen girdi ve fikirlerin ele alınması önemlidir. Diğer yandan restorasyon bölgesinde yaşayan topluluklarda çevre, rekreasyon ve endüstri ile ilgili birçok kesim bulunmaktadır ve restorasyon bu kesimleri de ilgilendirmektedir. Orman

dirençlilik tahvilinin başarısı için bu kesimlerle birlikte çalışmak gereklidir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 41).

2.4. Faydaları

Orman dirençlilik tahvillerinin faydaları ilk olarak yenilikçi bir şekilde özel sermayeyi kullanması ve projenin maliyetlerinin projeden yararlananlar arasında paylaşılması yönüyle ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan orman dirençlilik tahvilleri, finanse ettiği projeler yoluyla orman ve havza sağlığında ortaya çıkardığı gelişmelerle orman ekosistem hizmetlerini arttırmakta ve böylece fayda sağlamaktadır. Bir diğer deyişle orman dirençlilik tahvilleri bir yandan yenilikçi finansal yapısıyla ve diğer yandan da ortaya çıkardığı daha sağlıklı ormanlarla (arttırdığı ekosistem hizmetleriyle) fayda sağlamaktadır.

Orman dirençlilik tahvillerinin yenilikçi yönüyle ortaya çıkardığı faydalar şu şekildedir:

- Orman dirençlilik tahvilleri özel yatırımcılardan elde ettiği fonlarla, normalde çok daha uzun sürebilecek projelerin daha hızlı ve daha büyük ölçekte yapılmasına olanak tanımaktadır. Projelerin hızlandırılmasına örnek vermek gerekirse, restorasyon projesinden yararlananların gelecek 10 yıl boyunca restorasyon için harcaacakları yılda 5 milyon dolarları olduğu varsayılın. Finansman olmadan, yararlanıcılar 10 yılda eşit miktarda (her yıl bir tanesi 5 milyon dolar) olmak üzere 50 milyon dolarlık restorasyonu tamamlamak amacındadır. Üç yıl sonra, restorasyonun sadece %30'u tamamlanır. Öte yandan, aynı yararlanıcıların tüm projeyi finanse ettiğini düşünülduğünde, bu durumda 50 milyon dolar hemen devreye alınabilir (potansiyel olarak tamamlanması iki ila üç yıl sürer). Üç yıl sonra restorasyonun %100'ü tamamlanır. Projelerin ölçeğinin büyüülmesi konusunda örnek vermek gerekirse, 5 milyon dolarlık 10 ayrı proje için birden fazla yararlanıcıdan gelen finansal taahhütlerin planlanması ve güvence altına alınması, tek bir 50 milyon dolarlık projeye göre çok daha zorlayıcı ve pahalı olacaktır. Daha büyük projeler, maliyetleri düşürerek daha uygun maliyetli olacak, diğer bir deyişle işlem maliyetleri azalacaktır (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 42).
- Orman dirençlilik tahvillerinin geri ödemeleri ilgili kamu kurumları ve yerel yönetimler ile su ve elektrik tesisleri gibi kuruluşlar arasında paylaşılır. Böylece her bir yararlanıcı, tek başına finanse edemeyeceği projenin hayata geçmesine daha az maliyete katlanarak olanak tanımaktadır. Diğer yandan yararlanıcılar faydalar elde edildiğinde ödeme yaparak riski yatırımcılara kaydırabilmektedir. Bu durum "başarı için öde" metodu ile açıklanmaktadır. Nitekim önceden belirlenen hedeflere (metriklerle) ulaşıldığında yararlanıcılar tarafından ödeme yapılırken proje sonuçları belirlenen hedeflere ulaşmadığında ödeme yapılmamakta veya çok daha az yapılmaktadır (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 43).
- Orman dirençlilik tahvillerine yatırım yapılması ve söz konusu tahvillere yönelik finansmanın varlığının bilinmesi potansiyel projeleri teşvik edebilecek ve uygulanan proje sayısı artabilecektir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 43). Küresel çevre korumaya yılda 52 milyar dolar yatırım yapılmakta olup (Gartner ve

Chad, 2017), korumayı destekleyen ve (yatırım fonuna, yatırım firmasına) taahhüt edilen sermayenin son yıllarda artıyor olması (Woolworth ve Knight, 2019), önümüzdeki yıllarda daha fazla orman dirençlilik tahvilinin ihraç edilme potansiyeli bulunduğunu göstermektedir.

Orman dirençlilik tahvilleri hayata geçirdiği restorasyon projeleri ile birtakım faydalar sağlamaktadır. Sağlanan faydalar ise bir yandan daha sağlıklı ormanlar sonucunda yaşam alanlarını geliştirirken diğer yandan projeden yarar sağlayanlar arasında gelir artışı ya da maliyetlerde azalma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu konuda sağlanan faydalara Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG) bağlamında Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2: Orman Dirençlilik Tahvillerinin SDG’ye Katkısı

SDG Hedefi	İlgili Faydalar
3-Sağlık ve Kaliteli Yaşam	» Orman yangını dumanının riskini ve ölçeğini azaltmak » Dumana bağlı ek hastalıkların önlenmesi » Orman yangınlarından kaynaklanan duygusal, fiziksel ve finansal stresi azaltmak
6-Temiz Su ve Sanitasyon	» Su altyapısını ve su kalitesini yıkıcı orman yangınlarından korumak » Orman restorasyonu yoluyla ilave su temini sağlama
7-Erişilebilir ve Temiz Enerji	» Biyokütle kullanımından yenilenebilir enerji üretimi yapmak » Havzadaki mevcut hidroelektrik enerjisini artırmak
8-İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme	» Ekosistem restorasyonuna yatırım yapmak » Kırsal topluluklarda iş yaratmak
11-Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar	» Yüksek şiddette orman yangını riskini azaltarak insanları ve altyapıyı korumak
13-İklim Eylemi	» Orman yangını riskini azaltarak orman karbon stoklarını sağlamlaştırmak » Çayırın ve restore edilmiş ormanların karbon tutma kapasitesinin artırılması
15-Karasal Yaşam	» Orman ekosistemlerini daha doğal bir yoğunluğa ve duruma getirmek » Hassas veya nesli tükenmekte olan türleri korumak » Yüksek öncelikli ekosistemleri güçlendirerek ve eski haline getirerek biyolojik çeşitliliği teşvik etmek
17-Amaçlar İçin Ortaklıklar	» Bu hedeflere ulaşmak için proje geliştirme ekibinin vizyonunu paylaşan kuruluşlarla ortaklık yapmak

Kaynak: Blue Forest Conservation ve Encourage Capital (2017: 9-10)’dan uyarlanmıştır.

Tablo 2’ye göre orman dirençlilik tahvili yangınları önleyerek insanları ve dumana bağlı hastalıkları önleme, su kalitesi ve verimini artırma, enerji üretimini besleme, istihdam ve kırsal kalkınma sağlama, altyapıları koruma, yangın dolayısıyla ortaya çıkan emisyonları önleme ve ormanların karbon stoklarını sağlamlaştırma, orman ekosistemini daha doğal bir yapıya kavuşturma, nesli tükenmekte olan türleri koruma ve orman dirençliliğine yönelik ortaklıkları teşvik etme gibi birtakım faydalar sağlamaktadır.

Orman dirençlilik tahvilinin sağladığı söz konusu faydalar, ormanların ekosistem hizmetlerinde artışa yol açmaktadır. Bunun sonucunda finanse edilen projeden birincil fayda

elde edenlerde gelir artışı ya da maliyetten kaçınma şeklinde parasal faydalar ortaya çıkmaktadır. Bu durum Tablo 3'ten görülmektedir.

Tablo 3: Orman Dirençlilik Tahvillerinin Sağladığı Parasal Fayda

Ekosistem Türü	Fayda Türü
Su miktarı	Gelir artışı
Ek hidroelektrik	Gelir artışı
Su kalitesi	Kaçınılan maliyet
Tortulaşma	Kaçınılan maliyet
Sel kontrolü	Kaçınılan maliyet
Orman dayanıklılığı	Kaçınılan maliyet
Karbon emisyonları	Gelir artışı
Vahşi (doğal) yaşama ortamı	Gelir artışı
Orman sağlığı	Kaçınılan maliyet
İş (alanı) oluşturma	Gelir artışı
Dinlenme	Korunulan gelir
Korunan kereste ve ahşaplar	Kaçınılan maliyet

Kaynak: Knight (2019: 2)'den uyarlanmıştır.

Tablo 3'e göre orman dirençlilik tahvilleri tarafından finanse edilen müdahaleler, azaltılmış yangın riski, su miktarı ve kalitesinde artış, iyileştirilmiş hava kalitesi ve vahşi yaşam ortamı dahil olmak üzere çeşitli olumlu (pozitif) "koruma" sonuçlarına sahiptir. Buna göre, birçok hidroelektrik tesisi için sağlanan ilave su hacimleri, tesislerin fosil yakıt üretiminden hem daha temiz hem de daha ucuz olan mevcut üretim altyapısından daha fazla güç üretmesini sağlamaktadır. Bu nedenle artan su miktarı, azalan tortulaşma, su ve elektrik üretim tesislerinin gelirini artırmaktadır. Orman restorasyonu, yangın riski gibi kaçınılan maliyetleri temsil eden bir dizi fayda da sağlar. Şiddetli ve geniş bir yangın meydana geldiğinde, ormanları ve komşu toplulukları korumak için pahalı ve tehlikeli söndürme çalışmaları gerekmektedir. Söz konusu çabaları finanse edecek olan ilgili orman ve yangın kurumu bu sayede yangın söndürme maliyetlerinden kaçınabilecektir (Blue Forest Conservation ve Encourage Capital, 2017: 54).

2.5. Uygulama Örnekleri

Orman dirençlilik tahvilinin uygulama örnekleri kısıtlı olup henüz sadece ABD'de uygulanmakta olan iki projeden ibarettir. Bunlardan ilki olan Yuba I Projesi Blue Forest tarafından 2018'de Tahoe Ulusal Ormanı'nın Kuzey Yuba Nehri havzasında başlatılmıştır. Söz konusu orman dirençlilik tahvili, 15.000 dönümlük arazide ekolojik restorasyon iyileştirmeleri için dört yatırımcıdan 4 milyon dolarlık fon elde etmiştir. Projeden fayda sağlayan üç yararlanıcı ABD Orman Servisi (USFS), Yuba Su Ajansı ve Kaliforniya Eyaleti olup restorasyon faaliyetleri projenin birincil uygulama ortağı olan Ulusal Orman Vakfı tarafından yürütülmektedir (Blue Forest Conservation, 2021: 4).

Yuba I Projesi ile yapılan restorasyon çalışmalarının bir kısmı tamamlanmış ve yatırımcılara sözleşmelere göre geri ödeme yapılmıştır. Orman dirençlilik tahvili kullanarak bu restorasyon projesini havzanın geri kalanına doğru genişletmek için bir proje ortakları ve paydaş grubu olan Kuzey Yuba Ormanı Ortaklığı kurulmuştur. Ortak girişim, Kaliforniya'daki 275.000 dönümlük kamu ve özel arazide orman restorasyonuna odaklanan dokuz federal, eyalet, kabile ve sivil toplum ortağından oluşmaktadır. Yuba I Projesinin beklenen faydaları arasında 50.000 hektarlık su kaynağının korunması, 70.000 megavat saatlik hidroelektrik üretimi, orman yangınlarından kaynaklanan 50.000 metrik ton karbondioksit emisyonunun önlenmesi, yerel kırsal topluluklarda 79 iş alanı yaratılması ve Orman Hizmetleri, California Eyaleti ve Yuba Water'a 8 milyon doların üzerinde değer sağlanması sayılmaktadır (Blue Forest Conservation, 2022: 17).

Blue Forest, Kuzey Yuba Ormanı Ortaklığı'nın yanı sıra yakın zamanda Tahoe Ulusal Ormanı'nda Yuba II FRB adlı yeni ölçekli bir orman dirençlilik tahvilini duyurmuştur. Bu yeni ölçekli tahvil, tesisler, şirketler ve devlet kurumlarının finansal katkılarıyla 48.000 hektarlık alanı korumak için 25 milyon dolarlık restorasyonu finanse etmektedir. Yuba II Projesi ile Yuba Nehri havzasındaki ormanlar ve yakınlardaki topluluklar için orman yangını riskinin azaltılması ve ek faydalar sağlanması beklenmektedir. 2021 sonbaharında, orman sağlığını desteklemek için elle seyreltme ve diğer faaliyetleri içeren Yuba II Projesi ile ilgili ön çalışmalar başlamıştır. Yuba II Projesi'nin tamamlanmasının 7-10 yıl süreceği tahmin edilmektedir (Blue Forest Conservation, 2022: 23-24).

3. ORMAN DİRENÇLİLİK TAHVİLLERİNİN TÜRKİYE İÇİN POTANSİYELİ

Türkiye'nin orman varlığı geçmişten beri tedrici olarak artmaktadır. Nitekim 1963-1972 döneminde 20,2 milyon hektar olan orman varlığı 2004 yılında 21,1 milyon hektara ve 2018 yılında 22,3 milyon hektara ulaşmıştır. Bununla birlikte orman yangınları, ormanların tahrip olmasına, yüksek yangınla mücadele maliyetlerine, can ve mal kaybına yol açmaktadır. Bunun sonucunda ise orman varlığınca oluşturulan değerlerden yeterince faydalanılmamaktadır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 7).

Türkiye, Akdeniz iklim kuşağında yer alması sebebiyle önemli derecede yangın tehdidi ile karşı karşıyadır. Ayrıca ormanlarımızın 7,67 milyon hektarı birinci derecede ve 4,91 milyon hektarı ise ikinci derecede yangına hassas işletmelerde bulunmaktadır. Bunun sonucunda ise geçmişten günümüze kadar orman yangını sayısı giderek artmaktadır. Bu anlamda Türkiye'de 1970'lere kadar yılda 60'ın altında yangın çıkarken 1970'lerden sonra bu rakam artmıştır. Buna göre 2018 yılında Türkiye'de toplam 2167 adet yangın vakası görülmüştür (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019: 7). Son yıllarda Türkiye'de yangın vakalarında artış görülme nedenleri arasında ise artan nüfus hareketliliği, göç, turizm ve rekreasyonel faaliyetler sayılabilmektedir. Bununla birlikte artan sıcaklıklar ve azalan yağış gibi iklimsel etmenler de yangın vakalarını arttırmaktadır (Avcı ve Korkmaz, 2021: 232-233).

Türkiye’de genel olarak yangınla mücadele çabalarına odaklanılmış olup bu konuda ayrılan bütçe genellikle yangını önleme yerine yangını bastırmaya yönelik harcanmakta ve bu durum da maliyetleri arttırmaktadır. Örneğin Muğla Orman Bölge Müdürlüğü’nde yangınla mücadele giderlerinin/müdürlüğün gelirlerine oranı %13’tür (İşçi, 2021: 22). Yangını bastırma yerine yangını önleme yöntemine odaklanması ise maliyetlerde düşüş sağlayabilecektir (Avcı ve Korkmaz, 2021: 237).

Türkiye’de son yıllarda yangınların önlenmesine yönelik çabalar kısmen artmaktadır. Örneğin çeşitli projelerle yangın önleme tesisleri kurulmaktadır. Diğer yandan entegre havza projeleri yapmak, orman yangınları ile mücadelede önleyici tedbirler almak Orman Genel Müdürlüğü tarafından stratejik hedefler olarak belirlenmektedir (Orman Genel Müdürlüğü, 2023a: 1, 21, 45). Ayrıca son dönemde yangınla mücadelede orman dirençliliğini arttırmaya yönelik projelere önem verilmesi de Türkiye’de önleyici tedbirler için önemli potansiyeli göstermektedir (Orman Genel Müdürlüğü, 2023b).

Türkiye’de önleyici tedbirler olarak orman restorasyon faaliyetleri önemli bir yer tutabilir. Nitekim, birinci ve ikinci derecede yangına hassas ormanların varlığı azımsanamayacak düzeydedir. Diğer yandan Türkiye’de ormanlar yanıcı (çalı örtüsü, ölü tabaka vb.) madde açısından zengindir (Küçük vd., 2005). Bu açıdan restorasyon projelerinin finanse edilmesinde orman dirençlilik tahvilinin kullanılma potansiyeli vardır. Ancak orman dirençlilik tahvilinin Türkiye’de kullanılabilmesi için yasal mevzuatın, yeterli restorasyon işçisi ve kuruluşunun, tahvile yönelik yeterli talebin varlığı gerekmektedir. Ayrıca orman dirençlilik tahvillerine ilişkin performans metriklerinin bölgeden bölgeye değişebileceği ve standart performans metriklerinin bulunmaması gerçeği yanında orman dirençlilik tahviline ilişkin sözleşmelerde ve metriklerde standardizasyonun yakalanamaması söz konusu tahvilin uygulanmasını zorlaştırabilecektir.

SONUÇ

Son yıllarda iklim değişikliği sonucu artan sıcaklıklar ve daha uzun geçen yangın sezonu, artan tarım faaliyetleri ve şehirleşme, göç ve nüfus hareketliliği gibi nedenlerle orman yangınlarında gerek dünyada ve gerekse de Türkiye’de artışlar görülmektedir. Söz konusu yangınlar neticesinde ise orman varlığı ve ormanlardan elde edilen değerler azalmaktadır. Bunun yanında yangınlar, can ve mal kaybına, artan emisyonlara ve türlerin yok olmasına neden olabilmektedir. Yangınların kamu kesimine maliyeti ise oldukça yüksektir.

Yangınların bastırılmasının yüksek maliyeti ve orman ve yangın önleme ile ilgili kurumların kısıtlı bütçeleri dikkate alındığında orman yangınlarının bastırılması yerine önlenmesine dayanan orman restorasyon faaliyetlerinin finansmanı son dönemlere değin gerekli ölçülerde yapılamamıştır. Başta azalan yangın riski yanında artan su miktarı ve kalitesi, daha temiz hava ve daha fazla kırsal istihdam sağlayan orman restorasyonlarının finansmanı için yenilikçi bir yöntem olarak orman dirençlilik tahvilleri geliştirilmiştir.

Orman dirençlilik tahvilleri özel yatırımcılardan fon elde ederek restorasyon projelerine ön finansman sağlamaktadır. Projenin sonuçlarından faydalanan kamu orman kurumları, yerel

yönetimler, elektrik ve su tesisleri, özel arazi sahipleri gibi taraflar (yararlanıcılar) ise yatırımcılara geri ödeme yapılmasını sağlamakta bu anlamda projenin maliyetini paylaşmaktadırlar.

Yenilikçi yapısı ve işleyişiyle birçok paydaşı bir araya getiren ve restorasyon projelerinin hayata geçirilmesine olanak tanıyan orman dirençlilik tahvilleri henüz sadece ABD’de uygulanmaktadır. ABD’de Yuba I ve Yuba II projelerinin finansmanını sağlayan orman dirençlilik tahvilleri, yangın riskinin azaltılması ve çeşitli ekosistem hizmetlerinin artırılmasını hedeflemektedir.

Akdeniz iklim kuşağında olan Türkiye’de orman yangını riski yüksek olup, önemli düzeydeki orman varlığı birinci ve ikinci derecede yangına hassas bölgelerde bulunmaktadır. Yangını bastırmanın yüksek maliyeti ve görece etkinsizliği veri iken Orman Genel Müdürlüğü son dönemlerde orman dirençliliğinin artırılması ve yangınların önlenmesi konularını gündemine almakta ve bu yönde birtakım adımlar artmaya başlamaktadır. Bu noktada potansiyel olarak kullanılabilir yöntemlerden birisi orman restorasyonu ve onu finanse eden orman dirençlilik tahvilidir.

Türkiye’de her ne kadar orman dirençlilik tahvilinin kullanılma potansiyeli varsa da bu yönde yasal mevzuatın, yeterli restorasyon işçisi ve kuruluşunun, tahvile yönelik yeterli talebin varlığı gerekmektedir. Ayrıca orman dirençlilik tahvillerine ilişkin performans metriklerinin bölgeden bölgeye değişebileceği ve standart performans metriklerinin bulunmaması gerçeği işlem maliyetlerini arttırabilecektir. Bunun yanında orman dirençlilik tahviline ilişkin sözleşmelerde ve metriklerde standardizasyonun yakalanamaması söz konusu tahvilin uygulanmasını zorlaştırabilecektir. Bu problemler ise orman dirençlilik tahvilinin yaygınlaşması ile aşılabilecektir. Bu nedenle politika yapıcıların Türkiye’de ormanlarda bulunan yanıcı madde düzeyinin belirlenmesi, yangına hassas bölgelerin ve yangına neden olan faktörlerin incelenmesi ve yangını önleyici tedbirler ile maliyetleri azaltılması yönünde politikalar uygulaması önerilebilir.

Bu çalışma gelecek çalışmalar için birtakım çalışma alanları ve öneriler sunmaktadır. Buna göre Türkiye’de bulunan ormanlarda yanıcı madde düzeyinin belirlenmesi, orman restorasyon potansiyelinin belirlenmesi, orman dirençlilik tahviline ilişkin yatırımcı talebine yönelik değerlendirmelerin yapılması gelecek çalışmalar için güncel çalışma alanları olarak önerilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve sonuç bölümü ile birinci bölüm birinci yazar tarafından, ikinci ve üçüncü bölüm ikinci yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Avcı, M. ve Korkmaz, M. (2021). Türkiye’de Orman Yangını Sorunu: Güncel Bazı Konular Üzerine Değerlendirmeler, *Türkiye Ormancılık Dergisi*, 22(3), 229-240.
- Benitez, P., Blignaut, J., Kalisa, J., Katanisa, P., Rutebuka, E. ve Mulisa, A. (2021). A Post-Pandemic, Nature-Based Tourism and Conservation. <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/36756> (21.05.2023).
- Blue Forest Conservation & Encourage Capital (2017). Fighting Fire with Finance A Roadmap for Collective Action. <http://cpicfinance.com/wp-content/uploads/2017/03/FRB2017RoadmapReport.pdf> (01.03.2023).
- Blue Forest Conservation (2021). The Forest Resilience Bond Annual Impact Report 2020. <https://static1.squarespace.com/static/5e9a1c0d4e0c2e67582026f2/t/607f3dc65d59974ec8ee074c/1618951648454/BFC+Yuba+Impact+Report+2020.pdf> (01.03.2023).
- Blue Forest Conservation (2022). The Forest Resilience Bond Annual Impact Report 2021. <https://static1.squarespace.com/static/5e9a1c0d4e0c2e67582026f2/t/628405f374e6f1681fc5e391/1652819457796/BFC+Yuba+Impact+Report+2021+email.pdf> (01.03.2023).
- Bryant, B. P., Knight, Z., Saksa, P. ve Wobbrock, N. (2019). The Forest Resilience Bond: Connecting Private Capital to Restoration Projects That Reduce Fire Risk and Provide Cobenefits. L. Mandle, Z. Ouyang, J. Salzman & G. C. Daily (Eds), *Green Growth That Works: Natural Capital Policy and Finance Mechanisms Around the World*, in (154-155). Washington: Island Press.
- Gartner, T. ve Chad, R. (2016). The Forest Resilience Bond: Leveraging Innovative Finance, Science, and Partnerships to Fight Drought and Wildfire. <https://www.wri.org/insights/forest-resilience-bond-leveraging-innovative-finance-science-and-partnerships-fight> (01.03.2023).
- Gartner, T. ve Chad, R. (2017). As Wildfires Scorch U.S. Forests, Forest Resilience Bond Blazes a New Trail. <https://www.wri.org/insights/wildfires-scorch-us-forests-forest-resilience-bond-blazes-new-trail> (01.03.2023).
- Global Forest Watch (2023). Dashboard. <https://www.globalforestwatch.org> (21.05.2023).
- İşçi M. (2021) 2021 Yılı Orman Yangınları Değerlendirme Raporu. Muğla, Tarım ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü Muğla Orman Bölge Müdürlüğü.
- Knight, Z. (2019). CPIC Conservation Investment Blueprint: Forest Resilience Bond. <http://cpicfinance.com/wp-content/uploads/2021/03/CPIC-Blueprint-Forest-Resilience-Bond-by-Blue-Forest-Conservation-revised.pdf> (21.05.2023).
- Küçük, Ö., Bilgili, E. ve Durmaz, B. D. (2005). Yangın Potansiyelinin Belirlenmesinde Yanıcı Madde Haritalarının Önemi, *Türkiye Ormancılık Dergisi*, 6(1), 104-116.
- Orman Genel Müdürlüğü (2023a). Orman Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2022. <https://www.ogm.gov.tr/faaliyet-raporu> (15.06.2023).
- Orman Genel Müdürlüğü (2023b). Yanan Alanlarının Rehabilitasyonu ve Yangına Dirençli Ormanlar Tesis Projesi. Orman Yangınları Öncesi Hazırlık Çalışmaları. <https://www.ogm.gov.tr/tr/orman-yanginlari-oncesi-hazirlik-calismalari> (15.06.2023).
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2019). Tarım Orman Şurası Orman Yangınlarıyla Mücadelede Yenilikçi Yaklaşımlar Grubu Çalışma Belgesi. <https://cdniys.tarimorman.gov.tr/api/File/Get>

File/330/Sayfa/1416/1778/DosyaGaleri/20._orman_yanginlariyla_mucadelede_yenilikci_yaklasimlar.pdf (15.06.2023).

Türk Tabipleri Birliği (2023). Temmuz-Ağustos 2021 Orman Yangınları Değerlendirme Raporu. https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=760386a0-7204-11ec-a83c-469e4684c346 (15.06.2023).

Woolworth, N. ve Knight, Z. (2019). Forest Finance Unlocks Opportunities for Rural Communities: Exploring the Triple Bottom Line Impacts of the Forest Resilience Bond Model. Community Development Innovation Review. <https://www.frbsf.org> (15.06.2023).

Zeydanlı, U., Turak, A., Bilgin, C., Kınıklıoğlu, Y., Yalçın, S., & Doğan, H. (2010). *İklim Değişikliği ve Ormancılık: Modellerden Uygulamaya–Adana Orman Bölge Müdürlüğü İçin Uyum Önerileri*. Ankara: Doğa Koruma Merkezi (DKM).

FİLYOS VADİ PROJESİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ ÇARPAN ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ*

EVALUATION OF THE ECONOMIC IMPACTS OF THE FİLYOS VADI PROJECT BY SOCIAL ACCOUNTS MATRIX MULTIPLIER ANALYSIS

Araştırma Makalesi
Research Paper

Ersin ARSLAN**
Zafer ÖZTÜRK***

Öz:

Üretim sürecinde en önemli girdi maliyetleri arasında enerji ve ulaşım yer almaktadır. Bu kapsamda Karadeniz Havzasında çıkarılarak Filyos Liman sahasında depolanıp işlenecek ve oradan Filyos Endüstri sahasına ulaştırılacak yerli doğalgazın yüksek teknoloji üretimi için gerekli olan düşük maliyetli enerji kaynağı oluşturması beklenmektedir. Yine önemli bir üretim maliyet kalemi olan ulaşım maliyetlerinin Filyos Limanı ile düşürülerek dış ticarete rekabet avantajı sağlanması planlanmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye ekonomisi için son yılların en önemli projeleri arasında gösterilen Filyos Vadi Projesinin beraberinde getireceği olası ekonomik etkiler, Sosyal Hesaplar Matrisi (SHM) kullanılarak analiz edilmektedir. Çalışmada, Filyos Vadi Projesi kapsamında kurulacak olan Endüstri Bölgesindeki sektörlerin ülke ekonomisi üzerindeki etkilerini incelemek için kurgulanan SHM'de temel senaryo, mal ve hizmet üretiminde girdi maliyetinin ve ulaşım maliyetinin azalması sonucu gelirlerin %1 artması şeklinde oluşturulmuştur. Kurgulanan senaryo çerçevesinde gerçekleştirilen çarpan analizi ile üretimde %10, ara girdi talebinde %12, GSYİH'de %4 ve gelirden %4,5 artış olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SHM, Filyos Vadi Projesi, Çarpan Analizi.

Abstract:

Energy and transportation have an important place among the most important input costs in the production process. In this context, it is expected that domestic natural gas, which will be extracted in the Black Sea Basin, stored and processed in the Filyos Port area, and delivered to the Filyos Industry area from there, will form the low-cost energy source required for high-tech production. It is planned to provide competitive advantage in foreign trade by reducing transportation costs, which is also an important production cost, with Filyos Port. In this study, the possible economic effects of the Filyos Vadi Project, which is shown as one of the most important projects for the Turkish economy in recent years, are analyzed by using the Social Accounts Matrix (SAM). In the study, the basic scenario in the SAM, which was designed to examine the effects of the sectors in the industrial zone to be established within the context of the Filyos Valley Project, on the country's economy, was formed as a 1% increase in revenues as a result of the decrease in cost of input and transportation costs in the production of goods

* Makale Geliş Tarihi: 14.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 18.09.2023

Bu çalışma Ersin Arslan'ın Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalında yürütmekte olduğu doktora tezinden türetilmiştir.

** Öğr. Gör., Sinop Üniversitesi, Gerze Meslek Yüksek Okulu, Ulaştırma Hizmetleri Bölümü, e.a.ersinarslan@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6647-1962.

*** Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, zaferozturk@beun.edu.tr, orcid.org/0000-0002-9173-0628.

and services. With the multiplier analysis carried out within the framework of the scenario, it has been concluded that there will be 10% increase in production, 12% increase in intermediate input demand, 4% increase in GSYİH and 4,5% increase in income.

Keywords: SAM, Filyos Valley Project, Multiplier Analysis.

GİRİŞ

Türkiye'nin en büyük endüstri bölgelerinden birisi olan Filyos Endüstri Bölgesi, beraberinde serbest bölge ve liman ile Filyos Yatırım Havzası'nda yer alan çok büyük çaplı ulusal bir yatırım projesidir. Bugüne kadar Türkiye'de gerçekleştirilen en büyük yatırımlardan birisi olan Filyos Vadi Projesi, endüstri bölgesinin yanında, limanı, demiryolu ve havaalanı gibi ulaştırma imkânlarına da bünyesinde barındıran jeostratejik ve jeoekonomik öneme sahip bir projedir (Filyos, 2019). Bu projenin gerçekleşmesiyle beraber, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerle hem ticaretin gelişmesi sağlanacak hem de Türkiye ile Orta Asya ve Avrupa arasında önemli bir rol üstlenerek köprü görevi görecektir (Turan, 2021).

Ülkeler arasındaki dış ticarete sahip olunan küçük avantajların uluslararası ticaretin yönü üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarttığı düşünülürse, enerji kaynaklarına sahip olma, onlara ulaşma ve lojistik avantajları sağlaması nedeniyle Filyos Bölgesi, yüksek katma değerli yatırımlar için önemli bir cazibe merkezi olacaktır. Bölgede havacılık ve uzay sanayine yönelik yatırımların gerçekleştirilmesine yönelik düşüncelerin olması, bölge ve ülke ekonomisine projenin önemli katkılar sağlayacağını göstergesidir (Çeştepe vd., 2021: 308).

Filyos Vadi Projesi ile Karadeniz Havzasından elde edilecek yerli enerjinin kullanımı sonucunda nitelikli üretimin artırılması ve Endüstri Bölgesine entegre liman sahası ile lojistik maliyet avantajı sağlanarak hem ulusal hem de uluslararası taşımacılık ve ticaretin geliştirilmesi planlanmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye için önemli bir iktisadi politika hedefi olan bu projenin oluşturacağı ekonomik etkileri analiz etmek için SHM modellemesi kullanılarak politika yapıcılara yol gösterecek analizler yapmak ve bu analizler ışığında politika önerilerinde bulunmak amaçlanmaktadır.

Ülkelerin ekonomik görünümünü yansıtmak için kullanılan ulusal hesap modelleri ile yalnızca ekonominin üretim etkilerini açıklayabilen Girdi-Çıktı (G-Ç) modelleri yerini, ekonomiyi sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarda inceleyen sosyal matris modellerine bırakmıştır. SHM, ekonominin yalnızca üretim bağlantı etkilerini değil aynı zamanda tüketim bağlantı etkilerini de açıklayarak, belirli bir dönemde ülke ekonomilerinin üretim, gelir ve bölüşüm özelliklerini açıklamaktadır. G-Ç tablo verilerini temel alarak, değişik kurum ve kuruluş istatistiklerini bir muhasebe mantığı çerçevesinde dengeleyen SHM'ler ile ekonomik etkiler çeşitli boyutlarda incelenmektedir.

SHM modeli ile önerilen politikaların ülke ekonomileri üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Bu analizler ile ülkelerin sektörel üretim, katma değer oluşturma ve gelir dağılımı üzerindeki etkileri belirlenmektedir. SHM, yazarlara herhangi bir ekonomik parametre üzerinden politika önerisinde bulunabilme esnekliği sunmaktadır. Bu özellik ile çeşitli eko-

nomik etkenler üzerine kurgulanan ekonomik senaryolar, gelir çarpan analizleri ile oluşturulmaktadır.

Filyos Vadi Projesi kapsamında, teknoloji yoğun başka bir ifade ile yüksek katma değer oluşturacak sektörler barındıran Filyos Endüstri Bölgesi'nin yer alması planlanmaktadır. Yine aynı proje kapsamında endüstri sahasına entegre, uluslararası taşımacılığa uygun ve içerisinde yerli doğalgazın denizden karaya çıkarılarak depolanması için gerekli tesisleri barındıracak olan Filyos Limanı yer almaktadır. Çalışmada, bu yatırım projesinin ülke ekonomisi üzerindeki etkinliğini tahmin etmek için, SHM modelinin çarpan analizi yöntemi ile ekonomik politika önerileri sunulmaktadır. Bu politika önerileri ile olası ekonomik etkiler, oluşturulan gelir çarpan analizi yöntemi kullanılarak tahmin edilmektedir.

Çalışmada, TÜİK tarafından hazırlanan 2012 yılı G-Ç tabloları esas alınarak değişik kurum ve kuruluşların istatistiksel verileri derlenmiş ve 2012 yılı Türkiye ekonomisini yansıtan SHM oluşturulmuştur. Daha sonra SHM detaylandırılarak 64 sektörlü G-Ç tabloları toplulaştırılmış 4 sektör üzerinden mikro düzeyde SHM elde edilmiştir. Sektörel toplulaştırma gerçekleştirilirken, EPDK (2022: 4)'ün Aralık 2022'de hazırlamış olduğu raporda sektörlerin, üretim sürecinde kullandıkları doğalgaz tüketimine göre gruplandırılması esas alınmıştır. Bu bağlamda, SHM'de sektörlerin gelir ve gider dengesini gösteren üretim faaliyetleri hesabı, sanayi, hizmet, ulaşım ve enerji olmak üzere 4 sektör üzerine inşa edilmiştir. Aynı sektörlerle oluşturulan mal ve hizmetler hesabı ise emtialara olan toplam talep değerleri hesaplanarak elde edilmiştir. Faktör hesapları, emek ve sermaye hesabı olarak ayrıştırılmıştır. Kurumlar hesabı ise devlet, hanehalkı, şirket-kurumlar olmak üzere 3 hesap ile incelenmiştir. Yukarıda sayılan devlet hesabı ile yatırım ve dış alem hesapları dışsal hesaplar olarak alınarak Türkiye ekonomisi için 6 ana hesap üzerinden SHM kurgulanmıştır.

Kurgulanan senaryo, Filyos Endüstri bölgesindeki endüstri kollarının yüksek teknoloji ile üretim yapacak olması nedeniyle ihtiyaç duyacağı enerji girdisi ve yine bu üretimin Filyos Limanı ile sağlayacağı dış ticaretteki rekabet avantajı temel alınarak oluşturulmuştur. Yerli enerji kaynağı ve lojistik faaliyetlerdeki avantajın beraberinde getireceği düşük maliyetlerin sektörlere gelir artışı olarak döneceği ve bu artışın beraberinde ilave üretimi sağlayacağı tahmin edilmektedir. Çalışmada, sektörel gelir artışını sağlayacak olan politika önerisi, gelir çarpan modeli ile analiz edilerek muhtemel ekonomik etkiler ortaya konularak politika yapıcılara yol gösterilmesi hedeflenmektedir.

1. FİLYOS VADİ PROJESİ

Sultan 2. Abdülhamid Han döneminden günümüze kadar sürekli gündeme gelen Filyos Vadi Projesi, Cumhuriyetin 100. yılı olan 2023'te büyük ivme kazanmış ve Türkiye vizyosunda önemli bir yere sahip olmuştur. Türkiye'nin en önemli projelerinden biri olan Filyos Vadi Projesi, kuzey-güney ekseninde bir ticaret yolu olarak düşünülmüş, zamanla Çin'in kuşak yol projesi içinde orta kuşakta yer alan Türkiye için büyük ölçekli bir projeye dönüşmüştür (Turan, 2021).

Bünyesinde Filyos Endüstri Bölgesi, Filyos Serbest Bölgesi, Serbest Bölge Gelişme Alanı ve Filyos Limanı'nı barındıran, dış ticaretteki açığı azaltmak ve bölgesel bir depolama ve aktarma merkezi haline getirmek için planlanan Filyos Vadi Projesi, Türkiye'nin en büyük 5 yatırımı arasında yer almaktadır. 2023 yılında ilk faz üretiminin karaya ulaştırıldığı yerli doğalgaz ile Türkiye ekonomisinin ithalata olan bağımlılığını azaltacak olan projenin, milli teknoloji üretimine de ivme kazandırarak kalkınma ve gelişme hedeflerine ulaşmada önemli katkı sağlaması beklenmektedir.

Filyos Vadi Projesi ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda veya ilgili kurum ve kuruluşların proje konusundaki yetkilileri tarafından yapılan basın açıklamalarında, Filyos Bölgesinin hem ticari hem de lojistik bir enerji üssü olacağı ifade edilmekte; bölgesel, ulusal ve uluslararası boyutlardaki ekonomik etkilerinin yanı sıra çevresel faktörler üzerindeki etkileri de öne çıkarılmaktadır.

Taşkömürü işletmelerinde üretim ve istihdamın daralması sonucu 2000'li yıllardan sonra göç vermeye başlayan Batı Karadeniz bölgesi için Zonguldak ili sınırları içerisindeki Filyos Vadi Projesi büyük bir önem taşımaktadır. Hazırlanan projenin ekonomik etkilerini incelerken, diğer taraftan doğal ve beşerî etkenleri de inceledikleri çalışmalarında Atış ve Çelikoğlu (2019), proje ile kurulacak sanayi tesislerinin bölgeyi çekim merkezi yapacağını ifade etmektedirler. Ayrıca proje ile gerçekleştirilecek liman sahasının bölgeyi kapsayacak geniş bir hinterlanda sahip olacağı belirtilmektedir. Filyos Vadi Projesinin coğrafi bir bakış açısıyla incelendiği çalışmada projenin, bölgesel kalkınma, çevresel, yatırım ve istihdam etkileri incelenmektedir (Atış ve Çelikoğlu, 2019: 49-68). Ceyhan vd. (2017) ise çalışmalarında, Filyos Limanının faaliyete geçmesi ile Zonguldak ve çevre illerinde kalkınma ve bununla birlikte göç alma gibi ekonomik etkilerin yansısı, İstanbul Boğaz ve limanlarının da yük trafiğini rahatlatacağı belirtilmiştir. Turan (2021) ise bu proje hayata geçtiğinde Türkiye ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında liman taşımacılığının daha da artmasında Filyos Limanı'nın önemli bir görev üstleneceğini ifade etmektedir.

Kalkınma hamlesinin yerelden başladığı görüşünden hareketle Filyos Projesinin Batı Karadeniz'in kalkınma stratejisinde önemli bir rol oynaması beklenmektedir. Örneğin Ceyhan vd. (2017) çalışmalarında, Filyos Projesi hayata geçtiğinde, Batı Karadeniz Bölgesinin göç veren değil, göç alan bir bölge olacağını savunmuşlardır. Bu sonuca ulaşmalarında çalışmada ele aldıkları örnek bölge ile ilgili yapılan analiz etkili olmuştur. Örnek olarak seçilen Rotherdam limanının yapılan panel veri analizi sonucunda, limanın yük elleçleme sahasındaki artışın ilave ekonomik değer oluşturduğunu, bunun da beraberinde şehir nüfusunu arttırdığını tespit etmişlerdir. Bu analiz ile Filyos Liman sahasının oluşturacağı ekonomik etki ile bölge nüfus oranlarının artacağı sonucuna ulaşılmaktadır (Ceyhan vd., 2017: 44-46).

Zonguldak, Bartın ve Karabük illerini yakından ilgilendiren projenin, sınırlı endüstri kolları ve buna bağımlı sığ istihdam kaynaklarını çeşitlendirecek etkileri ortaya çıkacaktır. Böylelikle bölge hem ticari hem de lojistik bir merkez durumuna dönüşecektir. Çetinkaya (2014) yaptığı çalışmada, Filyos Vadi Projesinin kapsamı, tarihsel gelişimi ve beraberin-

de getireceği sosyo-ekonomik durumunu incelemektedir. Osmanlı padişahı 2. Abdülhamid döneminden itibaren hayata geçirilmesi planlanan proje ile endüstri bölgesi, uluslararası boyutlarda bir liman, enerji santralleri ve barajlar gibi birçok yatırımı gerçekleştirilmek istendiğini ifade etmektedir.

Tükettiği doğal gazın %99'unu ithal eden Türkiye, 2022 yılında 54,6 milyar metreküp doğalgaz ithal etmiştir (EPDK, 2022). Doğalgaz keşfinin 2020 Ekim ayında 420 milyar metreküp olarak duyurulmasından sonra yeni keşiflerle birlikte bu rezervin 710 milyar metreküpe ulaştığı bilinmektedir. Sakarya Gaz Sahası Geliştirme Projesiyle, üretilen doğalgaz ile ekonomik bir değer oluşturulması ve böylelikle Türkiye ekonomisine yaklaşık 65 milyar dolar değerinde kaynak sağlanması amaçlanmaktadır (Korkmaz, 2021: 103)

Türkiye ekonomisi büyüdükçe ve üretim arttıkça, buna bağlı olarak enerji talebi de hızla artmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde keşfedilen doğalgazın önemi daha da iyi anlaşılmaktadır. Doğalgaz keşfi, bir taraftan Türkiye'nin enerji arz güvenliği açısından, diğer taraftan ise ülkenin makro iktisadi hedeflerine ulaşmasını sağlayacak önemli bir adım olarak ele alınmalıdır. Keşfedilen doğalgaz hem bölgede karaya çıkartılarak işlenecek hem de bölgede kurulması planlanan diğer sektörlerle yüksek katma değerli çok sayıda kimyasal ve petrokimya ürününü ticarileştirmesine katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Filyos Vadi Projesi Türkiye için çok önemli bir proje olarak değerlendirilmektedir (Çeştepe vd., 2021: 307).

Çıkarılacak doğalgazın karaya ulaşacağı Filyos Limanının dünya çapında bir teknolojik operasyona sahne olacağı açıktır. Bu kapsamda özellikle liman işletmeciliğinde otonom modellerin kullanılması önem arz etmektedir. Limanda gerçekleşecek iş ve işlemlerin hızlı ve maliyet avantajı sağlayacak şekilde olması için yönetimin tek merkezden gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Filyos Limanının mevcut demiryolları ve karayolları ile bağlantısı kurulduktan sonra üç deniz üç liman projesi kapsamında Filyos, Mersin ve Çandarlı Limanlarının da birbirleri ile bağlantıları gerçekleştirilebilecektir. Bu sayede hem kuzey-güney hem de doğu-batı bağlantıları güçlendirilmiş olacaktır.

Yıllık 25 milyon ton kapasiteye sahip olması beklenen Filyos Limanı, Karadeniz'in ve Türkiye'nin en önemli limanlarından biri olacaktır (AYGM, 2020). Baylan (2021) yaptığı çalışmada, Filyos Vadi Projesinin en önemli adımlarından biri olan Filyos Limanı'nın ilk aşamada yılda 5 milyon ton, sonraki aşamada ise yılda 20 milyon ton olmak üzere yıllık 25 milyon ton kapasiteyle çalışacağını ifade etmektedir. Projenin, Zonguldak'ta bulunan havallimanına yakın olması, limanın demir yolu ve kara yolu bağlantısının olmasıyla önemli bir lojistik avantajı bulunmaktadır. Proje sonucunda önemli bir ticaret üssüne dönecek olan Filyos Limanının, Türkiye'nin deniz taşımacılığı ihtiyacının yaklaşık %10-15'ini karşılayacak potansiyeli olacaktır. Ayrıca, proje sonucunda yaklaşık 20-30 bin kişiye doğrudan ve dolaylı istihdam sağlanması hedeflenmektedir (Baylan, 2021: 25-29). Proje kapsamında limana entegre endüstri bölgesinde üretilecek yüksek teknolojiye sahip ihraç ürünlerinin taşıma ve dağıtım işlemlerinin en güvenli ve en uygun maliyetlerle yapılması hedeflenmektedir. Bu düşünce ile Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı (UAB), Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü (AYGM) tarafından, Filyos Limanı/Endüstri Bölgesi Bağlantıları Projesi planlanmaktadır.

Proje kapsamında, liman sahasına entegre demiryolu bağlantısının kurulması hedeflenmektedir. Dünya genelinde uluslararası rekabette öne çıkmak isteyen limanların bütün ulaştırma modlarına (kara, hava, demiryolu) entegre olacak şekilde düzenlendiği bilinmektedir. Filyos Limanı için de başta demiryolu bağlantısı olmak üzere, kara ve havayolu bağlantıları da bu proje ile hayata geçirilmektedir (Arslan ve Öztürk, 2021: 349).

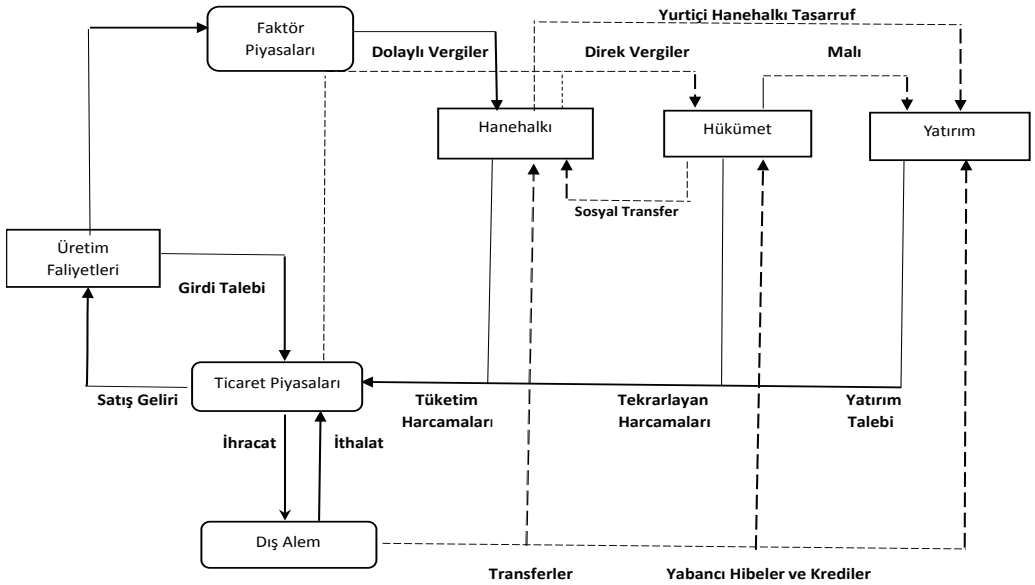
Dünyada akıllı liman konseptinin geliştiğini ifade eden Uzun (2023) akıllı limanların limandan, endüstri bölgesinden ve serbest ticaret bölgesinden oluşan büyük çaplı bir ekosistem olduğunu; “orada üret ve hemen sevk et” şeklinde bu ekosistemlerin çalıştığını belirtmiştir. Uzun (2023)’e göre akıllı limanların etrafında geliştirilecek olan teknolojiler orta, orta yüksek ve yüksek teknolojiler olacaktır. Filyos Projesi kapsamında, endüstri bölgesi ve önündeki serbest ticaret bölgesinin şekilleneceğini, üretim için biçilmiş kaftan olacak bu alana ne kadar çok sayıda yüksek teknoloji üretim yapabilecek firma gelirse ülke ekonomisinin o derece gelişimine yardımcı olacağını ifade etmiştir.

2. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİNİN TEMEL YAPISI

SHM’nin temel yapısı milli gelir ve ürün hesaplarından türetilmiştir. SHM’nin hem satırlarında hem de sütunlarında görünen ana kategoriler üretim, tüketim, birikim ve ticaret hesaplarıdır. Bu ana hesaplar birkaç alt hesaba bölünmüştür (Holland ve Wyeth, 1993: 2). SHM, çift girişli muhasebe defteri mantığı ile oluşturulmuştur. Her birimden gelir ve giderlerin bulunduğu bir dizi hesaptan oluşmakta ve gelir gider hesapları dengelenmektedir (King, 1981: 1). SHM, gelişmekte olan ekonomilerin birçok gelir, bölüşüm ve dağıtım çözümünü ortaya koyan istatistiksel çerçeve sunmakta, hesaplanabilir genel denge (HGD) modelleri için veri tabanları oluşturmaktadır (De Santis ve Ozhan, 1997: 281-285).

King (1981) Dünya Bankası tarafından yayımlanan rehber çalışmasında, SHM modelinin nasıl oluşturulduğunu detaylı olarak göstermektedir. Buna göre, hanehalkı ve hanehalkı grupları SHM yapısının merkezinde yer almaktadır. Diğer taraftan SHM, farklı hanehalkı gruplarını, farklı kurum ve farklı üretim faaliyetleri arasında gerçekleşen işlemleri de içine alan gelirin döngüsel akımına dair oldukça fazla bilgiye yer vermektedir (Round, 2003: 261-276).

Şekil 1’de ülkede üretim, gelir ve bölüşüm transferlerinin ekonomik aktörler arasındaki dağılımını gösteren dairesel akış diyagramı gösterilmektedir. Üretim faktörleri gerçekleştirdikleri nihai mal ve hizmet üretimi için mal piyasalarından ara girdi talep ederken, diğer taraftan faktör piyasalarından katma değer oluşturacak faktör girdisi talep etmektedir. Yurtiçi üretim sürecine ilave olarak ithal mal ve hizmet talebi ile ekonominin toplam arz miktarı oluşmaktadır. Oluşan nihai mal ve hizmet, hane halkı, devlet, yatırımcılar tarafından talep edilerek yurtiçi talep, bir kısmı da ihraç edilerek toplam talep gerçekleşmektedir.

Şekil 1: Ekonominin Akış Diyagramı

Kaynak: Breisinger vd., 2009: 11.

Ekonomik faaliyetlerde gerçekleşen bu döngüsel akışta, her kurum ve sektörün harcaması, başka bir kurum ve sektör için gelir oluşturmaktadır. Mal ve hizmet üretimi ile gelir transferlerine ilave olarak vergi ve tasarruf gibi ilave transferler döngüsel akış sürecini tamamlamaktadır. Böylelikle her ilave üretim süreci ile ortaya çıkacak gelir artışları sektörler ve kurumlar arasında anlamsız bir değer oluşturuncaya kadar farklı ekonomik göstergeler ile transfer edilecek ve böylelikle ekonomide herhangi bir sızıntı gerçekleşmeyecektir.

SHM'nin iki temel özelliği bulunmaktadır. Birincisi, belirli bir dönemde bir ülkenin, bölgenin, şehrin veya birimin ekonomik ve sosyal yapısı hakkında bilgi vermektir. İkinci temel özelliği ise, ekonomik etkilerin analizini gerçekleştirerek onu değiştirmek için gerekli politikaları belirleyecek istatistiksel temel sağlamaktır (King, 1981). SHM, gelişmekte olan ülkelerin makroekonomik veri sistemleri ile istatistiksel ihtiyaçlarını karşılayan bir modeldir (Hayden ve Round, 1982: 451-465).

SHM kare bir matristir çünkü her hesap hem gelirlere hem de giderlere oluşmakta belirli bir hesabın satır ve sütun toplamları birbirlerine eşit olmaktadır (Pyatt ve Round, 1979: 850-853). Basit bir SHM, 4 temel hesap üzerine inşa edilmekte olup bunlar; üretim, faktör, haneler ve birleştirilmiş (devlet, sermaye, dış alem) hesaplardır (Roland-Holst ve Sancho, 1995: 361-371). SHM dışsal ve içsel hesaplar olarak ikiye bölünmektedir. İçsel hesaplar; faktörler, kurumlar (şirket, hanehalkı) ve üretim faaliyetleri hesapları iken, dışsal hesaplar; devlet, sermaye ve dış âlem hesaplarından oluşmaktadır (Defournay ve Thorbecke, 1984: 111-136).

SHM, dairesel akış şemasındaki gelir ve gider hesaplarının rakamsal gösterimidir. Tablo 1'deki SHM gösterimi, Şekil 1'deki akış şemasına karşılık gelen her satır ve sütunu bir hesap olarak adlandırılan bir kare matris biçimidir. SHM matrisi çift girişli muhasebe mantığına göre oluşturulmaktadır. Bunun nedeni, her hesap için toplam gelirin toplam harcamaya eşit olması gerekliliği ile açıklanmaktadır.

Tablo 1: SHM'nin Temel Yapısı

	Üretim Faaliyetleri	Mal ve Hizmetler	Faktörler		Hanehalkı	Şirketler ve Kurumlar	Devlet	Tasarruf ve Yatırımlar	Dış Alem	Toplam
			İşgücü	Sermaye						
Üretim Faaliyetleri		Yurtiçi Satışlar								Yurtiçi Satışlar
Mal ve Hizmetler	Ara girdiler				Özel Tüketim		Kamu tüketimi	Yatırımlar	İhracat	Talep
İşgücü	Ücret Ödemeleri									İşgücü Faktör Geliri
Sermaye	Sermaye Ödemeleri									Sermaye Faktör Geliri
Hanehalkı			İşgücü Ücretleri	Sermaye Ödemeleri		Gayrimenkul, Menkul Kıymet Giderleri	Sosyal transferler			Hanehalkı Gelirleri
Şirketler ve Kurumlar				Sermaye Ödemeleri	Faiz Ödemeleri		Sermaye Giderleri ve Sermaye Transferleri			Şirket ve Kurum Gelirleri
Devlet	Dolaylı Vergiler	Dolaylı Vergiler		Sermaye Ödemeleri	Doğrudan Vergiler ve Prim Ödemeleri	Doğrudan Vergiler, Mülkiyet Giderleri ve Diğer Giderler			Yabancı Hibeler ve Krediler	Kamu Gelirleri
Tasarruf ve Yatırımlar					Hanehalkı Tasarrufları	Özel Tasarruflar	Kamu Tasarrufu		Dış Kaynak Tasarrufları	Tasarruflar
Dış Alem		İthalat								Döviz Harcamaları
Toplam	Maliyetler	Arz	İşgücü Faktör Maliyeti	Sermaye Faktör Maliyeti	Hanehalkı harcamaları	Şirket ve Kurum Harcamaları	Kamu Harcamaları	Yatırımlar	Döviz Gelirleri	

Kaynak: Breisinger vd., 2009:10'dan yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 1 incelendiğinde her bir satır ve sütunun kesiştiği hücre ilgili sektörlerin birbirleri ile ilişkilerini göstermektedir. Örneğin üretim faaliyetlerinde yer alan sektörler, mal ve hizmet üretmek için emtia piyasalarından ara girdiler satın alırken, faktör piyasalarından da emek ve sermaye girdileri satın almaktadır. Üretilen mal ve hizmetler ile yurtiçi talep karşılanmakta, üretimin yetersiz olduğu durumlarda ithal mal ve hizmet kullanılmaktadır. Yurtiçi talebi, hanehalkı tüketim harcamaları, hükümet harcamaları, yatırımlar ve ihracat oluşturmaktadır. Döngüsel akış şemasında her ekonomik aktörün harcaması, diğer aktörlerin gelirlerini oluşturmaktadır. Böylelikle her gelir ve gider hareketleri muhasebeleştirilerek sistem içinde muhafaza edilmektedir.

SHM standart temel bir eksen üzerinde kurulmasına rağmen esnek bir yapıya sahiptir. Politika değişikliklerinin etkilerini görmek amacıyla üretim sektörleri detaylandırılabilir

veya gelir dağılımı ve refah etkisini görmek amacıyla hane halkı alt kalemlere ayrılabilir. SHM'nin ne kadar detaylandırılacağı araştırılmak istenen konuya göre değişmektedir. Literatürde, her ülkenin kendine özgü ekonomik yapıları esas alınarak SHM'ler oluşturulduğu görülmektedir.

SHM analizini kullanan oldukça geniş kapsamlı bir literatür bulunmaktadır. Örneğin Atıcı (2002) çalışmasında 1990 yılı verilerini kullanarak Türkiye için SHM oluşturmuştur. Hanehalkı hesapları, gelir ve coğrafi durumlarına göre ayrıştırılarak 6 farklı kategoride incelenmiştir. Üretim faaliyetleri hesabı ise tarım, tarıma dayalı sanayi, şeker, tütün, imalat ve hizmetler olacak şekilde 6 sektörden oluşmuştur. Faktörler hesabı işgücü ve sermayeden oluşturulmuştur. SHM çarpanları kullanılarak yapılan analizlerde, ihracatın artmasına yönelik politikaların, üretimi artırdığı, büyümeyi teşvik ettiği, faktör ve genel hanehalkı gelirlerini artırdığı belirlenmiştir. Ayrıca bölüşüm ve transfer politikalarının fakir hanehalkı gelirlerini artırdığı gösterilmiştir.

Karaca (2018) yaptığı çalışmada 2012 yılı SHM'yi oluşturarak GSYİH büyüme hızı çerçevesinde SHM'yi 2016 yılına güncellemiştir. 2016 yılı verileri ile elde edilen SHM'deki üretim aktiviteleri hesabı, 2012 yılı G-Ç tablosundaki 64 sektörün tarım ve tarım dışı olmak üzere toplulaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Mal ve hizmet piyasaları da tarım ve tarım dışı ürünler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Üretim faktörleri hesabı sermaye ve emek, kurumlar hesabı ise özel sektör ve kamu kurumları olmak üzere ayrılmıştır. En son tasarruf ve dış alem hesapları da eklenerek 10*10 kare matris elde edilmiştir. Çalışmada, üretim faaliyetleri, faktörler ve özel kesim hesapları içsel hesaplar olarak alınırken, kamu kesimi, dış alem ve tasarruf-yatırım hesapları dışsal hesaplar olarak kullanılmıştır. İhracattaki %1'lik artışın ülke ekonomisi üzerindeki etkileri incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, ihracat artışının uzmanlık ve etkinlik oluşturacağı ve bu yönüyle ekonomik büyümeye katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

Şenerdem (2013) çalışmasında elektrik piyasasındaki reformların, elektrik piyasası üzerinden Türkiye ekonomisi için etkilerini incelemiştir. Elektrik sektörünün ülke ekonomisi üzerindeki etkisinin izlendiği SHM çarpan analiziyle elde edilecek çarpan sonuçlarının, bu sektörün hem ekonominin üretim sürecinde önemli bir girdi kalemi olması hem de hanehalkı tüketiminin büyük bir kısmını oluşturması nedeniyle yüksek olacağı öngörülmüştür. 2010 yılı verileri esas alınarak SHM oluşturulmuştur. 20 sektörlü SHM için satır ve sütun hesapları RAS yöntemi kullanılarak dengelenmiştir. Elektrik sektörünün arzının kısıtlı ve kısıtsız olduğu iki durum için çıktı, talep, GSYİH ve gelir çarpanları her sektör için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Elektrik sektörünün arzının kısıtsız olduğu senaryoda, şok etkisinin ekonominin geneli üzerinde nispeten büyük bir çarpan etkisi oluşturacağı belirtilmiştir. Elektrik sektörünün kısıtlı olduğu senaryoda ise, bu sektöre yönelik talep artışının arzı arttırmayacağı, böylelikle ekonomi üzerindeki çarpan etkisinin düşük olacağı ifade edilmiştir.

Grais (1984), Türkiye ekonomisini analiz ettiği çalışmasında, dış ticaretteki korumacı uygulamaların azaltılmasıyla oluşacak ekonomik etkileri incelemiştir. Buna göre dış ticarete uygulanan miktar kısıtlamalarının kaldırılması ve tarife korumasının da bütün mal ve hizmetler için %50 oranında azaltılması ile ilgili politik önerileri SHM temelinde HGD mo-

deli ile analiz etmiştir. Çalışmada oluşturulan SHM, 3 üretim faktörleri hesabı, 6 kurumların cari hesapları, 2 üretim faaliyetleri hesabı, 11 mal ve hizmet hesabı, sermaye ve dış alem hesapları olmak üzere 24*24 kare bir matristen oluşmuştur. Model oluşturulurken 4 farklı esneklik kullanılmıştır. Bu esneklikler, tüketim mallarının hanehalkı gelir esneklikleri, yerli ve ithal ara girdi üretim mallarının ikame esneklikleri, emek ve sermaye arasındaki esneklikler ve son olarak yerli ve ihraç ürünler arasındaki dönüşüm esneklikleri olarak belirlenmiştir. Dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik üç adım üzerinde durulmuştur. Bu serbestleşme adımları, ara ithalat kotlarının kaldırılması, tüketim malları için uygulanan kotaların tamamen kaldırılması ve bütün mal ve hizmet üzerinden uygulanan tarife oranlarının %50 azaltılması şeklinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada bu politikalar uygulandığında, ara mal ve hizmet üzerindeki kotaların kaldırılması ile uygulanan serbestleştirme politikasının diğer adımlarla karşılaştırıldığında en yüksek refah seviyesi oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Polat (2021), çeşitli ekonomik politikaları analiz etmek için SHM temelli gelir çarpan analiz modelini uygulamıştır. Bu amaçla, hanehalkı ücret ödemelerinin arttırılması, faiz ödemelerinin arttırılması ve mal ve hizmet ihracatının arttırılması olmak üzere 3 alternatif politika belirlenmiştir. Bu politika senaryolarının gelir çarpan analizi ile elde edilecek verilerin, enflasyon ve deflasyonla mücadelede kullanılabilecek maliye politika araçlarının seçimine yön verebileceği sonucuna varılmıştır.

Güney (2020) çalışmasında, Türkiye’de uygulanan gelir vergisi tarifelerinin, gelir eşitsizliği ve vergi adaletsizliği üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi için SHM temeline dayanan çarpan analiz modelini kullanmıştır. Çalışmada iki senaryo kurgulanmıştır. Bunlar, beyan ve gelir türlerine göre matrah ve vergi tutarları, ılımlı artan oranlı tarife ile düz oranlı tarife olarak kurgulanmıştır. Yazar, alternatif politika önerileri için oluşturduğu senaryo analiz sonuçları ile devletin kalkınma planı için belirlediği hedefleri karşılaştırmış ve bazı hedefler ile tamamen bazıları ile ise kısmen örtüştüğü sonucuna ulaşmıştır.

3. TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİN SOSYAL HESAPLAR MATRİSİNİN OLUŞTURULMASI

Türkiye ekonomisinin anlık ekonomik görünümünü veren ve bu sayede politika yapıcılara önerilerde bulunulmasını sağlayan SHM modelini oluşturmak için TÜİK tarafından yayımlanan 2012 yılı G-Ç tabloları temel alınmıştır. TÜİK tarafından 2016 yılında yayımlanmış olan 2012 yılı G-Ç tabloları en güncel veriler olduğu için Türkiye ekonomisinin 2012 yılı makro ekonomik değerleri ile SHM oluşturulmuştur. Ekonomik durumu gösteren temel SHM hesapları seçilen konular özelinde ayrıntılanarak mevcut durum gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada, SHM’nin temel hesaplarından üretim hesabı, üretim faaliyetleri ile mal ve hizmetler hesabı olarak ayrıştırılmıştır. Faktör hesapları işgücü ve sermaye hesabı olarak izlenmiş, kurumlar hesabı ise hanehalkı ve şirket-kurumlar hesapları olarak incelenmiştir. Devlet, tasarruf-yatırım ve dış alem olmak üzere Türkiye ekonomisi için 2012 yılı verileri kullanılarak makro düzeyde SHM oluşturulmuştur. SHM’deki hesapların satır ve sütunlarını

oluşturan hücrelerdeki değerler ilgili kurum veya kuruluşların 2012 yılı istatistiksel verilerinden alınmıştır.

Çalışmada, Filyos Vadi Projesi kapsamında Filyos Endüstri Bölgesinin Türkiye ekonomisi üzerinde oluşturacağı olası etkiler analiz edilmiştir. Bu etki incelenirken, Türkiye’de çıkarılacak doğalgazın özellikle üretim süreci ile olan ilişkisine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, Karadeniz kıyılarından çıkarılarak Filyos Liman sahasında depolanacak ve buradan başta Filyos Endüstri Bölgesi olmak üzere ülke geneline dağıtımı yapılacak olan doğalgazın Türkiye’de üretim için kullanım süreci incelenmiştir.

Geliştirilen SHM modeli için oluşturulan Tablo 1’de üretim aktiviteleri adı altında yer alan sektörler toplulaştırılırken, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun 2022 yılında yayımladığı Doğalgaz Piyasası Sektör Raporunda, doğalgaz tüketiminin sektörel olarak gösterildiği Tablo 2’den faydalanılmıştır.

Tablo 2: Doğal Gaz Tüketiminin Sektörlere Göre Dağılımı

Sektör	2022 (%)
Dönüşüm/ Çevrim Sektörü	25,05
Enerji Sektörü	1,79
Ulaşım sektörü	0,19
Sanayi Sektörü	20,21
Hizmet Sektörü	12,95
Diğer Sektörler Hane halkı	39,81

Kaynak: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu, 2022:4.

Dönüşüm ve çevrim sektörü talep ettiği doğalgaz ile elektrik üretimini santraller aracılığı ile gerçekleştirmektedir. Toplulaştırılmış Girdi-Çıktı tablosu elde edilirken dönüşüm/ çevrim sektörü dikkate alınmamıştır. Çünkü burada sanayi, konut ve hizmet sektörlerinin tüketimi için üretim yapılmaktadır. Diğer sektörler adı altında verilen %39,81’lik doğalgaz tüketim payının yine aynı tablodan elde edilen verilere göre %39,53’ünü konut tüketimi oluşturmaktadır. SHM oluşturulurken kullanılan hesaplardan biri de hanehalkı hesabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle diğer sektörler olarak hanehalkı doğalgaz tüketimini ifade eden verileri, sektörler arasında değil de faktör hesapları adı altında hanehalkı hesabında izlenmiştir.

Çalışmada Türkiye ekonomisi için ayrıştırılmış SHM, 2012 yılına ait G-Ç tablosundaki 64 sektör, enerji, ulaşım, sanayi ve hizmet olmak üzere 4 sektör üzerinden toplulaştırılarak oluşturulmuştur. 8 üretim hesabı, 2 faktör hesabı, 2 kurumlar hesabı, devlet, yatırım ve dış alem hesapları olmak üzere 15*15 kare matristen oluşan bir mikro SHM kurgulanmıştır. Hazırlanan SHM ile gelir çarpan modelleri yardımıyla senaryo oluşturularak, bu senaryonun ekonominin geneli üzerindeki etkileri incelenmiştir.

4. SOSYAL HESAPLAR MATRİSİ ÇARPAN ANALİZİ

SHM, içsel ve dışsal hesaplar olarak bölümlere ayrılmaktadır. Dışsal hesaplarda gerçekleşen şokların, içsel hesaplar üzerindeki etkileri incelenerek ekonominin genel görünümü hakkında analizler yapılmaktadır. Leontief G-Ç çarpanları ekonominin yalnızca üretim bağlantılarının ekonomik etkisini incelemekte iken, SHM çarpanları üretim bağlantı etkilerini incelediği gibi tüketim bağlantı etkilerini de ortaya koymaktadır. SHM içsel hesap olarak, devlet ve hanehalkı gibi hesapları modele dahil ederek tüketim bağlantı etkilerini analiz etmektedir. Bu nedenle, SHM çarpan yaklaşımı, hanehalkı, faktör donanımları ve gelir dağılımı hakkında bilgiler sunmaktadır (Breisinger vd., 2009: 14).

Tablo 1 Türkiye için oluşturulan makro SHM'yi göstermektedir. Tablo 1'den hareketle SHM matrisinin gösterimini, üretim aktivitelerini hem sektör hem de bu sektörler tarafından üretilen mal ve hizmetler olarak detaylandırarak Tablo 3 ile gösterilen 15*15 boyutunda yeni SHM oluşturulmuştur. Böylece Türkiye ekonomisinin 2012 yılına ait ekonomik görünümü detaylı şekilde analiz edilebilecektir.

Türkiye ekonomisi için ayrıştırılmış 2012 yılı Mikro SHM oluşturulurken TÜİK'in 2012 yılı için hazırladığı G-Ç arz ve kullanım tabloları, Maliye Bakanlığının 2013 yılında hazırlanmış olduğu "Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler" raporları, Maliye Bakanlığının 2014 yılı "Bütçe Gereçesi" raporundaki "Genel Bütçe Gelirleri Tahsilatı" tabloları, Kalkınma Bakanlığı tarafından 2017 yılında hazırlanmış olan "Ekonomik Göstergeler" kitabındaki göstergeler, Hazine ve Maliye Bakanlığının hazırlanmış olduğu "Cari Transfer Harcamalarının Gelişimi (2006-2017)" istatistikleri, TCMB'nin "Finansal İstikrar" raporları, SGK'nın resmî sitesindeki "SGK Veri Uygulaması" verileri, Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış istatistiki analizler derlenerek kullanılmıştır.

Tablo 3: Türkiye'nin 2012 Yılı Detaylı Sosyal Hesaplar Matrisi (Bin TL)

	Sanayi	Hizmet	Enerji	Ulaşım	Sanayi	Hizmet	Enerji	Ulaşım	Emek	Sermaye	Hane-halkı	Şirk.-Kurum	Devlet	Yatırım	Dış Alem	Toplam
Sanayi					1.360.443											1.360.443
Hizmet						1.147.101										1.147.101
Enerji							165.131									165.131
Ulaşım								284.087								284.087
Sanayi	700.858	133.192	72.549	11.961							505.049		14.703	422.752	280.916	2.141.980
Hizmet	93.426	207.787	5.218	20.458							379.836		207.682	20.916	7.648	942.971
Enerji	53.111	43.860	63.300	56.388							50.710			614	13.189	281.172
Ulaşım	19.679	33.693	551	55.318							89.504		1.017		23.461	223.223
Emek	125.478	284.437	4.271	24.392												438.578
Sermaye	373.869	440.241	19.912	107.926												941.948
Hane-halkı									438.578	602.473		92.105	205.672			1.338.828
Şirk.-Kurum										328.787	56.346		54.040			439.173
Devlet	-595	5.138	216	128	100.297	32.328	47.551	4.083		10.688	152.893	165.361			1.863	519.951
Yatırım											104.490	181.707	36.837		121.248	444.282
Dış alem					376.790	28.687	37.887	4.961								448.325
Toplam	1.365.826	1.148.348	166.017	276.571	1.837.530	1.208.116	250.569	293.131	438.578	941.948	1.338.828	439.173	519.951	444.282	448.325	11.117.193

Kaynak: TÜİK Girdi-Çıktı Tabloları, 2012; Maliye Bakanlığı, 2013; TCMB, 2011; Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2006-2020; T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014 verilerinden yararlanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3'te gösterilen, Üretim Faaliyetleri hesabı olarak ifade edilen ilk dört sütun verileri, sektörlerin ara girdi, faktör ve üretim vergileri için yaptıkları harcamaları göstermektedir. Örneğin sanayi sektörü sütununun devlet satırı ile kesiştiği hücredeki değer, sanayi sektörünün üretim için ödediği vergiler ile devletten aldığı sübvansiyonların sonucunu göstermektedir. Değerin negatif olması (-595) sektörün ödediği vergilerin aldığı sübvansiyonlardan fazla olduğu anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, sektörlerin oluşturduğu Mal ve Hizmet hesabı olarak ifade edilen (5-8) satır verileri ise ürünlerin, yurtiçinde ara girdi ve nihai mal olarak talep edilmesiyle oluşan değerlerini göstermektedir. Sektörlerin oluşturduğu Mal ve Hizmet hesabı (5-8) sütun verileri, emtia, dolaylı vergi ve ithalat değerlerinden oluşan toplam arz değerini vermektedir. Faktör hesapları olarak ifade edilen (9-10) satır verileri, sektör üretiminden kaynaklanan faktör kazançlarını verirken, Faktör hesabı (9-10) sütun verileri ise bu kazançları kimlerin elde ettiğini göstermektedir. Kurumlar hesabı olarak ifade edilen (11-12-13) satırlarının verileri, hanehalkı, şirket-kurumların ve devletin, gelirlerini hangi ekonomik kesimden elde ettiklerini gösterirken, Kurumlar hesabı (11-12-13) sütun verileri ise, bu gelirleri nasıl harcadıklarını ifade etmektedir. Yatırım hesabı (14) satır verileri, yurtiçi tasarruf ile çeşitli yollardan sağlanan dış kaynak değerlerini verirken, Yatırım hesabı (14) sütun verileri ise bu değerlerin ekonominin hangi kesimine ne miktarda aktarıldığını ifade etmektedir. En son Dış Alem hesabı (15) satır verileri, ithal değerlerin toplamından oluşmakta iken sütun (15) verileri, ihracatın, yabancı hibe ile kredilerin ve dış kaynakların toplam değerinden oluşmaktadır.

4.1. Sosyal Hesaplar Matris Temelli Politika Senaryosu

Ekonomik politikalar, kalkınma ve büyüme hedefi ile hareket eden ülke yönetimleri için yol gösterici olmaktadır. Uygulanacak ekonomik politikaların, ekonominin bütün aktörleri üzerinde etki göstereceği için ayrıntılı şekilde planlanarak analiz edilmesi gerekmektedir. Bu analizler ışığında ekonominin bütünü için alternatifler arsından en uygun olan politikanın seçimi gerekmektedir. Seçilen ekonomik politikaların hangi ekonomik bileşeni hangi yönde etkileyebileceğini önceden tahmin etmek ekonomik kalkınma ve büyüme hedeflerine ülkeleri daha hızlı yaklaştırabilecektir. Bu kapsamda çalışmada, politika yapıcılara bu hedefleri doğrultusunda katkı sunmak adına çeşitli ekonomik aktiviteler ve göstergeler üzerinde politika önerilerini simüle ederek analiz gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada, genel ekonomik görünümü ortaya koyan SHM modelini temel alarak, alternatif politikaların analiz edildiği gelir çarpan modeli kullanılmaktadır. Yerli doğalgaz ile üretim sürecinde girdi olarak kullanılan doğalgaz fiyatlarında düşüş beklenmektedir. Ayrıca liman sahasına bitişik olan endüstri bölgesindeki ihracatçı sektörlerin, bu konumları ile ulaştırma maliyetlerini azaltacağı düşünülmektedir. Bu iki etkinin sektörlerin gelirlerinde %1 oranında artış oluşturması durumu gelir çarpan analizi yöntemi kullanılarak simüle edilecektir.

Çalışmada kullanılan temel senaryo, mal ve hizmet üretiminde girdi maliyetinin ve ulaştırma maliyetinin azalması sonucu gelirlerin %1 artması şeklinde oluşturulmuştur. Se-

naryo ile devletin, yerli doğalgaz üretimini de göz önüne alarak sektörlerin üretim maliyet kalemleri arasında bulunan enerji maliyetlerinde düşüş sağlayacak politikalar uygulaması beklenmektedir. Ayrıca Filyos Vadi Projesi kapsamında inşa edilen liman sahası ve hemen arkasındaki endüstri bölgesi, sektörlerin maliyet kalemlerinde önemli bir yeri olan ulaştırma giderlerinde avantaj sağlamalarına neden olacaktır.

4.2. Çarpan Etkisi

Girdi ve ulaştırma maliyetlerini azaltacak bir politika izlenmesi sonucunda gelirleri artan sektörlerin yurtiçi üretim hacimleri artmaktadır. Sektörlerin ilave üretim için ihtiyaç duydukları ara girdi mal ve hizmet talepleri de artmakta, böylelikle ara girdi talep ettiği hem kendi sektörünün hem de diğer üretim sektörlerinin üretim hacimlerinin yükselmesine neden olmaktadır. Üretim hacmindeki bu genişleme üretim faktörlerinden emek ve sermaye faktörünü de etkilemekte ve her ilave üretim için kullanılacak faktör miktarı artmaktadır. Faktör sahipleri olan hanehalkı ve şirket-kurumlar daha fazla faktör kazancı elde ederek gelirlerini arttırmaktadır. Bu gelir artış ile talep ettikleri mal ve hizmet miktarı artmakta böylelikle sektörlerin üretim hacimleri tekrar artış yönünde tetiklenmektedir. Bu akış döngüsü verilerin analiz edilmeyecek kadar anlamsız küçük rakamlara dönüşmesi ile son bulmaktadır. İşte bu döngü ile oluşacak ekonomik bileşenler arasındaki bütün transfer etkisi, Tablo 4'te sektörel düzeyde gösterilmektedir.

Tablo 4. Senaryo için Üretim ve Tüketim Çarpan Etkileri (Z Matrisi)

	Sanayi	Hizmet	Enerji	Ulaşım
Sanayi	1,63	0,84	0,75	0,76
Hizmet	0,37	1,61	0,25	0,51
Enerji	0,11	0,15	0,94	0,31
Ulaşım	0,10	0,17	0,06	1,32
Sanayi	2,20	1,13	1,01	1,02
Hizmet	0,39	1,70	0,27	0,54
Enerji	0,17	0,23	1,43	0,47
Ulaşım	0,10	0,17	0,07	1,36
Emek	0,25	0,49	0,16	0,32
Sermaye	0,64	0,93	0,44	0,95
Hanehalkı	0,72	1,17	0,48	1,01
Şirket ve Kurumlar	0,25	0,37	0,17	0,38
Devlet	0,35	0,44	0,46	0,45
Yatırım	0,16	0,25	0,11	0,23
Dış Alem	0,49	0,31	0,43	0,32

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4'te görülen her bir sektörün ilk dört sütun değerleri ile üretim faaliyetleri hesabındaki (ilk dört satır) sektörler için oluşturulan ilave üretim hacmi gösterilmektedir. Bu değerlerin toplamı ile her bir sektörün çıktı çarpan etkisi hesaplanmaktadır. Faktör bazında GSYİH çarpan etkisi, sütunda yer alan sektörlerin ilave üretim için oluşturdukları katma değerleri göstermektedir. Bu etki, her bir sektör için emek ve sermaye hücrelerine karşılık gelen değerlerin toplanmasıyla bulunmaktadır. En son gelir çarpan etkisi, faktör kazancı elde eden hanehalkı ve şirket-kurumların ilave gelir artışlarını göstermektedir. Sütunda yer alan ve bu hesapların hücrelerine karşılık gelen değerlerin toplanması ile sektörel düzeyde hesaplanmaktadır.

Tablo 4 ile sektörel düzeyde gösterilen çıktı etkileri, Tablo 5 ile toplam düzeyde gösterilmektedir. İlk satır değeri ekonominin geneli için sektörlerin oluşturdukları ilave arz miktarını vermektedir. İkinci satır değeri ilave üretim hacmi için sektörlerin ek toplam faktör taleplerini vermektedir. Üçüncü satır değerinde ise üretim faktör sahiplerinin bu ek talep karşısında elde ettikleri gelirler görülmektedir.

Tablo 5. Çarpan Türüne göre Toplam Çarpan Etkileri

	Sanayi	Hizmet	Enerji	Ulaşım	Toplam
Çıktı	2,22	2,76	2,00	2,89	9,87
GSYİH	0,90	1,42	0,60	1,27	4,19
Gelir	0,97	1,54	0,65	1,38	4,54

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 4 ile sektörlerin hem kendi hem de diğer sektörlerden girdi talep ederek üretim hacmindeki genişlemeye etkileri belirlenmektedir. Daha sonra bu etkiler toplanarak toplam ilave arz miktarı hesaplanmaktadır. Faktör düzeyinde GSYİH satırı ile, her bir sektörün ülke ekonomisi için oluşturduğu katma değer oranı görülmekte ve bu oranların toplanması ile de toplam yurtiçi ek faktör kazançları belirlenmektedir. Üçüncü ve son satırda ise her sektörün çıktı artışının beraberinde getirdiği faktör kazançları ile oluşan hanehalkı ve şirket-kurumların gelirlerindeki artış görülmektedir.

4.2.1. Çıktı Çarpanı Etkisi

Çıktı çarpanı ile üretim ve tüketim çarpanlarının doğrudan ve dolaylı etkilerinin toplamı bulunmaktadır. Çıktı etkisiyle, sektörlerin ara girdi ve faktör taleplerinden oluşan brüt çıktılarındaki nihai artışı hesaplanmaktadır (Breisinger vd., 2009: 15). Yapılan analiz sonucunda sektörlerin toplam çıktı etkileri Tablo 5'te görülmektedir. Tablonun ilk satırı bize sektörlerin toplam çıktı değerlerini başka bir ifade ile doğrudan ve dolaylı çıktı çarpan rakamlarını vermektedir. Bu değerleri yorumladığımızda, enerji ve ulaştırma girdi maliyetlerinde düşüş ile sektörlerin gelirlerinde meydana gelecek %1'lik artış sonucunda ekonominin genel yurtiçi üretim çıktısı yaklaşık %10 oranında artmaktadır. En yüksek çıktı artışını sağlayan sektör ulaşım (%2.89) sektörü olurken bu sektörü (%2.76) ile hizmet, sanayi (%2.22) ve enerji (%2.00) sektörleri takip etmektedir.

4.2.1.1. Sektörlerin Doğrudan Çıktı Çarpan Etkisi

Maliyetleri azaltan politikalar sonucu geliri artan sektörlerin üretimleri de artacaktır. Sektörlerin gerçekleştirecekleri bu ilave üretim hem kendi hem de diğer sektörler tarafından ara girdi olarak kullanılacaktır. Doğrudan çıktı etkisiyle, sektörlerin ürettiği ürünlerle kendi sektörlerinin ara girdi ihtiyaçlarını ne oranda karşıladıkları görülmektedir.

Tablo 6. Doğrudan Çıktı Çarpan Oranları

Sektörler	Dışsal Etki %	Dışsal Etki Öncesi Üretim	Dışsal Etki Sonrası Üretim	Artış
Sanayi	1,63	1.339.870.079	1.361.709.961	21.839.882
Hizmet	1,61	1.119.701.219	1.137.728.408	18.027.189
Enerji	0,94	75.506	76.215	709
Ulaşım	1,32	276.713.291	280.365.906	3.652.615
Toplam	5,5	-	-	43.520.395

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6 verileri, sektörlerin uygulanan senaryo sonucunda ortaya çıkan doğrudan çıktı etkilerini göstermektedir. Buna göre, sektörlerin bu artış neticesinde kendi sektörlerini doğrudan etkileyerek üretim hacimlerini ne kadar arttırdıkları belirlenmiştir. Tablo 6'daki veriler incelendiğinde, bütün sektörlerin maliyet avantajı ile oluşan gelir artışı sonucunda yurtiçi üretim hacimlerini artırdığı görülmektedir. En çok doğrudan çıktısını arttıran sektör yine en yüksek üretim kapasitesine sahip sanayi (%1,63) sektörü olurken, sırasıyla bu sektörü hizmet (%1,61), ulaşım (%1,32) ve enerji (%0,94) sektörleri takip etmektedir. Sonuç olarak, maliyet avantajı ile sağlanan %1'lik gelir artışı, sektörlerin kendi sektör üretimlerini etkilemekte ve toplamda üretim hacminde %5,5'lik bir genişleme sağlamaktadır.

4.2.1.2. Sektörlerin Doğrudan Talep Çarpan Etkisi

Gelir artışı ile üretimlerini artıran sektörler, ihtiyaç duydukları ara girdilerin bir kısmını yurtiçi üretimden karşılamakta iken bir kısmını da yabancı üreticilerden karşılamaktadırlar. Yurtiçi taleplerinin ise yine bir kısmı kendi sektöründen kalan kısmını ise diğer yurtiçi sektörlerden temin etmektedirler. Kendi sektörüne bağımlılığı da gösteren bu etkiler, doğrudan çarpan talep etkisi ile izlenmektedir.

Tablo 7. Doğrudan Talep Çarpan Oranları

Sektörler	Dışsal Etki %	Dışsal Etki Öncesi Üretim	Dışsal Etki Sonrası Üretim	Artış
Sanayi	2,20	700.857.778	716.276.649	15.418.871
Hizmet	1,70	207.787.578	211.319.966	3.532.388
Enerji	1,43	63.300.024	64.205.214	905.190
Ulaşım	1,36	55.318.323	56.070.652	752.329
Toplam	6,69	-	-	20.608.778

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 7, sektörlerin kendi sektörlerinden talep ettikleri ara girdi miktarlarını göstermektedir. Buna göre üretim aktivitelerini gerçekleştiren sektörlerin toplam ek ara girdi miktarları mevcut üretimlerinin %6,69'una denk gelmektedir.

4.2.1.3. Sektörlerin Dolaylı Çıktı Çarpan Etkisi

Gelir artışı ile yurtiçi üretimini arttıran sektörler, ürettiği ürünü ara girdi olarak kullanan diğer sektörler için kaynak oluşturmaktadır. Dolaylı çarpan etkileri ile ilave çıktı oluşturan sektörün ürününe, nihai üretiminde ara girdi olarak hangi sektörün ne kadar ihtiyaç duyduğu tespit edilmektedir.

Tablo 8. Dolaylı Çıktı Çarpan Oranları

Sektörler	Dışsal Etki %	Dışsal Etki Öncesi Üretim	Dışsal Etki Sonrası Üretim	Artış
Sanayi	0,58	25.564.198	25.712.470	148.272
Hizmet	1,16	28.758.510	29.092.108	333.598
Enerji	1,06	2.910.523	2.941.374	30.851
Ulaşım	1,58	3.501.446	3.556.768	55.322
Toplam	4,38			568.043

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dolaylı çıktı çarpanları, üretim sektörlerinin, gelir artışı ile diğer sektör üretim hacimlerini ne miktarda genişlettikleri ile ilgili veriler sunmaktadır. Tablo 8'deki veriler, %1 gelir artışı ile her bir sektör için ayrı ayrı çarpan belirleyerek bu çarpan oranında birbirlerinin üretimini arttırdıklarını göstermektedir. Böylelikle maliyet avantajlarına bağlı gelir artışı %1 olduğunda, çarpan etkileriyle birlikte dolaylı olarak %4,38 oranında üretim hacminde genişleme olduğu sonucuna varılmaktadır.

4.2.1.4. Sektörlerin Dolaylı Talep Çarpan Etkisi

Gelir artışı ile üretim hacmini arttırmak isteyen sektör daha önce de belirtildiği gibi gerek duyduğu ara girdiyi kendi sektöründen, diğer sektörlerden ve yabancı üreticiden sağlamaktadır. Dolaylı talep etkisinde sektörün, ara girdi talebinin ne kadarını yurtiçi üretim gerçekleştiren diğer sektörlerden karşılayacağı çarpan modeli yardımı ile belirlenmektedir.

Tablo 9. Dolaylı Talep Çarpan Oranları

Sektörler	Dışsal Etki %	Dışsal Etki Öncesi Üretim	Dışsal Etki Sonrası Üretim	Artış
Sanayi	0,66	166.216.551	167.313.580	1.097.029
Hizmet	1,53	210.744.935	213.969.332	3.224.397
Enerji	1,35	78.317.947	79.375.239	1.057.292
Ulaşım	2,03	88.806.190	90.608.955	1.802.765
Toplam	5,57			7.181.483

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dolaylı talep, sektörlerin üretim hacimlerini arttırmak için diğer sektörlerden ihtiyaç duydukları ara girdi mal ve hizmetlerdir. Talep etkisinin katsayısı, her bir sektörün diğer üretim sektörleri için oluşturdukları ilave talep miktarını göstermektedir. Tablo 9’da yer alan katsayılar sektörlerin, üretim hacimlerini genişletecek ek ara girdi talebinin toplamını vermektedir. %1 gelir artışına istinaden sektörlerin birbirlerinden talep ettikleri ara girdi toplamı %5,57 olarak görülmektedir.

Çıktı çarpanı etkisini topluca değerlendirdiğimizde, Tablo 5’te toplam çıktı etkisinin %9,87 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Sektörler gelir artışı ile hem kendi hem de diğer sektörlerin ek üretimlerini sağlayacak ilave çıktı oluşturmaktadırlar. Tablo 7’de doğrudan (%6,69) ve Tablo 9’da ise dolaylı (%5,57) talep çarpan etkilerin toplamının da %12,26 olduğu görülmektedir. Bu değer sektörlerin %1’lik gelir artışı ile oluşturacakları ek talebin toplamını vermektedir. Bu iki değer karşılaştırıldığında, %1’lik gelir artışı ile gerçekleştirilen üretim hacmindeki genişleme, sektörlerin bu ilave üretim için ihtiyaç duyduğu ara girdi oranının altında kalmaktadır. Sektörler %2,39’luk oranda ara girdi talebini ülke içi kaynaklardan karşılayamadıkları için ithalat yoluna başvurumaktadırlar. Başka bir ifade ile çıktı artışı beraberinde yaklaşık %25 oranında ithalat bağımlılığı yaratmaktadır.

Tablo 5’in çıktı satırındaki değerler sektörel olarak incelendiğinde, ülke ekonomisine en yüksek üretim çıktısı sağlayacak sektör ulaşım (%2,89) sektörü olurken, bu sektörü sırasıyla hizmet (%2,76), sanayi (%2,22) ve enerji (%2,00) sektörlerinin takip ettiği görülmektedir. Tablo 7’de sektörlerin doğrudan çıktı talep çarpan değerleri görülmektedir. Sektörler, en yüksek doğrudan talep yaratandan en düşüğüne doğru sanayi (%2,20), hizmet (%1,70), enerji (%1,43) ve ulaşım (%1,36) şeklinde sıralanmaktadır. Tablo 9’da ise dolaylı talep etkileri açısından sektörler ulaşım (%2,03), enerji (%1,55), hizmet (%1,53) ve sanayi (%0,69) şeklinde sıralanmakta ve talep ettikleri ara girdi oranları görülmektedir.

Sektörel düzeyde ithal bağımlılık oranlarının belirlenmesinde sektörlerin çıktı çarpan ve talep çarpan (doğrudan + dolaylı) değerleri karşılaştırılmaktadır. Buna göre en yüksek bağımlılık düzeyi enerji (%49) sektöründe olurken, bu sektörü sanayi (%30) sektörü takip etmektedir. Bu iki sektörün ithalat bağımlılık seviyeleri, ülke üretimindeki ithal bağımlılık seviyesinin üstünde gerçekleşmektedir. En düşük dışa bağımlılık hizmet (%17) sektöründe bulunurken, yaklaşık aynı değerlerle ulaşım (%17) sektörü de düşük bir bağımlılık seviyesine sahiptir. Bu iki sektör de ülke üretimindeki ithal bağımlılık seviyelerinin altında bir oran ile üretimlerini arttırmaktadırlar.

4.2.2. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Çarpanı Etkisi

GSYİH çarpanı, sektörlerin elde ettikleri gelir ile gerçekleştirecekleri ek üretimden, emek ve sermaye faktörlerinin kazançlarının birleştirilmesiyle bulunmaktadır (Breisinger vd., 2009:25). GSYİH çarpanları, maliyet avantajı ile gelirlerini %1 oranında arttırdığını varsaydığımız üretim sektörlerinin, ek üretimleriyle birlikte oluşturdukları emek ve sermaye kazançlarının toplamını vermektedir. Tablo 5’teki veriler incelendiğinde üretim hacmindeki genişlemenin beraberinde getirdiği faktör GSYİH artışı %4,19 olmaktadır. Başka bir ifade

ile %1'lik gelir artışı beraberinde yaklaşık %10 üretim hacminde genişlemeye, bu artışı sağlayacak emek ve sermaye faktör sahiplerinde ise mevcut kazançlarına ilave %4'ün üstünde bir artışa neden olmaktadır. Üretim faktörlerine en yüksek kazancı sağlayan sektör hizmet sektörü olurken, ikinci sektör ulaşım sektörü daha sonra sanayi ve en son enerji sektörü olmaktadır. Bu sonucu yorumladığımızda hizmet sektörü en yüksek faktör bazında GSYİH'yi oluşturan sektör olmaktadır.

Verileri faktörlerin yoğunlukları dikkate alınarak incelemek için Tablo 4'ün emek ve sermaye sütunlarına bakılmalıdır. Bu verilere göre bütün sektörlerin kullandığı faktörlerde sermaye yoğun bir kullanım görülmektedir. Tablo verileri, ayrı ayrı bütün sektör değerleri için hesaplandığında emek yoğun üretim %1,22, sermaye yoğun üretim ise %2,96 olmaktadır. Sermaye yoğun üretimin emek yoğun üretimden daha fazla olduğu görülmektedir. En yüksek sermaye yoğun kazanç sağlayan başka bir ifade ile sermaye yoğun üretim sağlayan sektör ulaşım (%0.95) sektörü olurken, en yüksek emek yoğun üretim sağlayan sektör ise hizmet (%0.49) sektörü olmaktadır.

4.2.3. Gelir Çarpanı Etkisi

Çarpan etkileri bir döngü içerisinde oluşmaktadır. Sektörlerin gelir artışı, önce üretim hacmini, sonrasında faktör kazançlarını ve en sonunda emek ve sermaye faktörlerinin sahibi olan hanehalkı ile şirket ve kurumların gelirlerini arttırmaktadır. Bu gelir artışı ile hanehalkı, şirket ve kurumlar mal ve hizmet satın alarak tekrar üretim sektörleri için gelir oluşturmaktadırlar. Tüketim çarpanı da denilen bu etki, hanehalkı ve şirket-kurumların bütün bu döngü içerisinde elde edecekleri faktör kazanç gelirlerinin birleştirilmesiyle bulunmaktadır (Breisinger vd., 2009: 24).

Tablo 5'in gelir satırındaki çarpan değerleri, %1 gelir artışı ile oluşan üretim çarpan etkilerinin her sektör için hanehalkının, şirketlerin ve kurumların gelirlerinde ne miktarda bir artış oluşturacağını göstermektedir. Buna göre, en yüksek gelir artışının hizmet (%1,54) sektörü sağlarken, bu sektörü sırasıyla ulaşım (%1,38), sanayi (%0,97) ve enerji (%0,65) sektörleri takip etmektedir. Bu artışın hanehalkı ile şirket ve kurumlar arasında nasıl dağıldığını gösteren verilere ise Tablo 4'ün hanehalkı, şirket ve kurumlar satırlarından ulaşılmaktadır. Bütün sektör değerlerini topladığımızda hanehalkı gelir artış oranı %3,38 iken şirket ve kurumların gelir artış oranları %1,17 olmaktadır.

Bu verileri incelediğimizde en yüksek hanehalkı gelir artışı sağlayan sektör hizmet (%1,17) sektörüdür. Başka bir ifade ile maliyet avantajı ile gelirini arttıran üretim sektörlerinden hizmet sektörü oluşturduğu üretim genişlemesi ile hanehalkının sahibi olduğu faktörleri satın alarak hanehalkı için en yüksek gelir artışını sağlamaktadır. Bu anlamda ekonomi için en az gelir etkisi sağlayan sektörün yine en fazla ithal yoğun üretim gerçekleştiren enerji (%0,48) sektörü olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Tablo 4 verilerinde, şirket ve kurumların gelir artışlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre, şirket ve kurumlar için en yüksek gelir artışını sağlayan sektörler, neredeyse aynı katsayılarla sahip olan ulaşım (%0,38) ve hizmet (%0,37) sektörü olmaktadır. Ulaşım

ve hizmet sektörü daha önceki verilerde de bahsettiğimiz gibi en düşük ithalat bağımlılığına sahip sektörlerdir. Bu sektörlerin sızıntı oranları düşük olduğu için üretim için gerekli olan ara girdi mallar ülke kaynaklarından sağlanmaktadır. Bu mal ve hizmetin üretimine katılan yurtiçi faktör kazançları böylelikle yüksek olmakta dolayısıyla bu faktörleri elinde bulunduran hanehalkı, şirket ve kurumların gelirleri de aynı yönde artmaktadır.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Filyos Vadi Projesi kapsamında kurulacak olan Filyos Endüstri Sahasındaki yüksek teknolojiyi üretim gerçekleştirecek sektörlerin Türkiye ekonomisi üzerindeki olası etkilerinin değerlendirildiği bu çalışmada SHM analizi gerçekleştirilmiştir. Bu sektörlerin üretim aşamalarında yüksek enerji ihtiyaçlarının, yine aynı proje kapsamında inşa edilen Filyos Liman sahasında depolanacak olan ve ülkemizin Karadeniz havzasından çıkarılacak olan doğalgaz ile karşılanması hedeflenmektedir. Bu bağlamda SHM için üretim faaliyetleri hesabı oluşturulurken, TÜİK tarafından 2012 yılı verileri kullanılarak oluşturulan G-Ç tablolarındaki sektörler toplulaştırılmıştır. EPDK'nin 2022 yılı raporunda sektörlerin doğalgaz tüketimi oranları ile oluşturulan sektörel ayırım esas alınmış, sanayi, hizmet, ulaşım ve enerjiden oluşan 4 sektör üzerine SHM inşa edilmiştir. Faktörler hesabı işgücü ve sermaye olmak üzere iki kalemden izlenirken, kurumlar hesabı hanehalkı, şirket-kurumlar olarak detaylandırılmıştır. İçsel hesaplar olarak oluşturulan bu 12 hesap ile devlet, yatırım ve dış alem hesaplarından oluşan dışsal hesaplarla birlikte 15*15 kare matris olacak şekilde SHM kurgulanmıştır.

Türkiye ekonomisi için kurgulanan ayrıştırılmış SHM verileri temel alınarak çarpan analizleri uygulanmıştır. Filyos Endüstri Bölgesindeki üretim sektörlerinin ihtiyacı olan enerji girdisinin yerli doğalgaz ile karşılanacak olması yine endüstri sahasına entegre uluslararası ölçekli Filyos Limanı ile üretilen yüksek katma değere sahip ürünlerin ihraç edilecek olması ekonomik politika önerisine dayanak oluşturmuştur. Yerli doğalgaz kullanımının oluşturacağı girdi maliyetlerindeki düşüş ile Filyos Limanının sağlayacağı ulaştırma maliyetlerindeki avantaj sektörlerin gelirlerinde artışa sebep olacaktır. Bu etkenler temel alınarak maliyet avantajları ile sektör gelirlerinin %1 artış göstermesinin, üretim, faktör piyasası ve ekonomik aktörlerin gelirleri üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Bu senaryo uygulanırken, dışsal hesap olarak yatırım hesabının yanında, enerji girdisi için sektörleri sübvansede ederek gelir artışı sağlayan devlet aktörü dışsal hesap olarak alınmıştır. Ayrıca endüstri bölgesine entegre liman sahasının beraberinde getireceği uluslararası ticarete rekabet avantajı, sektörlerin ihraç gelirlerini arttıracığından dış alem hesabı da dışsal hesap olarak izlenmiştir.

Çarpan analizleri, çıktı çarpanları, faktör bazında GSYİH çarpanları ile gelir çarpanları hesaplanarak gerçekleştirilmiştir. Sektörlerin elde edecekleri ek gelir ile gerçekleştirecekleri ilave üretim genişlemesi çıktı çarpanları ile izlenmiştir. Buna göre, %1'lik gelir artışının ülke üretim hacminde yaklaşık %10'luk bir artışa sebep olacağı belirlenmiştir. Bu çıktı genişlemesi sektörlerle dağıtıldığında orantısal bir durum söz konusu olmakla birlikte en yüksek ilave yurtiçi üretim değeri oluşturan sektör, ulaşım sektörü olurken bu yönde en az kat-

kıyı sağlayan sektör enerji sektörü olmaktadır. Artan üretim, sektörlerin ara girdi talebini de artırmaktadır. Bu kapsamda ara girdi talebindeki artış %12,26 olarak hesaplanmıştır. Ülke ekonomisi genel görünümünde üretimde ithal bağımlılığı analiz sonuçları ile belirlenmekte ve bütün üretim sektörlerinin dışa bağımlı olduğu görülmektedir. İthal bağımlılık dereceleri ile sektörler, en düşükten en yükseğe doğru hizmet, ulaşım, sanayi ve enerji olarak sıralanmaktadır. Hizmet ve ulaşım sektörü ülke geneli ithal bağımlılık oranının altında kalırken sanayi ve enerji sektörü bu oranın üzerinde dışa bağımlılık göstermektedir.

GSYİH çarpan analizleri ile faktör sahiplerinin kazançlarını %4'ü aşan oranda artacağı hesaplanmıştır. Sermaye faktörünü elinde bulundurulmuş faktör sahipleri kazançlarını %2,96 arttırırken, emek faktör sahiplerinin kazançları ise %1,22 artmaktadır. Sektörel düzeyde katma değer oranlarına bakıldığında ise, en yüksek faktör kazancı hizmet sektörü sağlarken, bu sektörü sırasıyla ulaşım, sanayi ve enerji sektörleri takip etmektedir. Veriler daha detaylı incelendiğinde ise, en yüksek emek yoğun üretim gerçekleştiren sektör hizmet sektörü olurken, sermaye yoğun üretim kazancında ise az bir farkla hizmet sektörünü geride bırakan ulaşım sektörü ilk sırada yer almaktadır. Gelir çarpan etkisi ile kurumlar hesabında yer alan üretim faktörlerini elinde bulunduran hanehalkı ve şirket-kurumların gelir artışları belirlenmektedir. Bu veriler analiz edildiğinde %4,54 civarında gelir oluşturulduğu, bu gelirin %3,38'inin hanehalkına, geriye kalan %1,17'si ise şirket-kurumlara gitmektedir. Ekonominin genel görünümünde faktör kazançları ile elde edilen gelirin %75'i hanehalkına gitmekte iken, gelir çarpan analizi ile oluşan ilave gelirin %83'ü hanehalkının eline geçmektedir. Sektörel düzeyde gelir oluşturma etkileri nicelediğinde, hanehalkı için en yüksek geliri hizmet ve ardından ulaşım sektörleri sağlarken, şirket-kurumlar için bu defa ulaşım ve hizmet sektörleri olarak sıralanmaktadır.

SHM analizleri politika yapıcılara öneriler sunan bir model olarak bilimsel çalışmalarda kullanılmaktadır. Bu çalışmada yapılan analiz sonucunda hesaplanan çıktı çarpan oranları ile önerilen politika senaryosu sonucunda elde edilebilecek ilave üretim değeri belirlenmiştir. Bu değer ayrıca sektörel düzeyde de hesaplanarak hangi sektörün üretim sürecinde kilit rol oynayabileceği gösterilmiştir. En yüksek değeri ulaşım sektörünün oluşturduğu ona yakın bir değerle de hizmet sektörünün takip ettiği görülmüştür. Ayrıca hem ülke ekonomisinin hem de sektörlerin dışa bağımlılık seviyeleri de analizler sonucu hesaplanmıştır. Buna göre en düşük ithal bağımlılık seviyeleri oluşturan sektörler hizmet ve ulaşım sektörleri olmuştur. Bu sektörler yatırım politikalarında öncelik verilmesi ile ekonominin arz yönünün güçlendirilebileceği ve üretimde azaltılabilecek dışa bağımlılık seviyesi ile cari açığın iyileştirilmesinin sağlanabileceği sonucuna varılmıştır. Türkiye ekonomisi için en yüksek üretim değeri oluşturan sanayi sektörünün hem yurtiçi arz değeri oluşturmada başarısız olduğu hem de yüksek ithal bağımlılık seviyelerinde üretim gerçekleştirmekte olduğu tespiti yapılmıştır. Dolayısıyla politika yapıcıların bu konuda önlemler alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu politikalar doğrultusunda, üretim için talep edilen başta enerji olmak üzere hammadde ihtiyacının ve ara girdi olarak kullanılacak orta-yüksek teknoloji gerektiren ürünlerin yerel kaynaklarla karşılanmasını sağlayacak üretim stratejilerin uygulanması gerekmektedir.

Yine yapılan analiz sonucunda gelir dağılımında hanehalkının payının politika senaryosu uygulandıktan sonra arttığı tespit edilmiştir. Sermaye yoğun üretimi artan ülke ekonomisinde ilave gelir artışlarının hanehalkı lehine değişmesindeki etken, kilit sektörlerin ulaşım ve hizmet sektörü olmasından kaynaklanmaktadır. Bu noktada politika yapıcılara, sanayi sektörünün üretim sürecinde yaşadığı olumsuzlukların giderilmesi ile bölüşümün daha dengeli hale getirilebileceği tavsiyesinde bulunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü (Öğr. Gör. Ersin ARSLAN ve Doç. Dr. Zafer ÖZTÜRK) tarafından, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi (Öğr. Gör. Ersin ARSLAN ve Doç. Dr. Zafer ÖZTÜRK) tarafından, sonuç bölümü her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Altyapı Yatırımları Genel Müdürlüğü (AYGM) (2020). Filyos Limanı/Endüstri Bölgesi Bağlantıları Projesi: Taslak Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirme Raporu, Ankara.
- Arslan, E. ve Öztürk, Z. (2021). Türkiye’de AK Parti Dönemi Ulaştırma Yatırım Politikalarında Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Hedefler, *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 2(3), 325-353.
- Atıcı, C. (2002). Sosyal Hesaplar Matrisi Modellemesiyle Gelir Dağılımı: Türkiye’nin Dışsal ve İçsel Politikaları, Türkiye V. Tarım Ekonomisi Kongresi, 305-309.
- Atış, E. ve Çelikoğlu, Ş. (2019). Sosyo-ekonomik ve çevresel yönleriyle Filyos Vadi Projesi, *International Social Sciences Studies Journal*, 5(29), 49-68.
- Baylan, Ü (2021). Filyos Çalıştayı, H. Çeştepe, A. Başhan ve F. Gür (Ed). *Yatırım, Üretim, İstihdam*, Bildiri Kitabı, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, 25-29.
- Breisinger, C., Thomas, M. ve Thurlow, J. (2009). Social Accounting Matrices and Multiplier Analysis: An Introduction with Exercises (Vol. 5), Intl Food Policy Res Inst., 1-41.
- Ceyhan, M. S., Kamacı, M. ve Peçe, M. A. (2017). Batı Karadeniz Bölgesinin Kalkınmasında Filyos Projesi Başat Bir Rol Oynayabilir mi? *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 44-66.
- Çeştepe, H., Başhan, A. ve Gür, F. (Ed.) (2021). Filyos Çalıştayı Bildiri Kitabı: Yatırım, Üretim, İstihdam (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları), Zonguldak, 40-327.
- Çetinkaya, M. (2014). Filyos Vadisi Projesi. Filyos Valley Project, Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı, Zonguldak, 1-37.
- Defourny, J. ve Thorbecke, E. (1984). Structural Path Analysis and Multiplier Decomposition within A Social Accounting Matrix Framework, *The Economic Journal*, 94(373), 111-136.
- De Santis, R. A. ve Ozhan, H. G. (1997). Social Accounting Matrix for Turkey 1990, *Economic Systems Research*, 9(3), 281-285.
- Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) (2022). Doğalgaz Piyasası Sektör Raporu, Ankara, 1-76.
- Filyos Vadi Projesi (2019). Proje Hakkında, <https://www.filyosvadisi.com/proje-hakkinda> (09.07.2023)
- Grais, W., De Melo, J. ve Urata, S. (1984). A general equilibrium estimation of the effects of reductions in tariffs and quantitative restrictions in Turkey in 1978 (No. 98). Development Research Department, Economics and Research Staff, World Bank, Report No. DRD98, 1-44.
- Güney, Y (2020). Gelir Vergisi Tarifelerinin Ekonomik Etki Analizi: Türkiye İçin Bir Sosyal Hesaplar Matrisi Modellemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1-371.
- Hayden, C. ve Round, J. I. (1982). Developments In Social Accounting Methods As Applied to The Analysis of Income Distribution and Employment Issues. *World Development*, 10(6), 451-465.
- Holland, D. ve Wyeth, P. (1993). SAM Multipliers: Their Decomposition, Interpretation and Relationship to Input-Output Multipliers, Research Bulletin (USA), No. XB1027, 1-46.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2006-2020). Muhasebat Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri> (09.07.2023)

- Karaca, Z. (2018). Sosyal Hesaplar Matrisi Üzerinden Çarpan Analizi: Türkiye İçin Bir Uygulama, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 83-89.
- King, B. (1981). What is A SAM? A Layman's Guide to Social Accounting Matrices, World Bank, Staff Working Paper No. 463, 1-64.
- Korkmaz, M (2021). Filyos Çalıştayı, H. Çeştepe, A. Başhan, A. ve F. Gür (Ed), Yatırım, Üretim, İstihdam, Bildiri Kitabı, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, 103.
- Maliye Bakanlığı (2013). Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Merkezi Yönetim Bütçe Gerçekleşmeleri ve Beklentiler Raporu, Ankara.
- Polat, G. E., (2021). Kamu Politikası Oluşturmada Sosyal Hesaplar Matrisi Temelli Gelir Çarpan Analizi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1-146.
- Pyatt, G. ve Round, J. I. (1979). Accounting and Fixed Price Multipliers In a Social Accounting Matrix Framework. *The Economic Journal*, 89(356), 850-873.
- Roland-Holst, D. W. ve Sancho, F. (1995). Modeling Prices in a SAM Structure, *The Review of Economics and Statistics*, 361-371.
- Round, J. (2003). Social Accounting Matrices and SAM-Based Multiplier Analysis. *The Impact of Economic Policies on Poverty and Income Distribution: Evaluation Techniques and Tools*, 14, 261-276.
- Şenerdem, E. D. (2013). Elektrik Sektörü Reformu Uygulamalarının Türk Ekonomisine Etkisi: Bir Sosyal Muhasebe Matrisi Analizi, *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 3(2),35-52.
- TCMB (2012). Finansal İstikrar Raporu, II. Ulusal Ekonomik Görünüm,1-33.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2014). Onuncu Kalkınma Planı, Yurtiçi Tasarruflar Özel İhtisas Komisyon Raporu, Ankara,1-89.
- TÜİK (2012). İstatistik Veri Portalı, 2012 Arz ve Kullanım Tabloları. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113> (10.07.2023).
- Turan, İ (2021). "Filyos, Çin İpek Yolunun Önemli Limanı Olmaya Aday", Habertürk Gazetesi, <https://www.haberturk.com/zonguldak-haberleri/84822748-ozel-filyos-cin-> (09.07.2023).
- Uzun, O (2021). Akıllı Lojistik Odağında Filyos Projesi, Bartın Üniversitesi, <https://w3.bartın.edu.tr/haberler/universitemizde-akilli-lojistik-odaginda-filyos-projesi-konusuldu.html> (09.07.2023).

KURUMSAL İTİBAR İLE FİNANSAL PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİDE AİLE ÜYELİĞİNİN BİÇİMLEYİCİ ETKİSİ*

THE MODERATOR EFFECT OF FAMILY MEMBERSHIP ON THE RELATIONSHIP BETWEEN CORPORATE REPUTATION AND FINANCIAL PERFORMANCE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Elif SİS ATABAY**
Kader ŞAHİN***

Öz:

Rekabetin giderek yoğunlaştığı günümüz şartlarında olumlu bir kurumsal itibarın stratejik bir kaynak olduğu ve stratejik kaynakların rekabet avantajı yarattığı kabul edilmektedir. Stratejik bir kaynak olarak kabul edilen kurumsal itibarın, firmaların finansal performanslarını etkileme gücüne sahip olduğu öngörülmektedir. Bu kapsamda çalışmanın temel amacı, kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile sahipliğinin biçimleyici etkisini ortaya koymaktır. Araştırma örneklemini 2014-2018 yılında yayınlanan Brand Finance Turkey 100 listesinde yer alan BİST'te işlem gören 35 firmaya ait 175 adet gözlemden oluşmaktadır. Araştırmada analiz yöntemi olarak "Havuzlanmış Regresyon Modeli (Panel EKK)" kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre, kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin biçimleyici bir etkiye sahip olduğunu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal İtibar, Finansal Performans, Aile Sahipliği.

Abstract:

It is accepted that a positive corporate reputation is a strategic resource and strategic resources create a competitive advantage in today's conditions where competition is getting more intense. It is predicted that corporate reputation, which is considered a strategic resource, has the power to affect the financial performances of companies. In this context, the main purpose of the research is to determine the relationship between corporate reputations and the financial performance of companies and to reveal the moderator effect of family ownership on this relationship. The research sample consists of 175 observations of 35 companies traded on BIST, included in the Brand Finance Turkey 100 list published in 2014-2018. "Pooled Regression Model (Panel EKK)" was used as the analysis method in the research. According to the research findings, it has been seen that family membership has a formative effect on the relationship between corporate reputation and financial performance.

Keywords: Corporate Reputation, Financial Performance, Family Membership.

* Makale Geliş Tarihi: 7.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 4.12.2023

Bu makale Prof. Dr. Kader ŞAHİN danışmanlığında hazırlanan, Elif SİS ATABAY'ın Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlanmış olduğu, "Kurumsal İtibar ile Finansal Performans Arasındaki İlişkide İnovasyon Kapasitesinin Aracı ve Uluslararasılaşma Derecesi ile Aile Üyeliğinin Biçimleyici Etkileri" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi Trabzon Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu, satabay@trabzon.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3862-6060>.

*** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, kadertan@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2957-1854>.

GİRİŞ

Kurumsal itibarın sürdürülebilir rekabet avantajı yaratmadaki önemi daha öncelerde yöneticiler tarafından göz ardı edilirken özellikle son yıllardaki gelişmeler kurumsal itibar ve sürdürülebilir rekabet avantajı arasındaki ilişki birçok araştırmada kendisine yer bulmuş ve olumlu bir kurumsal itibara sahip olmanın önemi firmaların gündemlerinde yer almaya başlamıştır. Özellikle giderek daha rekabetçi hale gelen pazarlarda itibar kavramı dikkatleri çekmektedir. Kurumsal itibar, “bir firmanın diğer önde gelen rakipleriyle karşılaştırıldığında, firmanın tüm temel bileşenleri nezdindeki genel çekiciliğini tanımlayan, geçmiş eylemlerinin ve gelecekteki beklentilerinin algısal bir temsili” olarak tanımlanmaktadır (Fombrun, 1996: 72). Birçok araştırmada, iyi kurumsal itibarın, firmalara stratejik bir değer kazandırdığı belirtilmektedir (Roberts ve Dowling, 2002). Sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmede firma içi tüm kaynaklar stratejik kaynak olarak kabul edilmez ve sadece kurumsal itibar gibi ikamesi olmayan, nadir ve değerli kaynakların firmalara sürdürülebilir rekabet avantajı sağladığına yönelik yaygın bir görüş bulunmaktadır. Literatürde özellikle olumlu bir kurumsal itibarın firmaların pazarlık güçlerini arttırdığı ve işlem maliyetlerini düşürerek gelir artışı sağlayarak finansal performans pozitif bir etki yarattığı kabul edilmektedir. Özellikle günümüz şartlarında firmaların finansal performanslarını iyileştirmeye verdikleri önem de giderek artmış ve bu noktada kurumsal itibarın getirileri dikkatleri çekmiştir.

Kurumsal itibar ve finansal performans arasındaki doğrudan ilişkiyi açıklamaya yönelik birçok araştırma bulunmakta (Roberts ve Dowling, 2002; Boyd vd., 2010) ancak Türkiye gibi aile üyeliğinin baskın olduğu iş sistemlerinde aile üyeliğinin varlığının bu ilişki üzerindeki etkilerine yönelik çalışmaya rastlanmamıştır. Aile firması liderlerinin başarılı bir firma yaratmak için paydaşlarla uzun vadeli ilişkiler kurmalarının (Zellweger vd., 2012) önemli olduğu, bu uzun vadeli yönelimlerin ise genellikle aile firmalarını güçlü bir imaj yaratmaya (Zellweger vd., 2012), gelecek için bir yatırım olarak iyi bir itibar geliştirmeye (Le Breton-Miller ve Miller 2006: 734) teşvik ettiği öngörülmektedir. Türk iş sisteminde başarılı olmanın temel etmeninin hükümet yetkilileriyle olan bağlar olduğu ve aile geçmişinin ise bu noktada doğal bir rol oynayabileceğinden (Buğra, 2016: 99) hareketle, aile üyeliğinin kurumsal itibar ve finansal performans arasındaki ilişkiyi ne düzeyde ve ne yönde etkilediği sorusuna Türkiye’deki aile firmaları dikkate alınarak yanıt aranmaktadır. Farklı teorik bağlamlarda ele alınan çalışma modelinin bu açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. 2014-2018 yılları arasında Borsa İstanbul’da işlem gören ve Turkey 100 listesine girmiş 35 firmadan oluşan bir örneklem üzerinde gerçekleştirilen çalışmada, kurumsal kuram ve kaynak temelli yaklaşımın temel çerçevesinde kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin biçimleyici (moderatör) etkisi ele alınmaktadır. Çalışmada öncelikle literatür çerçevesinde kavramsal bir yapı oluşturulmuştur. Ardından araştırma modeli ve hipotezler belirlenerek, araştırma bulgularına yer verilerek çalışma sonuç ve değerlendirme kısmıyla sonlandırılmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE ARAŞTIRMA MODELİ

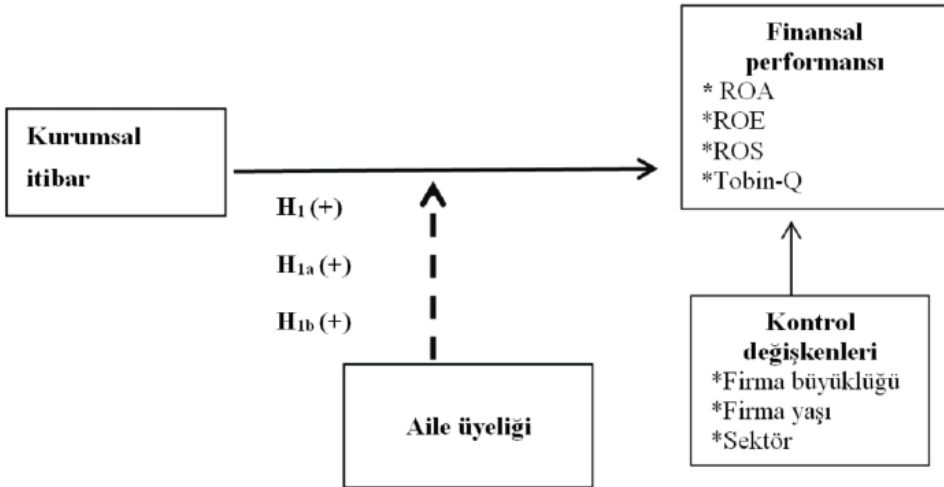
İtibar, bir firmanın yıllar içerisindeki davranışlarına ve paydaşlarıyla ilişkilerine dayanmakta ve kuruluşun geçmiş davranışları hakkında yeni bilgiler ortaya çıkması durumundan ani şekilde etkilenmekte ve paydaş gözünde kurumsal itibar değişime uğramaktadır (Large, Lee ve Dai, 2011: 159). Kadıbeşegil, (2006: 37) itibarın “firmaların zaman içinde paydaşları gözünde oluşan yansıma” olarak tanımlamaktadır. Kurumsal itibar ise “bir firmanın geçmişinden hareketle bu firmaya atfedilen özelliklerin bütünüdür” (Weigelt ve Camerer, 1988: 443). Walker’a (2010) göre, iyi bir itibar, firma maliyetlerinin düşürülmesi; firmaların prim fiyatları talep etmelerini sağlamak, başvuranları, yatırımcıları ve müşterileri çekmek; karlılığı artırmak ve rekabet engelleri oluşturmaktır. Olumlu bir itibar, paydaşların belirli bir firma ile sözleşme yapma olasılığını artırır. Ekonomik rantlar itibar üzerinden kazanılır ve firmaların itibarlarını sürdürmeleri ve itibarlarına yatırım yapmaları için sürekli teşvikler sağlar. İtibar konusundaki çalışmaların çoğu, itibarın kurumsal finansal performans üzerindeki etkilerini göstererek değerli bir maddi olmayan varlık olduğunu oluşturmaya odaklanmıştır (Rindova vd., 2010). Firmalar açısından değerli, nadir ve eşsiz maddi olmayan bir varlık olarak kabul edilen (Barney, 1991: 101) kurumsal itibar; firmanın zaman içinde kurumsal davranışları, politikaları veya kararlarıyla oluşan kimliğin, paydaşlara yansımasıyla ortaya çıkmaktadır. Örneğin Hall (1993), ürünlerin ve şirketin itibarını herhangi bir firmanın maddi olmayan kaynaklarından biri olarak listeler ve CEO’ların sürekli olarak kurumsal itibarı en önemli maddi olmayan kaynak olarak sıraladığını tespit etmiştir. Kurumsal itibar firmalar için hassas, kolayca değişebilen ve tüm yatırım kararlarından etkilenen (Fombrun ve Shanley, 1990: 235) uzun vadeli stratejik bir kaynak olarak kabul edilmektedir (Vitezic, 2011: 87). Bu yüzden firmalar açısından etkin bir kurumsal itibar yönetimi titizlikle yürütülmesi gereken bir konudur. İtibar sayesinde firmalar uzun vadede stratejik fayda sağlamaktadır. Olumlu bir itibar, çalışanları cezbederek ve daha düşük çalışan devrini teşvik ederek, müşteri tutumlarını iyileştirmekte, bir müşterinin algılanan riskini azaltmakta, ortak girişim eğilimini artırmakta ve daha yüksek güvenilirlik yaratmaktadır (Caliskan, Icke ve Ayturk, 2011: 62).

Kıscası, itibarın potansiyel bir rekabet kaynağı olduğu söylenebilir. Bu nedenle, itibar yönetimi bir firmanın stratejik yönetim planının ayrılmaz bir parçası olmalıdır. İtibarı yüksek bir firma, değerli bir stratejik kaynağa sahiptir. Bu noktada özellikle kaynak temelli yaklaşım kapsamında kurumsal itibarın nadir, eşsiz değerli bir maddi olmayan kaynak olduğu gerçeği göze çarpmaktadır. Kuramın temel savına göre firmaların kendilerine özgü soyut ve somut varlıkları, piyasada rekabet edebilirliklerinin önemli bir kaynağıdır (Gottschalk, 2011: 29). Kaynak temelli yaklaşım genel olarak itibar ve marka gibi soyut nitelikli yeteneklerle sürdürülebilir rekabet avantajı yakalanabileceğini ifade etmektedir (Omar vd., 2009: 177-178). Kaynak temelli yaklaşım genel olarak kurumsal itibarın sonucuna odaklanmakta ve eylem sonrası aşamada gerçekleştiğini (Walker, 2010) ve en önemli çıktısının ise finansal performans olduğunu söylemektedir. Farklı teorik zeminlerde ele alınan kurumsal itibar kavramının finansal performans çıktısı başka hiçbir teori çerçevesinde ele alınmamaktadır

(Yener ve Ergün, 2014: 19-20). Kurumsal kuramın temel savında, örgütlerin içerlerinde yer aldıkları kurumsal çevrelere uyumları sonucunda yapı ve süreçlerinin biçimlendiği felsefesi yatmaktadır. Örgütlerin teknik olarak verimli olmaları onların tek başın hayatta kalmaları için yeterli olmamakta; hayatlarını devam ettirebilmeleri için içerisinde buldukları çevreye uyum sağlayarak meşruiyet elde etmeleri gerekmektedir. Böylece aynı örgütsel alanda yaşayan örgütler, benzer kurumlara uyarak yapısal bakımdan eşbiçimli hale gelmektedir (Özen, 2013). Kurumsal teorinin temel bir önermesi ise, eşbiçimliliğin meşruiyete yol açmasıdır (DiMaggio ve Powell, 1983; Meyer ve Rowan, 1977). Örgütler bilinçli veya bilinçsiz şekilde meşruiyet kazanma çabası göstermektedir. Bunun en önemli nedeni, meşruiyet kazanmış bir örgütün eş zamanlı olarak hayatta kalma şansı da kazanmış olmasıdır. Genellikle firmaların meşruiyet ve kaynak elde edebilmeleri için dış çevredeki sosyal kurumlarla uyumlu olmaya yönelik refleksler geliştirdiğini ileri sürülmektedir (Özcan, 2011). Meşruiyet, kaynak bağımlılığı kuramından farklı olarak kurumsal kuramda örgütlerin itibar kazanmak veya itibarı arttırmak adına sadece stratejik şekilde kullandığı bir varlık olmaktan ziyade örgüt ve çevresi arasında kendiliğinden meydana gelen bir uyumun sonucu olmaktadır (Suchman, 1995). Günümüzde yoğun rekabet ortamında firmaların ayakta kalabilmesi, sürekliliğinin devam ettirebilmesi büyümesi ve gelişmesi için kurumsallaşması gerekmektedir (Tuncel, 2011: 6; Karpuzoğlu, 2002: 191). Kurumsallaşma, firmaların çevresel değişime ayak uydurma çabalarıyla oluşan dinamik bir süreci ifade etmektedir (Şanal ve Özgen, 2013: 15). Kurumsal kuram çerçevesinde yeni firmaların ilk yıllarda sahip oldukları yüksek ölüm oranlarının asıl sebebinin meşruiyet eksikliği olduğuna inanılmaktadır. Petkova (2016: 23), yeni firmanın itibarının, yüksek veya aşırı piyasa belirsizliği koşulları altında meşruiyeti arttırmak için çok önemli olduğunu savunmaktadır.

Hem kaynak temelli yaklaşım hem de kurumsal kuramın kurumsal itibar kavramını benzer şekillerde ele almakta ve firmaların sahip oldukları olumlu itibarın finansal performanslarını etkileme gücü olduğuna farklı savlarla vurgu yapmaktadır. Literatürdeki temel kabul firmanın kaynakları bir araya getirme, stratejik kararlar, vizyon oluşturma ve performansı etkilemesi açısından aile üyeliğinin firma için önemli bir rol oynadığına ilişkin vurgudur (Habbershon vd., 2003). Aile üyeliği olan firmalarda itibar kaybı ve aile adını koruma niyeti, çoğunlukla aile sahipleri adına önemli bir bağlılık gerektirir ve bu durum olumlu ekonomik sonuçlara yol açabilmektedir (Pindado vd., 2008). Türkiye gibi devlete bağımlı iş sistemlerinde, devletten kaynaklanan belirsizliğin iş yaşamını fazlasıyla etkilediği noktada aile desteği firmalar için önemli bir başarı kaynağı olarak kabul edilmektedir (Buğra, 2016: 140). Firmanın sahibi pozisyonundaki aile ekseriyetle firma kimliğine bütünleşmiş ve firma itibarının da bir parçası durumundadır (Zellweger vd., 2012). Aile üyeliğinin varlığı müşteri sadakatini destekleyen benzersiz bir aile firması itibarı oluşturmaya yardımcı olmaktadır (Sageder vd., 2015; Orth ve Green, 2009). Aile üyelerinin firma ile güçlü bir şekilde özdeşleşmesi, rekabet avantajına dönüşebilmekte ve böylece uzun dönemli firma performansına katkı sağlanmaktadır (Zellweger vd., 2012).

Aile üyesi olan firmalar iyi bir itibara sahip olmak için daha fazla motive oldukları ve aile üyesi firmaların itibarlarının daha yüksek olduğu düşünülmektedir (Deephouse vd., 2013; Dyer ve Whetten, 2006). Temelde iyi bir kurumsal itibara sahip firmaların piyasada ayakta kalma ihtimalleri diğer firmalara göre artmaktadır. Çünkü aile bağları ve itibar, aile üyeleri firmayı yönettiğinde yönetim sorunlarını sınırlamakta ve böylece firmanın hayatta kalmasını kolaylaştırmaktadır (Denis ve Denis, 1994). Bu nedenle son yıllarda aile üyeliği ve finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda artış olduğu gözlemlenmektedir. Aile üyeliğiyle performans arasında pozitif ilişkilerin varlığını savunan birçok çalışma bulunmaktadır (Anderson ve Reeb, 2003; Martinez vd., 2007; Lee, 2006). Örneğin, Villalonga ve Amit (2006) yaptıkları çalışmayla belirli koşullar altında aile mülkiyeti ve kontrolünün firma performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ampirik olarak belgelemiştir. Benzer şekilde Anderson ve Reeb (2003), 1992-1999 döneminde S&P 500'deki aile firmalarının finansal performans göstergelerinin aile dışı firmalara göre daha iyi olduğunu açıklamıştır. Genel olarak aile üyeliğinin, kurumsal itibar ve firma performansı arasındaki ilişkiyi olumlu yönde biçimlemesi beklenmektedir. Literatürdeki açıklamalar kapsamında araştırmada, aile üyeliği, kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkiyi daha net bir şekilde açıklamak için kullanılacaktır. Amaç, kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin biçimleyici (moderatör) bir etkisinin olup/olmadığını tespit etmektir. Kaynak temelli yaklaşım ve kurumsal kuram kapsamında oluşturulan “moderatör” model Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1. Kaynak Temelli Yaklaşım ve Kurumsal Kurama Göre; Kurumsal İtibar ile Finansal Performans Arasındaki İlişkide, Aile Üyeliğinin Biçimleyici Etkisini Açıklayan Araştırma Modeli

Baron ve Kenny'nin (1986: 1174) “bağımlı değişken ve bağımsız değişken(ler) arasındaki ilişkinin yönü ve/veya büyüklüğünü etkileyen, bir değişken” olarak tanımlanan moderatör değişken varsayımında kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkilerin yönleri ve/

veya büyüklüklerinin firmanın bir aileye ait olması durumunda alacağı değerin değişmesi beklenmektedir. Biçimleyici (moderatör) hipotezin test edilmesi için Okan vd., (2013); McClean vd., (2013) gibi birçok yazar tarafından kullanılan bağımsız değişken (X) ve moderatörün (Y) etkileşiminden elde edilen üçüncü bir değişkenin (X*Y) modele dâhil edilerek bu etkileşimin anlamlılığının test edildiği yöntem kullanılmıştır (Baron ve Kenny, 1986).

2. LİTERATÜR TARAMASI VE ARAŞTIRMA HİPOTEZLER

2.1. Kurumsal İtibar, Finansal Performans Arasındaki ilişkide Aile Sahipliğinin Moderatör (Biçimleyici) Etkisi

Aile tarafından sahip olunan ve/veya aile tarafından kontrol edilen firmalar, dünyadaki firmaların büyük bölümünü oluşturmaktadır (Bjuggren vd., 2011; La Porta vd., 1999). La Porta vd., (1999), aile kontrolünün dünya genelinde en yaygın örgüt yapısı olduğunu ifade etmektedir. Birçok ekonomide aile firmaları baskın grubu oluşturmaktadır. Sadece büyük firmalar arasında değil aynı zamanda KOBİ'ler arasında da yaygındır (Bammens vd., 2011). İmalat sanayisinde yer alan (Carney, 1998) ve küresel emtia zincirlerinde yer alan küçük aile firmaları (Frenkel, 2001), gelişmekte olan birçok pazarın sanayileşmesinde önemli bir rol almaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde, aile firmaları baskın bir aracı sınıfı (Bonacich, 1973) veya ticari kesimi (Davis vd., 2001) oluşturmaktadır. Aile firmalarının varlığı ülkenin ekonomik kalkınmasının ilk aşamasında ve sermaye piyasasının gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır (Pindado vd., 2008). Özellikle aile firmalarının üstün performansı, ekonominin “lokomotifi” olarak görüldüğü gelişmekte olan piyasalarda daha da belirgin olmaktadır (Whyte, 1996). Bu noktada, aile firması ile ne anlaşıldığının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

Aile firmalarının kavramsal ve operasyonel tanımlarını ifade etmek için çok sayıda girişimde bulunulmuş ancak bu tanımlardan hiçbiri yaygın bir kabul görmemiştir. Literatürde kavramsallaştırma ile ilgili genel bir fikir birliği olmamasına rağmen (Westhead ve Cowling, 1997; Handler, 1989) genellikle, aile firmalarını, sermayenin çoğu bir ailenin üyelerine ait olan organizasyonlar olarak tanımlayan çalışmalar bulunmaktadır (Donckels ve Fröhlich, 1991). Başka bir tanımda firma yönetiminin tek bir ailenin üyelerinin elinde ne oranda olduğu dikkate alınarak, gerçekten kimin kontrolünde olduğuna göre kavramsallaştırılmıştır (Daily ve Dollinger, 1992). Ailenin çoğunluğa sahip olduğu tüzel firma ya da diğer ortaklıklar aile firması olarak kabul edilmektedir (Kırım, 2003: 3). Her bir tanımın ortak noktası, yönetiminde, mülkiyette ve kontrolde tek bir ailenin kontrolünde olan firmalara “*aile firması*” denilmektedir. Ailenin mülkiyet oranı üzerinden tanımlama yapan Ang vd., (2000: 85) aile firmasını; “bir ailenin firma hisselerinin %50’ sinden fazlasına sahip olduğu firmalar” olarak tanımlamıştır. Westhead ve Cowling (1997: 32) ise “aile üyelerinin firma hisselerinin yüzde 60’ına, ayrıca kontrol ve yönetime sahip olduğu firmalar” şeklinde nitelendirilmiştir.

Geçtiğimiz yıllarda, aile firmaları araştırmalarına, aile katılımının firmanın mali performansı üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik önemli çabalar hâkim olmuştur. Aile şirke-

ti literatürü, aile firmalarının özelliklerini ve bunların firma finansal performansı üzerindeki sonuçlarını anlamak için aile ve aile dışı firmalar arasındaki farkları araştırmaktadır. Birçok ülkede aile firmalarının yaygın olmasına ve dünya genelinde aile üyeliğinin etkisine rağmen (Batı Avrupa veya Amerika gibi en gelişmiş ekonomilerde bile), aile mülkiyetinin finansal performans üzerindeki etkisine dair araştırmalar hala devam etmektedir (Pindado vd., 2008). Mevcut literatürde aile varlığının firmaların farklı finansal performans çıktıları üzerinde olumlu etkileri olduğuna yönelik çalışmalar bulunmaktadır. ABD'de Anderson ve Reeb (2003), McConaughy vd. (1998) ve Villalonga ve Amit (2006), belirli koşullar altında aile mülkiyeti ve kontrolünün firma performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ampirik olarak kanıtlamaktadır. Business Week CEO 1000 firmaları gibi büyük firmalar için aile firmalarının aile dışı firmalardan daha iyi performans gösterdiğini ortaya konulmuştur (McConaughy vd., 2001). Anderson ve Reeb (2003), 1992-1999 döneminde S&P 500'deki aile firmalarının Tobin-Q ve ROA'sının aile dışı firmalara göre daha iyi olduğunu belirtmektedir. Aile üyesi firmalar yaşamlarını sürdürme konusuyla daha çok ilgilenirler ve genellikle daha uzun ufuklara odaklanırlar çünkü firmayı gelecek nesle miras bırakılacak bir varlık olarak görmektedirler bu nedenle de devamlılığından endişe duyarlar (Lee, 2006). Aile üyeliğinin varlığı, yönetsel miyopiyi azaltacak ve böylece daha iyi firma performans göstermelerine yol açacaktır (Anderson ve Reeb, 2003). Önceki çalışmalar, aile üyeliğiyle performans arasında pozitif ilişkilerin varlığını savunurken, (Anderson ve Reeb, 2003; Martínez vd., 2006; Lee, 2006 ve Villalonga ve Amit, 2006) aile üyeliğinin ve aile kontrolünün zayıf firma performansına yol açabileceğini öne süren çalışmalarda bulunmaktadır (Weasthead ve Cowling, 1997; Filatotchev vd., 2005). Mazzola vd., (2013) İtalya'daki 294 küçük firmayı incelemiş ve aile mülkiyetinin ROA ile ters-U şeklinde bir ilişkisi olduğunu bulmuştur. DeAngelo ve DeAngelo (2000), ailenin özel temettü arzusunun firmanın sermaye genişletme planlarını etkileyebileceğini ve bunun da kötü firma ve hisse senedi fiyat performansına yol açabileceğini öne sürmektedir. Ayrıca, Shleifer ve Summers (1988), ailelerin, çalışanların gelirlerini kendilerine yeniden dağıtmak için istekli olduklarını belirtmektedir. Genel olarak, aile üyeliği olan firmalarda, kurucu aileler gibi büyük hissedarların, yönetimin ya kendileri aracılığıyla ya da profesyonel yöneticiler aracılığıyla aile çıkarlarına hizmet etmesini sağlayacağını belirtmektedir (DeAngelo ve DeAngelo (2000). Bu eylemlerin çoğu potansiyel olarak optimal olmayan politikalara yol açarak ve aile dışı firmalara göre düşük firma performansı göstermelerine neden olacaktır.

Literatürdeki araştırmaların ortak noktası, firmanın kaynakları bir araya getirme, stratejik kararlar, vizyon oluşturma ve performansı etkilemesi açısından aile üyeliğinin firma için önemli bir rol oynadığına ilişkin vurgudur (Habbershon vd., 2003). Son zamanlarda yapılan araştırmalar, aile firmalarının sadece ekonomik performansı artırmak için değil, aynı zamanda olumlu bir imaj yansıtmak veya firmanın ve ailenin itibarını korumak gibi sosyoduygusal hedeflere ulaşmak için kararlar aldığını göstermiştir (Berrone vd., 2010; Block ve Wagner, 2014). Firmaya sahip olan aile, firmanın kimliğine etki etmektedir. Firmaya sahip aile aktif olarak yönetime katılabilir, yönetim kadrosunu belirleyebilir ve faaliyetleri kontrol edebilir (Sageder vd., 2018: 336). Sahip aile genellikle firma kimliğine entegre edilmiştir ve

firma itibarının da bir parçası durumundadır (Zellweger vd., 2012). Aile üyelerinin firma ile güçlü bir şekilde özdeşleşmesi, rekabet avantajına dönüşebilen ve böylece firma performansını (Zellweger vd., 2012) ve müşteri sadakatini destekleyen benzersiz bir aile firması itibarı oluşturmaya yardımcı olmaktadır (Binz vd., 2013: 4; Sageder vd., 2015).

Türkiye’de yapılan çalışmalara göz atıldığında, kurumsal itibarla aile üyeliği arasındaki ilişkiyi ele alan çalışma noktasında eksiklik olduğu görülmektedir. Türköz (2020), yürüttüğü çalışmada, aile mülkiyetinin %50 ve üzerinde olduğu firmaların kurumsal itibarlarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Çalışma bu noktada aile firmalarının özellikle Türkiye ekonomisinde %80 üstünde varlık gösterdiği düşünüldüğünde kurumsal itibarla aile üyeliği arasındaki ilişkilere araştırmacıların dikkatini çekecektir. Aile üyeliğinin firma performansına etkilerine yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında ise genellikle literatürde aile üyeliği veya sahipliğine yönelik çalışmalar sınırlıdır. Doğrudan aile üyeliği çalışmalarının değil de sahiplik çalışmalarının ele alınmış olma nedeni ise Türkiye’de yer alan firmaların büyük çoğunluğunun bir aile üyeliğine sahip olması olduğu düşünülmektedir. Yurtoğlu (2000) Türkiye’deki firmaların sahiplik oranları üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, firmaların sahiplik oranlarının yüksek seviyelerde olduğunu ve birçoğunun aile üyelerinin kontrolünde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Demirağ ve Serter (2003) de benzer şekilde Türkiye’deki firmalar üzerinde yaptıkları çalışma sonuçlarında sahiplik yapısının yoğun olduğu firmalarda ailenin baskın bir grup olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada en büyük hissedar payının ortalama olarak %45,10 olduğu ve ailelerin en büyük 94 firmanın 68’ine sahip olduğu ve ailelerin kontrol ettikleri firmalardaki sahiplik payının ise ortalama %52,05 oranında olduğu tespit edilmiştir (Demirağ ve Serter, 2003).

Bu değerlendirmeye yapılan literatür incelemesinde, Çitak (2007), 2000/2004 yılları arasındaki dönemi kapsayan çalışmasında sahiplik yoğunluğu ile PD/DD oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı pozitif sonuçlara ulaşmıştır. Bayrakdaroğlu (2010), 2005-2009 yıllarını kapsayan mülkiyet yapısıyla performans arasındaki ilişkiyi ele aldığı çalışmasında sahiplik yoğunluğu değişkenleri olarak kullanılan en büyük hissedar payı ile Tobin-Q değeri arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ancak ROA ve ROE ile negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca, Gözen ve Ülgen (2018: 94), Türkiye’de yer alan 349 aile işletmesi üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, firma performansı üzerinde ailenin etkisinin pozitif yönde olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kılıç ve Ayıraç (2018), BİST te yer alan 78 aile firması üzerinde yaptıkları panel regresyon analiz sonuçlarında en büyük pay sahibinin pay oranı ROE, ROA ve ROS’u negatif yönde, Tobin-Q ise pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Aile üyeliğinin varlığının firmaların finansal performansları üzerindeki etkisine yönelik uluslararası literatürde olduğu gibi ulusal literatürde de farklı ilişkiler tespit edilmiştir. Aile firmalarının paydaşlarının gözünde oluşturdukları güvenin zarar görmesi, firmanın işleyişine zarar vermektedir. Firma içinde veya dışında meydana gelen yanlış bir davranış firmanın itibarına geri dönüşü olmayan bir zarar verebilmektedir. Bu nedenle daha önce değinilen literatür kapsamında kurumsal itibarın firmaların uzun süreli finansal performansları üzerinde olumlu bir etki yarattığı düşüncesinin olduğu bu çalışmada aile üyeliğinin firma-

ların kurumsal itibarlarıyla finansal performansları arasındaki ilişkide biçimleyici etkisinin olacağı öngörülmektedir. Kavramsal açıklamalar ışığında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H₁: Aile üyeliği, kurumsal itibarın finansal performans üzerindeki etkisinde biçimleyici (moderatör) değişken olarak rol oynar: Aile üyeliği arttıkça kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkide artar.

İlgili literatür incelendiğinde, ailenin firmaya getirdiği veya firmada yarattığı benzersiz özelliklerin aslında hesaba katılmadığı görüşü bulunmaktadır (Zellweger vd., 2010). Aile kontrolündeki firmaların rekabet avantajının temelini belirlemeye yönelik son çalışmalar, firmanın kaynak temelli görüşüne dayanmaktadır. Bunun nedeni, ailenin bir örgütün yönetilme şeklini etkilemesi (Dyer vd., 2006) ve kendine özgü kaynaklar yaratması ve getirmesi olarak kabul edilmektedir (Huybrechts vd., 2011). Bu etkiler daha sonra firma performansını etkileyebilmektedir (Gomez-Mejia vd., 2011). Bu durum, aile firmalarının ayırt edici doğasından ve aile-iş ilişkisinin yarattığı paradokstan kaynaklanmaktadır (Carney, 2005; Cromie vd., 1995) ve performans, bu paradoksun nasıl yönetildiğinin bir sonucu olmaktadır (Moore ve Barrett, 2002; Schuman vd., 2010). Kurumsal itibar, değerli bir soyut kaynak olarak kabul edilmektedir (Rindova vd., 2010). Aile firmaları söz konusu olduğunda, sahip aile, firmanın kimliğini ve paydaşlara yansıtılan imajı etkileyen firmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır (Zellweger vd., 2012). Aile firmaları, toplumla güçlü ilişkileri olan çoğunlukla sosyal sorumluluk sahibi, güvenilir firmalar olarak kabul edilmektedir (Sageder vd., 2018: 359). Aile bağları ve itibar, aile üyeleri firmayı yönettiğinde yönetim sorunlarını sınırlayabilir ve böylece firmanın hayatta kalmasını kolaylaştırabilmektedir (Denis ve Denis, 1994). Ayrıca, ailenin itibarı müşteriler, tedarikçiler ve sermaye sağlayıcıları gibi diğer paydaşlarla uzun vadeli ilişkileri kolaylaştıran bir nitelik taşımaktadır (Anderson ve Reeb, 2003; McVey ve Draho, 2005).

Aile üyeliğinin varlığı firma için aile sosyal sermayesi yaratmaktadır. Aile sosyal sermayesi, aile, müşteriler ve toplum arasındaki destekleyici sosyal ağlardır (Sorenson vd., 2009). Adler ve Kwon (2002: 23) sosyal sermayeyi “bireyler veya gruplar için mevcut olan iyi niyet” olarak tanımlamaktadır. Bireyler/kuruluşlar arasındaki ilişkileri içerir ve bir firmanın çeşitli kaynaklarına erişimi etkiler (Sirmon ve Hitt, 2003). Aile üyeliği olan firmalarda aile ve firma arasındaki “aile” benzersiz bir kaynak yığını olabilmektedir (Habbershon ve Williams 1999: 11). Bu durum kaynak temelli yaklaşım çevresinde aile dışı firmalara göre bir rekabet avantajı olarak kabul edilmektedir (Craig vd., 2008; Xi vd., 2015). Böylece Ağ üyeleri arasındaki karşılıklı bağımlılık ve tekrarlanan etkileşimler sosyal sermayeyi artırarak (Arregle vd., 2007) firmanın itibarını beslemektedir. Aile üyelerinin topluluk ağlarına aktif katılımı, rekabet avantajı oluşturan benzersiz bir aile firması itibarı yaratmaya yardımcı olur (Salvato ve Melin 2008; Zellweger vd., 2012) böylece, ailenin itibarının uzun süreli ekonomik avantajlar yaratması daha olası olmaktadır (Anderson ve Reeb, 2003). Kaynak temelli yaklaşım çerçevesinde, aile üyeliği, kurumsal itibar ve finansal performans ilişkisi değerlendirildiğinde; kurumsal itibar firma için soyut, nadir, ikame ve taklit edilemez bir kaynak kabul edilirken (Barney, 1991), aile üyeliğinin varlığı da benzersiz firma içi bir kay-

nak (Huybrechts vd., 2011) olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada kaynak temelli yaklaşımın temel çerçevesinde aile üyeliğinin kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişki pozitif yönde biçimleyici bir etkisi olacağı öngörülmektedir. Kavramsal açıklamalar ışığında kaynak temelli yaklaşım kapsamında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H_{1a} : Kaynak temelli yaklaşıma göre aile üyeliği arttıkça kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişki artacaktır.

Casson (1999), aile üyeliği olan firmalarda firmaya bakış açısı genellikle yaşamları boyunca tüketecekleri bir servetten çok torunlarına devredilecek bir varlık olarak görülmektedir. Firmanın hayatta kalması aileler için önemli bir endişedir ve potansiyel olarak uzun vadeli değer maksimizasyonu savunucuları olduklarını düşünülebilir. Bu nedenle, aile üyeliğinin nesilden nesille aktarıldığı durumlarda bu firmalar aile dışı firmalara göre aile itibarının firmalar açısından uzun vadeli ekonomik çıktılar getirmesi muhtemel olmaktadır. Firma adının zarar görmesi durumunda aile adını değiştirmenin mümkün olamayacağını bilen aile üyeleri ailenin itibarını koruma konusuna gerekli özeni göstermektedir (Zellweger vd., 2013). Aslında, kurumsal bağlamın, bir aile şirketinin elde edebileceği rekabet avantajı türüne doğrudan bir etkisinin olması muhtemeldir (Türköz, 2020: 72-78). Türkiye gibi devlete bağımlı iş sistemlerinde, devletten kaynaklanan belirsizliğin iş yaşamını fazlasıyla etkilediği noktada aile desteğinin firmalar için önemli bir başarı kaynağı olarak kabul edilmektedir (Buğra, 2016: 140). Firmalar meşruiyet kazanabilmek için itibarı inşa sürecinde kurumsal kurama başvurmaktadır (Deephouse ve Carter, 2005). Kurumsal kurama göre kurumlar meşruiyet elde ederek çevrelerinde kabul görmek için itibarlarını arttıracak faaliyetlerde bulunmaktadır (Bahar, 2019). Türk iş sisteminde devlet firmaların sosyal ve kurumsal meşruiyet elde etmelerinin temel kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır (Buğra, 2016: 36). Kurumsal kurama göre firmalar, itibarlarını arttıracak faaliyetlerle çevrelerinde kabul görerek meşruiyet kazanmaktadır (Bahar, 2019).

Hem kurumsal itibar hem de aile üyeliğinin varlığı kurumsal kuram kapsamında firmalara meşruiyet ve kurumsallaşma sağlayan bir nitelik taşımaktadır. İyi bir itibara sahip olma çabasında olan firmalar meşruiyetin gerektirdiği standartlara uymak zorundadırlar (King ve Whetten, 2008). Ailenin sosyal uyumu, sanayileşmenin ilk aşamalarında ve ticaretin yasal çevresi belirsizlikle dolu olduğunda ona belirgin avantajlar sağlamaktadır (Carney, 2005: 249-265). Firmalar çevrede var olan kurallara ve inanç sistemlerine, yapısal ve stratejik eş biçimlilik kazanmak için uymak zorundadır (Deephouse, 1996). Firmalar genellikle dış baskılar ve bağlı buldukları çevrelerden kaynaklı olarak örgütsel çıkarlarını zedelememek için eş biçimlilik mekanizmalarını kullanmaktadır (Özen, 2013). Özellikle Türk iş sisteminde başarılı olmanın temel etmeninin hükümet yetkilileriyle olan bağlar olduğu, aile geçmişinin ise bu noktada doğal bir rol oynadığı görülmektedir (Buğra, 2016: 99). Bu nedenle kurumsal kuramın temel savlarına uygun olarak Türkiye bağlamı ele alındığında aile firmalarının hâkim olduğu iş sisteminde, aile üyeliğinin kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişki biçimleyici bir değişken olarak rol

alacağı ileri sürülmektedir. Kavramsal açıklamalar ışığında kurumsal kuram kapsamında aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H_{1b} : Kurumsal kurama göre aile üyeliği arttıkça kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide artacaktır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI, METODOLOJİSİ VE BULGULARI

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada kaynak temelli yaklaşım ve kurumsal kuramın temel çerçevesinde Türkiye bağlamı bütüncül bir bakış açısıyla ele alınarak, kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkinin yönü ve/veya büyüklüğünün aile üyeliği tarafından biçimlenip biçimlenmediği sorusunun cevabı aranmaktadır.

3.2. Araştırma Örnekleme ve Metodoloji

Örgüt düzeyinde yürütülen çalışmanın örneklemini Brand Finance tarafından 2014-2018 yıllarında yayınlanan Turkey 100 listesinde yer alan ve BİST’te koteli firmalar oluşturmaktadır. Firmaların örneklem içerisinde yer alabilmeleri için 2014-2018 yıllarını içerisinde Brand Finance Turkey 100 listesinde 5 yıl boyunca radara girmesi gerekmektedir. Bu kısıtlar çerçevesinde 35 firmaya ait 175 adet gözlem çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Çalışmanın örnek kümesi belirlenirken özellikle finans kurumları ve bankalar farklı yapıları nedeniyle örnekleme dahil edilmemiştir. Örneklem içerisinde yer alan firmaların sektörlere göre dağılımı Tablo 1’de özetlenmektedir. Örneklem içerisinde yer alan firmaların %52,8’inin imalat sektöründe yer aldığı ve %48,2’lik kısmını ise farklı sektörlerin oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 1: Örneklem İçerisinde Yer Alan Firmaların Sektörlere Göre Dağılımı

Sektör	Frekans	Yüzde
İmalat Sanayi	19	54,2
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	5	14,3
Toptan ve Perakende Ticaret	7	20,0
Teknoloji	2	5,7
Mali Kuruluşlar/Holderingler	2	5,7
İnşaat ve Bayındırlık	1	2,8
Toplam	35	100

3.3. Araştırma Değişkenleri ve Ölçümleme

Çalışmada *finansal performans* (bağımlı değişken), *kurumsal itibar* (bağımsız değişken) ve *aile üyeliği* (moderatör) değişkenleri kullanılmıştır. Ayrıca çalışmada *sektör*, *firma yaşı* ve *firma büyüklüğü* değişkenleri bağımlı değişkeni etkileyeceği varsayılarak kontrol değişkenleri olarak ele alınmıştır.

Bağımlı Değişken; çalışmada hem muhasebe temelli (ROA, ROE, ROS) hem de piyasa temelli (Tobin-Q) ölçümler birlikte kullanılmıştır. ROA (Aktif Kârlılığı) firmanın net

kârının toplam aktiflere bölünmesiyle, ROS (Satış Kârlılığı) net kârın toplam öz sermayeye bölünmesiyle, ROE (Özsermaye Kârlılığı) net kârın toplam satışlara bölünmesiyle hesaplanmaktadır (Wei ve Lau, 2008: 987). Tobin-Q ise, [(piyasa değeri + toplam varlıklar - defter değeri) / toplam varlıklar] formülüyle hesaplanmaktadır (Bertinetti vd., 2013: 7; Baker, Stein ve Wurgler, 2003; Chen ve Lin, 2012). Finansal performans değişkenlerine ilişkin veriler 2014-2018 dönemine ait Kamuyu Aydınlatma Platformu'nda (KAP)¹ yayınlanan finansal tablolarından elde edilmiştir.

Bağımsız Değişken; kurumsal itibarın ölçülmesinde birden fazla yöntem kullanılmaktadır (RepTrak, Türkiye'de Capital dergisi “Türkiye'nin En Beğenilen Şirketleri Araştırması”, RepMan, Reputation Quotient vb.), ancak her yöntemi kendi bağlamı içerisinde (ülke, kültür vd.) değerlendirmek gerekmektedir. Çalışmada bağımsız değişkenin ölçülmesinde çalışmanın amacı ve değişkenlerin yapısı göz önüne alınarak “Turkey 100: Türkiye'nin En Değerli Markalarının Yıllık Raporu” kullanılmıştır.²

Biçimleyici (moderatör) değişken; çalışmada aile üyeliği çalışmanın amacı ve kısıtları çerçevesinde; “firma hisselerinin %50'den fazlasının bir kişi veya bir aile tarafından kontrol edildiği firmalar” olarak tanımlanmıştır (Barth vd., 2005:108). Çalışmada firma hisselerinin %50'den fazlasının bir ailede toplanması durumunda (1), toplanmaması durumunda (2) olacak şekilde kodlanmıştır.

Kontrol Değişkenleri; “Firma büyüklüğü, sektör, firma yaşı” çalışmada ele alınan kontrol değişkenleridir. Literatüre uygun olarak FB; Toplam satışlar (Contractor vd., 2007; Hitt vd., 1997) üzerinden, FY; “firmanın faaliyete başladığı yıl ile ilgili (Cari) yıl arasındaki fark” şeklinde hesaplanmıştır (Alparslan ve Aygün, 2013). Sektör değişkeni ise kukla değişken olarak ele alınmış ve imalat sektörü ise 1 değilse 0 değeriyle gösterilmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

Çalışmada aile üyeliğinin biçimleyici etkisi 2014-2018 yılları içerisinde imalat ve diğer sektörlerde yer alan firmalar için test edilmiştir. Çalışmada analiz yöntemi olarak panel EKK “Havuzlanmış Regresyon Modeli” kullanılmıştır (Baltagi, 2005: 11).

Panel veri yöntemi aşağıdaki denklem yardımıyla gösterilebilir;

Değişkenler	Ort.	Std. Sap.	ROA	ROE	ROS	TOBIN-Q	KI	AU	FY	IB	Sektör
ROA	0,054	0,07	1								
ROE	0,066	1,218	0,2314*	1							
ROS	0,082	0,089	0,831*	0,2174*	1						
TOBIN-Q	0,061	0,107	-0,452*	-0,128	-0,409*	1					
KI	0,015	0,054	0,239*	0,039	0,359*	-0,180**	1				
AU	-0,021	0,187	-0,08	0,004	0,004	0,048		1			
FY	-0,018	1,331	0,092	0,001	0,001	0,004			1		
IB	0,017	0,203	0,202	0,221	0,222	0,004				1	

Yukarıdaki denklemde “bağımlı değişken” Y_{it} , “bağımsız değişkenler” X , N “firma sayısını”, t “zamanı” ve ϵ_{it} ise “hata terimini” temsil etmektedir. Çalışmada 35 firmayı kapsayan kesintisiz 175 adet gözleme yer verilerek dengeli panel kullanılmıştır. Çalışmada kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin biçimleyici etkisini

¹ www.kap.gov.tr

² http://brandfinance.com.

test etmek amacıyla, öncelikle kurumsal itibar ve finansal performans arasındaki doğrudan ilişki için model 1 oluşturulmuştur.

$$\text{Model 1} \quad \text{FP (ROA/ROE/ROS/Tobin-Q)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \text{LKİ}_{it} + \beta_2 \text{X}_{it} + \varepsilon_{it}$$

Model 1’de; kurumsal itibar değişkeninin başında yer alan “L” sembolü verilerinin logaritmasının alındığını göstermektedir. FP; “Finansal performansı değişkenlerini”, LKİ; “kurumsal itibarı”, X; “kontrol değişkenlerini” temsil etmektedir.

Biçimleyici (moderatör) etkinin test edilmesi için Baron ve Kenny (1968) tarafından önerilen süreç takip edilmiştir. Aşağıdaki modelleme aşamaları takip edilerek bir sıra regresyon denklemi üzerinden biçimleyici ilişkinin varlığını test edilmiştir. Kontrol değişkenlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkisini görmek için ilk olarak kontrol değişkenleri ve bağımsız değişken (kurumsal itibar) modele dahil edilirken bir sonraki aşamada ise moderatör değişken (aile üyeliği) modele dahil edilmiştir. Son olarak, bağımsız ve moderatör değişkenin çarpımı (biçimleyici etki) modele dahil edilmiştir. Baron ve Kenny’nin (1986) varsayımları ışığında önceki iki değişken kontrol edildikten sonra son adımın anlamlı olması durumunda, değişkenin biçimleyici (moderatör) değişken olduğu öne sürülmektedir.

$$\text{Model 2} \quad \text{FP (ROA/ROE/ROS/Tobin-Q)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \text{LKİ} + \beta_3 \text{LFB}_{it} + \beta_4 \text{LFY}_{it} + \beta_5 \text{Sektör}_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 3} \quad \text{FP (ROA/ROE/ROS/Tobin-Q)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \text{LKİ} + \beta_3 \text{AU}_{it} + \beta_4 \text{LFB}_{it} + \beta_5 \text{LFY}_{it} + \beta_6 \text{Sektör}_{it} + \varepsilon_{it}$$

$$\text{Model 4} \quad \text{FP (ROA/ROE/ROS/Tobin-Q)}_{it} = \alpha_{it} + \beta_1 \text{LKİ} + \beta_2 \text{AU}_{it} + \beta_3 \text{LKİ} * \text{AU}_{it} + \beta_4 \text{LFB}_{it} + \beta_5 \text{LFY}_{it} + \beta_6 \text{Sektör}_{it} + \varepsilon_{it}$$

Korelasyon katsayıları 0,8 değerini geçmediği taktirde iki değişken arasında doğrusal bağlantı problemi oluşmamaktadır (Gujarati, 2003; Kennedy, 2006). Değişkenlere ait korelasyon tablosu incelendiğinde değişkenler arasındaki katsayıların 0,8 değerini geçmediği görülmektedir. Tablo 2’ye bakıldığında ROE ve ROA (0,24), ROE ve ROS (0,24), FY ile ROA (0,22), FY ile AU (0,18), FB ile Kİ (0,36), sektör ile ROA (0,16), sektör ile AU arasında (0,18), sektör ile FY (0,32), (p<0,001), FY ile ROA (0,22), (p<0,05), arasında pozitif yönlü ilişkiler görülmektedir. Tobin-Q ile ROA (-0,54), Tobin-Q ile ROS (-0,51), AU ile ROS (-0,35), AU ile Tobin-Q (-0,26), FB ile ROS (-0,15), FB ile FY (-0,26), arasında (p<0,001), sektör ile Tobin-Q (-0,18), arasında negatif yönlü ilişkiler görülmektedir (p<0,10).

Tablo 2: Değişkenlere Ait Korelasyon Matrisi

Değişkenler	Ortalama	Standard sapma	ROA	ROE	ROS	TOBİN-Q	Kİ	AU	FY	FB	Sektör
ROA	0,054	0,07	1								
ROE	0,066	1,258	0,235*	1							
ROS	0,062	0,089	0,831*	0,237*	1						
TOBİN-Q	0,061	0,197	-0,542*	-0,128	-0,509*	1					
ARS	0,015	0,054	0,239*	0,039	0,359*	-0,196**					
ULS	-0,021	0,187	-0,04	0,004	0,004	0,045					
Kİ	-0,018	1,331	0,092	0,061	0,066	0,004	1				
AU	1,415	0,495	-0,296	-0,082	-0,345*	-0,257*	-0,041	1			
FY	3,819	0,425	0,218**	0,064	0,113	-0,088	-0,011	0,177*	1		
İB	21,678	1,498	-0,059	-0,018	-0,146***	-0,087	0,36*	0,021	-0,245*	1	
Sektör	0,555	0,498	0,16***	0,096	-0,11	-0,176**	-0,025	0,178*	0,32*	0,085	1

*P<0,01 ** P<0,05 *** P<0,10
Kİ: Kurumsal İtibar, AU: Aile Üyeliği, FY: Firma Yaşı, FB: Firma Büyüklüğü

3.4. Araştırma Bulguları

Çalışmada 2014-2018 dönemlerini kapsayan veriler kullanılarak 35 firmaya ait toplamda 175 adet gözlem, panel veri analizi panel EKK (Havuzlanmış Regresyon) modeli kullanılarak analiz edilmiştir. Kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin moderatör etkisinin test edilmesi için yapılan regresyon sonuçları Tablo 3'te özetlenmektedir. Analiz sonuçlarında kurumsal itibarın finansal performans üzerindeki direkt etkisini gösteren Model 1, 4, 7 ve 10'da kurumsal itibarın finansal performans (ROA) üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif (Model 1: 0,008; P<0,10), ROE (Model 4: 0,106; P>,10), ROS (Model 7: 0,008; P>,10) ve Tobin-Q (Model 10:-0,010; P>,10) üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuç kurumsal itibarın muhasebe temelli göstergelerden sadece ROA'yı pozitif olarak etkilediği ancak ROE, ROS ve Tobin-Q üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını ortaya koymaktadır.

Kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkinin aile üyesi olan firmalara göre değişimini test eden moderatör analiz sonuçları Model 3, 6, 9 ve 12'de verilmektedir. Buna göre "AU*Kİ" moderatör değişkeni modellere dahil edilmiştir. Bu aşamada moderatör değişken Model 3'te $\beta=0,013$, P<0,10 ile R² göstergesinde artışa neden olduğu görülmektedir. Kurumsal itibarın finansal performansı etkilemesine neden olan model 1'de anlamlı olan β değerini anlamsız hale getirmiş ve istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığa neden olmuştur. Böylece model 3'te modelin açıklayıcılık varyansı %10 dan %12'ye ulaşmıştır. Moderatör değişken modele eklendiğinde açıklanan varyansa %2'lik bir katkıda bulunmuştur. Özetle, ROA değişkeni için kurumsal itibarla aile üyeliği arasındaki etkileşim, finansal performans üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Model 3: 0,013; P<0,10). ROS değişkeni için model 9'da $\beta=0,028$, P<0,01 ile R² göstergesinde bir artışa neden olmuş ve böylece model 9'da modelin açıklayıcılık varyansı %13 den %17'ye ulaşmıştır. Moderatör değişken modele eklendiğinde açıklanan varyansa %4'lük bir katkıda bulunmuştur. Özetle, ROS değişkeni için model de anlamlı ve pozitif bir ilişki elde edilmiştir (Model 9: 0,028; P<0,01). Analiz sonuçlarında ROE ve

Tobin-Q değişkenleri için anlamlı bir ilişki elde edilememiştir (Model 6: 0,032; $P > ,10$) (Model 12: -0,034; $P > ,10$). Kontrol değişkenlerin finansal performans üzerindeki etkilerini gösteren analiz sonuçlarına bakıldığında, firma büyüklüğünün Model 9’da pozitif, sektör değişkeninin ise Model 12’de negatif ve %1 ile %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Araştırma bulguları ve Baron ve Kenny’nin (1968: 1174) varsayımları ışığında, aile üyeliği arttıkça kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkinin pozitif yönde güçlendiği sonucu elde edilmiştir. Bu sonuçla *Aile üyeliğinin varlığı, kurumsal itibarın finansal performans üzerindeki etkisinde biçimleyici (moderatör) değişken olarak rol oynar: Aile üyeliği arttıkça kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkide artar* şeklinde ifade edilen H_1 hipotezi aile üyeliğinin moderatör etkisi ROA ve ROS değişkenlerinde anlamlı ve pozitif, ROE ve Tobin-Q değişkenlerinde anlamsız olması nedeniyle kısmen desteklenmiştir.

Tablo 3: Kurumsal İtibar ve Finansal Performans Arasında Aile Üyeliğinin Moderatör Etkisi İçin Regresyon Analizi

Kontrol değişkenleri	Bağımlı değişken ROA			Bağımlı değişken ROE			Bağımlı değişken ROS			Bağımlı değişken Tobin-Q		
	Model 1 Katsayı	Model 2 Katsayı	Model 3 Katsayı	Model 4 Katsayı	Model 5 Katsayı	Model 6 Katsayı	Model 7 Katsayı	Model 8 Katsayı	Model 9 Katsayı	Model 10 Katsayı	Model 11 Katsayı	Model 12 Katsayı
İB	-0,004	-0,004	-0,005	-0,06	-0,057	-0,060	0,012**	-0,012**	-0,014*	-0,008	-0,007	-0,003
FY	0,001	0,010	0,009	-0,12	-0,067	-0,069	-0,008	0,002	0,001	-0,011	-0,004	-0,002
Sektör	0,016	0,01	0,016	0,30	0,317	0,313	-0,002	-0,015	-0,019	-0,087**	-0,085**	-0,080**
Bagımsız değişken												
Kİ	0,008***	-0,004	-0,011	0,106	0,090	0,048	0,008	0,005	-0,030**	-0,010	-0,012	0,033
Aracı Değişken												
AU		-0,040*	-0,038*		-0,263	-0,259		-0,052*	-0,047*		-0,034	-0,039
Moderatör değişken												
AU*Kİ			0,013***			0,032			0,028*			-0,034
R ²	0,03	0,10	0,12	0,02	0,03	0,03	0,05	0,13	0,17	0,05**	0,06	0,07
F- testi:	1,52*	4,13*	3,97*	0,97	1,18	0,98	2,27***	4,93*	5,57*		2,26***	2,24**
Gözlem Sayısı	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175	175
P<0,01 ** P<0,05 *** P<0,10 Kİ: Kurumsal İtibar, AU: Aile Üyeliği, FY: Firma Yaşı, FB: Firma Büyüklüğü												

Çalışmanın hipotez sonuçları Tablo 4’te özetlenmektedir. Tablo 4’te görüldüğü üzere araştırma kapsamında beklenen moderatör etkinin (H1), ROA ve ROS değişkenleri için anlamlı ancak piyasa temelli ölçüm yöntemi olan Tobin-Q için anlamlı olmadığı ve bu nedenle hipotezin kısmen desteklendiği görülmektedir. Hem kurumsal kuram hem de kaynak temelli yaklaşım bağlamında ayrı ayrı ele alınan her iki alt hipotezinde desteklendiği görülmektedir.

Tablo 4: Araştırma Hipotezleri Sonuçları Özeti

Hipotezler	Teorik Yaklaşım	Teorik Sonuçlar	Hipotez Sonuçları	Finansal Performans			
				ROA	ROE	ROS	Tobin-Q
H ₁ : Aile üyeliğinin, kurumsal itibarın finansal performans üzerindeki etkisinde biçimleyici (Moderatör) değişken olarak rol oynar.	H _{1a} (+) H _{1b} (+)	H _{1a} : Desteklendi H _{1b} : Desteklendi	Kısmen desteklenmiştir	(+) ^{***}	0	(+) [*]	0
H ₂ : Kaynak temelli H ₃ : Kurumsal kuram	*P<0,01 ** P<0,05 *** P<0,10 + beklenen (pozitif) anlamlı ilişki, ++ beklenen (negatif) anlamlı ilişki, - beklenmeyen anlamlı ilişki, 0 anlamsız ilişki						

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Son yıllarda olumlu bir kurumsal itibarın firmalara sürdürülebilir rekabet avantajı noktasında stratejik bir değer kazandırdığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Özellikle itibar konusundaki literatürdeki çalışmaların çoğu, kurumsal itibarın finansal performans üzerindeki etkilerinde özellikle değerli maddi olmayan bir varlık olduğunu konusuna odaklanmıştır (Rindova vd., 2010). Yapılan birçok çalışmada değişkenler arasındaki doğrudan ilişki incelenmiş ve genellikle olumlu kurumsal itibarın firmaların finansal performans göstergelerinde bir artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Rindova, vd., 2010; Boyd, vd., 2010). Ancak kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkinin yönü ve boyutuna yönelik farklı bulgular elde edilmiş ve ilişkinin dinamiklerinin tespiti noktasında fikir birliğine varılamamıştır. Kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin biçimleyici (moderatör) etkisini ele alan bu çalışmanın, kavramsal arka planında kurumsal kuram ve kaynak temelli yaklaşımın varsayımları bir arada ele alınarak Türkiye bağlamında bu iki kuramın açıklayıcılığında aile üyeliğinin biçimleyici etkisinin olup olmadığının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Kurumsal itibarla finansal performans arasındaki ilişkide aile üyeliğinin moderatör etkisine yönelik yapılan analiz sonuçlarında, aile üyeliği arttıkça kurumsal itibarla finansal performans (ROA ve ROS) arasındaki ilişkinin güçlü bir şekilde arttığı sonucu elde edilmiştir. İlgili yazın incelendiğinde bu durum literatür ile uyumlu gözükmektedir. Literatüre bakıldığında ampirik kanıtlar aile katılımının firmanın finansal performansı üzerinde pozitif etki yarattığı sonucunu ortaya koymaktadır (Gomez-Mejia vd., 2011). Birçok araştırmacı, aile katılımının firmanın finansal performansı üzerindeki doğrudan etkisine yönelik çalışmalar yürütmüştür (Anderson ve Reeb, 2003; Sacristan-Navarro vd., 2011). McConaughy vd., (2001), Business Week CEO 1000 listesinde yer alan firmalar arasında yaptıkları çalışmada, aile kontrolünün firmalarda Ar-Ge, PD/DD, kâr marjı ve satışlarda artış gibi birçok performans ölçütüyle pozitif yönde ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Anderson ve Reeb (2003), McConaughy vd. (1998), Villalonga ve Amit (2006); belirli koşullar altında aile mülkiyeti ve kontrolünün firma performansı üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ampirik

olarak kanıtlamaktadır. Gözen ve Ülgen (2018: 94) Türkiye’de yer alan 349 aile işletmesi üzerinde gerçekleştirdiği çalışmada, firma performansı üzerinde ailenin etkisinin pozitif yönde olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca Türköz (2020), aile sahipliğinin rolüne yönelik yürüttüğü çalışmada, aile mülkiyetinin %50 ve üzerinde olduğu firmaların kurumsal itibarlarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu noktada aile üyeliğinin kurumsal itibar ile finansal performans ilişkisini pozitif yönde biçimlendirdiği sonucu literatürle uyumlu gözükmektedir. Elde edilen sonuçları teorik zeminde değerlendirdiğimizde ise kaynak temelli yaklaşım (H_{1a}) kapsamında hem aile üyeliğinin benzersiz özelliklerinin hem de kurumsal itibarın yarattığı taklit edilemezliğin firmalar için rekabet avantajı yaratma ve uzun dönemde hem aktif kârlılığı hem de satışların kârlılığı üzerinde pozitif finansal performans çıktıları elde etmeleriyle uyumlu görünmektedir. Özellikle Türkiye gibi aile üyeliğinin baskın grup olduğu iş sistemlerinde bu durum daha da dikkat çekici olmaktadır. Aile üyeliği olan firmalarda aile ve firma arasındaki “*aile*” benzersiz bir kaynak yığını olabilmektedir (Habbershon ve Williams 1999: 11). Bu durum kaynak temelli yaklaşım çerçevesinde aile dışı firmalara göre bir rekabet avantajı olarak kabul edilebilmektedir. Birçok araştırmacı, güçlü bir kurumsal itibarın müşterilerin ürün ve hizmetlere, reklam iddialarına ve satın alma kararına olan güvenini artırdığını iddia etmektedir (Lafferty ve Goldsmith, 1999; Goldberg ve Hartwick, 1990; Fombrun ve Van Riel, 1997: 6). Aile üyeliğinin bulunması firmanın müşterileri tarafından olumlu bir imaja sahip olması ve firmanın itibarına güvenmeleri sonucunda rakiplerine nazaran daha fazla firmanın sahipliğindeki mal ve hizmetleri satın alma niyetinde olacakları böylece firmanın satış kârlılığının (ROS) arttığı söylenilebilir.

Kurumsal kurama göre (H_{1b}), firmalar meşruiyet ve sosyal kabul kazanma beklentisi içerisindedir (Ntim ve Soobaroyen, 2013: 470). Aile sahipliğinin yüksek olduğu iş sistemlerinde bu durumun firmaları kurumsal çevrede eşbiçimli (bilişsel boyut) hale getirdiği ve böylece firmaların meşruiyet kazanarak toplum ve diğer paydaş grupları tarafından kabul görmeleri noktasında önemli olmaktadır. Özellikle son yıllarda kurumsal itibarın firmalara yüksek oranda meşruiyet kazandırdığı (Bahar, 2019) ve uzun dönemde firma başarısında etkili olduğu söylenilebilir. Türk iş sisteminde devlet ile olan bağlantıların firmaların başarılı olmaları noktasında önemli bir rol aldığı ve aile geçmişinin ise bu ilişkinin doğal bir belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir (Buğra, 2016: 99). Kısacası, Türkiye bağlamında aile üyeliğinin varlığının firmaya kurumsal kuram varsayımından hareketle meşruiyet kazandırdığı söylenilebilir. Bulgu sonuçlarının hem kurumsal kuram hem de kaynak temelli yaklaşım kapsamında beklenen yönde olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada ise kurumsal itibar ile finansal performans arasındaki ilişkinin aile üyeliğinin varlığıyla farklılaşıp farklılaşmayacağına ortaya çıkarılması için aile üyeliğinin modele dahil edilmesi sonucunda ilişki daha geniş bir perspektiften ele alınmıştır. Araştırma modeli iki farklı teorik zeminle ele alınarak elde edilen bulguların literatüre farklı bir bakış açısı sunarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada özellikle Türkiye bağlamının iş sisteminin özellikleri ve kurumsal çevreyle olan ilişkilerin etkisinin daha net bir şekilde ortaya çıkarılacağı, kurumsal itibar kavramının oluşum süreci ve girdi/çıktılarının ülkelerin

kurumsal bağlamına göre farklılaşıp farklılaşmadığı ve bağlamın bu noktadaki öneminin açıklanması açısından önemli bir nitelik taşımaktadır. Özellikle ilgili yazın incelendiğinde aile sahipliğinin bu kadar fazla olduğu iş sistemlerinde aile üyeliğinin firmalar üzerindeki etkilerinin neler olduğu ve önemi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ailenin meşruiyet kazanma ve devletle olan ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir değişken olduğu sonucu gözler önüne serilmiştir.

Çalışmada birtakım kısıtların göz önüne alınması gerekmektedir. Çalışmada özellikle finansal verilerine ulaşılmasında yaşanan sorunlar nedeniyle örneklem kapsamı BİST’te koteli firmalarla sınırlandırılmıştır. Bir diğer kısıt, firmaların kurumsal itibarlarına ilişkin verilerin elde edilmesi noktasında hazır skorların kullanılması noktasıdır. Bu açıdan ilerde yapılacak çalışmalarda kurumsal itibar skorlarına yönelik farklı ölçüm yöntemleri kullanılabilir veya nitel ve nicel yöntemler birlikte kullanılarak farklı boyutlarda ele alınması sağlanabilecektir. Benzer şekilde aile üyeliği değişkeni için kullanılan %50 ve üzeri sahiplik oranı daha düşük veya daha yüksek seviyelere taşınarak sonuçların farklılaşabileceği düşünülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü Dr. Öğr. Üyesi Elif SİS ATABAY, verilerin toplanması ve ampirik uygulamaların gerçekleştirilmesi Dr. Öğr. Üyesi Elif SİS ATABAY ve Prof. Dr. Kader ŞAHİN tarafından; sonuç bölümü ise her iki yazar tarafından eşit şekilde üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Adler, P. S., & Kwon, S. W. (2002). Social capital: Prospects for a new concept. *Academy of Management Review*, 27(1), 17-40.
- Alparslan, A., & Aygün, M. (2013). Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Firma Performansı. S.D.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi, 18(1), 435-448.
- Anderson, R. C., & Reeb, D. M. (2003). Founding□family ownership and firm performance: evidence from the S&P 500. *The journal of finance*, 58(3), 1301-1328.
- Ang, J. S., Cole, R. A., & Lin, J. W. (2000). Agency costs and ownership structure. *The Journal of Finance*, 55(1), 81-106.
- Arregle, J. L., Hitt, M. A., Sirmon, D. G., & Very, P. (2007). The development of organizational social capital: Attributes of family firms. *Journal of Management Studies*, 44(1), 73-95.
- Bahar, B. (2019). Kurumsal itibar ve kuramsal temelleri. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 14(55), 226-236.
- Baker, M., Stein, J. C., & Wurgler, J. (2003). When does the market matter? Stock prices and the investment of equity-dependent firms. *The quarterly journal of economics*, 118(3), 969-1005.
- Baltagi, H. B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data*. 3. Baskı, England: John Wiley & Sons Ltd.
- Bammens, Y., Voordeckers, W., & Van Gils, A. (2011). Boards of directors in family businesses: A literature review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, 13(2), 134-152.
- Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17 (1): 99-120.
- Baron, M. R., & Kenny, A. D. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173 – 1182.
- Barth, E., Gulbrandsen, T., & Schønea, P. (2005). Family ownership and productivity: The role of owner-management. *Journal of Corporate Finance*, 11(1-2), 107-127.
- Bayrakdaroğlu, A. (2010). Mülkiyet Yapısı ve Finansal Performans: İMKB Örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(2), 11-20.
- Berrone, P., Cruz, C., Gomez-Mejia, L. R., & Larraza-Kintana, M. (2010). Socioemotional wealth and corporate responses to institutional pressures: Do family-controlled firms pollute less?. *Administrative science quarterly*, 55(1), 82-113.
- Bertinetti, G. S., Cavezzali, E., & Gardenal, G. (2013). The effect of the enterprise risk management implementation on the firm value of European companies. *Department of Management, Università Ca'Foscari Venezia Working Paper*, (10).
- Binz, C., Hair Jr, J. F., Pieper, T. M., & Baldauf, A. (2013). Exploring the effect of distinct family firm reputation on consumers' preferences. *Journal of Family Business Strategy*, 4(1), 3-11.
- Bjuggren, C. M., Johansson, D., & Sjögren, H. (2011). A note on employment and gross domestic product in Swedish family-owned businesses: A descriptive analysis. *Family Business Review*, 24(4), 362-371.

- Block, J. H., & Wagner, M. (2014). The effect of family ownership on different dimensions of corporate social responsibility: Evidence from large US firms. *Business Strategy and the Environment*, 23(7), 475-492.
- Bonacich, E. (1973). A theory of middleman minorities. *American sociological review*, 583-594.
- Boyd, B. K., Bergh, D. D., & Ketchen Jr, D. J. (2010). Reconsidering the Reputation Performance Relationship: A Resource-Based View. *Journal of Management*, 36(3), 588-609.
- Buğra, A. (2016). Devlet ve İş Adamları. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Caliskan, E., Icke, B., & Ayturk, Y. (2011). Corporate reputation and financial performance: evidence from Turkey. *Research Journal of International Studies*, 18(1), 61-72.
- Carney, M. (1998). A management capacity constraint? Obstacles to the development of the overseas Chinese family business. *Asia Pacific journal of management*, 15, 137-162.
- Casson, M. (1999). The economics of the family firm. *Scandinavian economic history review*, 47(1), 10-23.
- Citak, L. (2007). The Impact of Ownership Structure on Company Performance; A Panel Data Analysis on Istanbul Stock Exchange Listed (ISE-100) Companies. *International Research Journal of Finance and Economics*, 9, 231-245.
- Contractor, F. J., Kumar, V., & Kundu, S. K. (2007). Nature of the relationship between international expansion and performance: The case of emerging market firms. *Journal of World Business*, 42(4), 401-417.
- Cromie, S., Stephenson, B., & Monteith, D. (1995). The management of family firms: An empirical investigation. *International Small Business Journal*, 13(4), 11-34.
- Daily, C. M., & Dollinger, M. J. (1992). An empirical examination of ownership structure in family and professionally managed firms. *Family business review*, 5(2), 117-136.
- DeAngelo, H., & DeAngelo, L. (2000). Controlling stockholders and the disciplinary role of corporate payout policy: A study of the Times Mirror Company. *Journal of financial economics*, 56(2), 153-207.
- Deephouse, D. L., & Carter, S. M. (2005). An examination of differences between organizational legitimacy and organizational reputation. *Journal of management Studies*, 42(2), 329-360.
- Deephouse, D. L., & Jaskiewicz, P. (2013). Do family firms have better reputations than non-family firms? An integration of socioemotional wealth and social identity theories. *Journal of management Studies*, 50(3), 337-360.
- Demirag, I., & Serter, M. (2003). Ownership patterns and control in Turkish listed companies. *Corporate Governance: An International Review*, 11(1), 40-51.
- Denis, D. J., & Denis, D. K. (1994). Majority owner-managers and organizational efficiency. *Journal of corporate finance*, 1(1), 91-118.
- DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American sociological review*, 147-160.
- Donckels, R., & Fröhlich, E. (1991). Are family businesses really different? European experiences from STRATOS. *Family business review*, 4(2), 149-160.
- Dyer Jr, W. G., & Whetten, D. A. (2006). Family firms and social responsibility: Preliminary evidence from the S&P 500. *Entrepreneurship theory and practice*, 30(6), 785-802.

- Filatotchev, I., Lien, Y. C., & Piesse, J. (2005). Corporate governance and performance in publicly listed, family-controlled firms: Evidence from Taiwan. *Asia Pacific journal of management*, 22, 257-283.
- Fombrun, C. J. (1996). *Reputation: Realizing Value From The Corporate Image*, Harvard Business School Press, Boston.
- Fombrun, C. J., & Shanley, M. (1990). What's in a Name? Reputation Building and Corporate Strategy. *Academy of Management Journal*, 33(2), 233-258.
- Fombrun, C., & Van Riel, C. (1997). The Reputational Landscape: a Convergence of Research and Practice. *Corporate Reputation Review*, 1(1 and 2), 1-16.
- Frenkel, S. J. (2001). Globalization, athletic footwear commodity chains and employment relations in China. *Organization studies*, 22(4), 531-562.
- Goldberg, M. E., & Hartwick, J. (1990). The effects of advertiser reputation and extremity of advertising claim on advertising effectiveness. *Journal of consumer research*, 17(2), 172-179.
- Gomez-Mejia, L. R., Cruz, C., Berrone, P., & De Castro, J. (2011). The bind that ties: Socioemotional wealth preservation in family firms. *The academy of management annals*, 5(1), 653-707.
- Gottschalk, P. (2011). *Corporate social responsibility, governance and corporate reputation*. World Scientific.
- Gönenç, H. (2006). Ownership concentration and corporate performance of Turkish companies. In *The Turkish Economy* (pp. 212-236). Routledge.
- Gözen, A., & Ülgen, B. (2018). The relationship between organizational ambidexterity and family business performance. *International Journal of Commerce and Finance*, 4(2), 94-107.
- Gujarati, D. N. (2003). *Basic Econometrics*, 4. Baskı, New York: McGraw-Hill Companies.
- Habbershon, T. G., Williams, M., & MacMillan, I. C. (2003). A unified systems perspective of family firm performance. *Journal of business venturing*, 18(4), 451-465.
- Hall, R. (1992). The Strategic Analysis of İntangible Resources. *Strategic Management Journal*, 13(2), 135-144.
- Handler, W. C. (1989). Methodological issues and considerations in studying family businesses. *Family business review*, 2(3), 257-276.
- Hitt, M. A., Hoskisson, R. E., & Kim, H. (1997). International diversification: Effects on innovation and firm performance in product-diversified firms. *Academy of Management journal*, 40(4), 767-798.
- Huybrechts, J., Voordeckers, W., Lybaert, N., & Vandemaele, S. (2011). The distinctiveness of family-firm intangibles: A review and suggestions for future research. *Journal of Management & Organization*, 17(2), 268-287.
- Kadıbeşegil, S. (2006). İtibar Yönetimi, *Medicat yayınları*, İstanbul.
- Kennedy, P. (2006). *Ekonometri Kılavuzu*, Çev: Şenay Açıkgöz ve Muzaffer Sarımeşeli, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kılıç, M., & Ayrıçay, Y. (2018). Yönetim kurulu ve sahiplik yapısının finansal performans üzerindeki etkisi: BIST imalat sanayi sektöründe bir alan araştırması. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 177-192.

- Kırım, A. (2005), *Aile Şirketlerinin Yönetimi*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- King, B. G., & Whetten, D. A. (2008). Rethinking the relationship between reputation and legitimacy: A social actor conceptualization. *Corporate Reputation Review*, 11, 192-207.
- La Porta, Rafael., Lopez-De-Silanes, F., & Shleifer, A. (1999). Corporate Ownership Around the World. *The Journal of Finance*, 54(2), 471-517.
- Lafferty, B. A., & Goldsmith, R. E. (1999). Corporate credibility's role in consumers' attitudes and purchase intentions when a high versus a low credibility endorser is used in the ad. *Journal of business research*, 44(2), 109-116.
- Lange, D., Lee, P. M., & Dai, Y. (2011). Organizational reputation: A review. *Journal of management*, 37(1), 153-184.
- Le Breton-Miller, I., & Miller, D. (2006). Why do some family businesses out-compete? Governance, long-term orientations, and sustainable capability. *Entrepreneurship theory and practice*, 30(6), 731-746.
- Lee, J. (2006). Family firm performance: Further evidence. *Family business review*, 19(2), 103-114.
- Martínez, J. I., Stöhr, B. S., & Quiroga, B. F. (2007). Family ownership and firm performance: Evidence from public companies in Chile. *Family Business Review*, 20(2), 83-94.
- Mazzola, P., Sciascia, S., & Kellermanns, F. W. (2013). Non-linear effects of family sources of power on performance. *Journal of Business Research*, 66(4), 568-574.
- McClean, E. J., Burris, E. R., & Detert, J. R. (2013). When does voice lead to exit? It depends on leadership. *Academy of management Journal*, 56(2), 525-548.
- McConaughy, D. L., Walker, M. C., Henderson Jr, G. V., & Mishra, C. S. (1998). Founding family-controlled firms: Efficiency and value. *Review of Financial economics*, 7(1), 1-19.
- McVey, H., & Draho, J. (2005). US family-run companies—they may be better than you think. *Journal of Applied Corporate Finance*, 17(4), 134-143.
- Meyer, J. W., & Rowan, B. (1977). Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony. *American journal of sociology*, 83(2), 340-363.
- Moores, K., & Barrett, M. (2002). *Learning Family Business, Paradoxes and Pathways*. Aldershot. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
- Ntim, C. G., & Soobaroyen, T. 2013. Corporate governance and performance in socially responsible corporations: New empirical insights from a neo-institutional framework. *Corporate Governance: An International Review*, 21(5): 468–494
- Okan, T., İlhan-Nas, T., & Tatoğlu, E. (2013). Yönetim Kurulu Yapısı ve Kurumsal Mesafe Etkileşiminin Çokuluslu İşletmelerin Uluslararasılaşma Stratejileri Üzerindeki Etkisi. IV. *Örgüt Kuramı Çalıştayı Bildiriler Kitabı*, 8-9.
- Omar, M., Williams, R. L., & Lingelbach, D. (2009). Global Brand Market-Entry to Manage Corporate Reputation. *Journal of Product & Brand Management*, 18 (3), 177-187.
- Orth, U. R., & Green, M. T. (2009). Consumer loyalty to family versus non-family business: The roles of store image, trust and satisfaction. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 16(4), 248-259.
- Özcan, K. (2011). Kurumsal Söylemin Rasyonel Temelleri: Yeni Kurumsal Kuram Rasyonalite Tartışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 297-326.

- Özen, Ş. (2013). Yeni Kurumsal Kuram. D. Taşçı ve E. Erdemir (Der.), Örgüt Kuramları, içinde (119-139), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Petkova, A. P. (2016). Standing out or blending in? The formation of new firms' legitimacy and reputation under different levels of market uncertainty. *Corporate Reputation Review*, 19, 22-34.
- Pindado, J., Requejo, I., & de la Torre, C. (2008). Does family ownership impact positively on firm value? Empirical evidence from Western Europe. *Documento de Trabajo*, 2(08), 1-34.
- Rindova, V. P., Williamson, I. O., & Petkova, A. P. (2010). Reputation as an intangible asset: Reflections on theory and methods in two empirical studies of business school reputations. *Journal of Management*, 36(3), 610-619.
- Roberts, P. W., & Dowling, G. R. (2002). Corporate Reputation and Sustained Superior Financial Performance. *Strategic Management Journal*, 23(12), 1077-1093.
- Sacristán-Navarro, M., Gómez-Ansón, S., & Cabeza-García, L. (2011). Family ownership and control, the presence of other large shareholders, and firm performance: Further evidence. *Family Business Review*, 24(1), 71-93.
- Sageder, M., Duller, C., & Mitter, C. (2015). Reputation of family firms from a customer perspective. *International Journal of Business Research*, 15(2), 13-24.
- Sageder, M., Mitter, C., & Feldbauer-Durstmüller, B. (2018). Image and reputation of family firms: a systematic literature review of the state of research. *Review of Managerial Science*, 12, 335-377.
- Salvato, C., & Melin, L. (2008). Creating value across generations in Family-Controlled businesses: The role of family social capital. *Family business review*, 21(3), 259-276.
- Shleifer, A., & Summers, L. H. (1988). Breach of trust in hostile takeovers. In *Corporate takeovers: Causes and consequences* (pp. 33-68). University of Chicago Press.
- Sirmon, D. G., & Hitt, M. A. (2003). Managing resources: Linking unique resources, management, and wealth creation in family firms. *Entrepreneurship theory and practice*, 27(4), 339-358.
- Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of management review*, 20(3), 571-610.
- Şanal, M., & Özgen, H. (2013). Kurumsallaşma ve Kurumsal Girişimcilik İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 15-26.
- Tuncel, H. T. (2011). Aile Şirketlerinde Kurumsallaş(ama)ma. *Konya Ticaret Odası-Etüd Araştırma Servisi*, 1-8.
- Türköz, T. (2020). Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum ile Kurumsal İtibar İlişkisinde Aile Sahipliğinin Rolü. *Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Villalonga, B., & Amit, R. (2006). How do family ownership, control and management affect firm value?. *Journal of financial Economics*, 80(2), 385-417.
- Vitezić, N. (2011). Corporate Reputation and Social Responsibility: An Analysis of Large Companies In Croatia. *International Journal of Economics and Business Research*, 8(10), 85-96.
- Walker, K. (2010). A Systematic Review of The Corporate Reputation Literature: Definition, Measurement, and Theory. *Corporate Reputation Review*, 12(4), 357-387.

- Wei, L. Q., & Lau, C. M. (2008). The impact of market orientation and strategic HRM on firm performance: The case of Chinese enterprises. *Journal of International Business Studies*, 39, 980-995.
- Weigelt, K. & Camerer, C. (1988). Reputation And Corporate Strategy: A Review of Recent Theory and Applications. *Strategic Management Journal*, 9, 443-454.
- Westhead, P., & Cowling, M. (1997). Performance contrasts between family and non-family unquoted companies in the UK. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 3(1), 30-52.
- Whyte, M. K. (1996). The Chinese family and economic development: Obstacle or engine?. *Economic development and cultural change*, 45(1), 1-30.
- Yener, M. & Ergun, S. (2014). İtibar Yönetimi: Tanım, Ölçüm ve Teori. Haluk Sümer ve Helmut Pernsteiner (Ed.). İtibar Yönetimi, içinde (3-23), Beta Yayınları, İstanbul.
- Yurtoglu, B. B. (2000). Ownership, control and performance of Turkish listed firms. *Empirica*, 27, 193-222.
- Zellweger, T. M., Kellermanns, F. W., Eddleston, K. A., & Memili, E. (2012). Building a family firm image: How family firms capitalize on their family ties. *Journal of Family Business Strategy*, 3(4), 239-250.

FARKLI TEKNOLOJİ YOĞUNLUKLARI AÇISINDAN DÖVİZ KURLARININ DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

THE EFFECT OF EXCHANGE RATES ON FOREIGN TRADE IN TERMS OF DIFFERENT TECHNOLOGY INTENSITIES: THE CASE OF TURKEY

Araştırma Makalesi
Research Paper

Tuba BİLGİN**
Metin BERBER***

Öz:

Bu çalışmada reel efektif döviz kurunun, ürünlerin teknoloji yoğunluğuna göre sınıflandırılmasıyla ulaşılan imalat sanayi ihracat ve ithalat verileri üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu kapsamda, Türkiye için 1996-2018 dönemine ait çeyreklik verilerin dikkate alındığı çalışmada, reel efektif döviz kurunun yüksek, orta-yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji ürün gruplarının ithalat ve ihracat üzerindeki etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda; ilgili değişkenler arasındaki ilişkinin tespiti için VAR analizi kapsamında Johansen eşbütünlük testi, Toda-Yamamoto nedensellik testi, etki tepki fonksiyonu ve varyans ayrıştırması yöntemlerinden faydalanılmıştır. Analizlerden elde edilen bulgulara göre; ihracat açısından yüksek teknoloji ürünlerin diğer teknoloji ürünlerine kıyasla, ithalat açısından ise yine yüksek teknoloji ürünlerin düşük teknoloji ürünlere kıyasla reel efektif kura ve şoklarına daha duyarlı olduğu ifade edilebilmektedir. Ayrıca; orta-düşük teknoloji düzeyi hariç, ürünlerin teknoloji düzeyi arttıkça ithalatın kur esnekliğinin arttığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla; Türkiye için reel efektif kurun, imalat sanayi dış ticareti üzerindeki etki derecesinin teknoloji yoğunluğuna göre değiştiği söylenebilmektedir. Toda-Yamamoto nedensellik analizine göre ise ihracat modellerinin hiçbirinde reel efektif kur ile ihracat arasında nedensel bir bağa rastlanmazken ithalat modellerinde, orta-yüksek teknoloji hariç diğer teknoloji düzeylerinde kurdan ithalata doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, İmalat Sanayi, Teknoloji Yoğunluğu, Dış Ticaret, VAR Modeli.

Abstract:

In this study, the effect of real effective exchange rate on the data of manufacturing industry export and import, which is obtained by classifying the products according to technology density, is being investigated. It is aimed at determining the effect of real effective exchange rate on import and export of high, medium-high, medium-low and low-technology product groups in the current study, within which the work of quarterly data for the period 1996-2018, for Turkey is taken into account. In accordance

* Makale Geliş Tarihi: 14.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 14.11.2023

Bu makale, Prof. Dr. Metin BERBER danışmanlığında, Tuba BİLGİN'in Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırlamış olduğu, "Döviz Kurlarının Düşük, Orta ve Yüksek Teknolojili Mal Gruplarının Dış Ticareti Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği (1996-2018)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gümrük İşletme Bölümü, tgunay@bayburt.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5960-8657>.

*** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, berber@ktu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8935-8276>.

with this purpose, in order to determine the relationship between the related variables, Johansen cointegration within the scope of VAR analysis, Toda-Yamamoto causality test, effect response function and variance decomposition methods were used. According to the findings of the analysis when real effective rates and shocks compared in terms of exports high-tech products are more sensitive when compared to other technology products, in terms of imports high technology products are more sensitive to low technology products. Moreover, except for the medium-low technology level, it is observed that the exchange rate elasticity of imports increases as the technology level of the products increases. Therefore, it can be said that the effect of real effective exchange rate on manufacturing foreign trade varies according to technology density for Turkey. According to the Toda-Yamamoto causality analysis, no causal link between the real effective exchange rate and export was found in any of the export models, while the causality relationship between the exchange rate and the import in import models was determined at all technology levels except medium-high technology.

Keywords: Exchange Rate, Manufacturing Industry, Technology Intensity, Foreign Trade, VAR Model.

GİRİŞ

Günümüz dünyasında devam eden küreselleşme hareketi ile ülke ekonomilerinin birbirlerinden etkilenme oranı oldukça artmıştır. Dolayısıyla; ekonomik, siyasi, askeri vb. alanlarda meydana gelen dış olaylara karşı fazlaca hassas ülke ekonomilerinden oluşan bir yapı ortaya çıkmıştır. Böyle bir ortamda, dalgalı kur rejimi altında döviz kuru değişkenliğinin de arttığı gözlemlenmektedir. Döviz kurlarında meydana gelen bu değişimler de ülkelerin rekabet gücü, ithalat, ihracat ve dış ticaret dengesi üzerinde belirleyici bir role sahiptir. Ayrıca; döviz kurları, dış ticaret değişkenleri üzerinden ülkelerin diğer önemli makroekonomik göstergeleri üzerinde de ciddi bir etkiye sahiptir. Bundan dolayı, geçmişten günümüze döviz kurları ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi çeşitli açılardan araştıran çalışmalar süreklilik kazanmıştır.

Uluslararası iktisat teorisine göre; reel döviz kuru ve dış ticaret ilişkisine dair genel beklenti, kurda yaşanan bir değişimin ülkenin uluslararası rekabet gücünü de aynı yönlü etkileyerek ihracatı pozitif ithalatı ise negatif etkileyeceği yönündedir. Ancak, konuyla ilgili Türkiye ya da farklı ülkeler için yapılan çalışmalar incelendiğinde elde edilen sonuçların teorik beklentiyle tamamen örtüşmediği gözlemlenmektedir. Şöyle ki, yapılan çalışmaların bazılarında değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı, bazılarında etkinin yönünün teoriye uygun bazılarında ise tam tersi yönde olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, reel döviz kurunda yaşanan değişimlerin dış ticaret üzerindeki etkisinin yönü veya derecesinin çeşitli açılardan farklılık gösterdiği ifade edilebilir. Bu sebeple reel döviz kurunun dış ticaret verileri üzerindeki etkisi araştırılırken, toplu ticaret verilerinin kullanılması küreselleşmenin giderek arttığı ekonomilerde dış ticaretin ve ulusal rekabet edebilirliğin doğası hakkında politika yapıcıları yanlış yönlendirebilir (Afriye ve Kundu, 1994). Dolayısıyla, bir ülke için reel döviz kuru ve uluslararası ticaret ilişkisi ele alınırken ayrıştırılmış dış ticaret verilerinin kullanılmasının daha güvenilir sonuçlar verdiği kabul görmektedir.

Küreselleşmenin temel dinamiklerinden olan teknoloji, dış ticaretin en önemli açıklayıcı değişkenlerinden biridir. Teknoloji aynı zamanda, uluslararası rekabet edebilirliğin, ekonomik büyüme ile kalkınmanın ve dolayısıyla da toplumsal refahın da kilit faktörlerindedir. Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), tarafından da teknolojiye dikkat

çekilerek hem teknolojinin endüstriyel performans üzerindeki etkisinin hem de uluslararası ticaretin analiz edilebilmesi için sektörel veriler, teknoloji düzeyine göre ayrıştırılarak bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Dolayısıyla, reel döviz kuru ve dış ticaret arasındaki ilişki incelenirken teknoloji yoğunluğuna göre ayrıştırılmış verilerin kullanılmasının, elde edilecek bulgular ve politika yapıcılara yol göstericiliği açısından daha sağlıklı ve önemli olduğu düşünülmektedir.

Dış ticaret teorilerinde teknolojinin yeri incelendiğinde, ilk olarak Klasik iktisat teorisini savunan iktisatçılar tarafından yapılan analizlerde teknolojinin sabit kabul edildiği dikkat çekmektedir. Teknolojinin, karşılıklı ticaret yapan iki ülkede de aynı olduğu varsayımını kabul eden Heckscher-Ohlin teorisinde ise teknoloji farklılığı göz ardı edilmiştir. Bir başka ifadeyle teknolojideki farklılıklar, hem Klasik hem de Neo-Klasik dış ticaret teorilerinde uluslararası ticareti teşvik edici bir unsur olarak değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla ilgili dış ticaret teorilerinde teknoloji, dışsal bir faktör olarak nitelendirilmiştir. Ancak bu yaklaşım, 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan yeni dış ticaret teorileriyle değişmiştir. Yeni dış ticaret teorileri ile birlikte uluslararası rekabet gücünü, üretimde verimliliği ve ihracat kapasitesini olumlu şekilde etkileyen teknolojinin önemine vurgu yapılmıştır. Böylece, içsel bir olgu olarak kabul edilmeye başlanan teknoloji ve teknolojik gelişmeler daha fazla dikkate alınmıştır. Özellikle, malların hayat seyri ve teknolojik açık teorilerinde ticaretin temel itici gücü teknoloji olarak görülmüştür. Bu gelişmelerden sonra konuya ilişkin çalışmalar da yoğunluk kazanmıştır.

Reel döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisi araştırılırken, toplu veriler yerine teknoloji düzeyine göre ayrıştırılmış verilerin kullanılmasının ülkeler açısından oldukça önemli olduğu bir gerçektir. Çünkü; günümüz ülkelerinde teknoloji, uluslararası ticaret alanında kilit bir role sahiptir. Ayrıca, döviz kurunun dış ticaret üzerindeki etkisinin de ürünlerin teknoloji yoğunluğuna göre değişmesi söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden döviz kurunun, teknoloji yoğunluğuna göre ayrıştırılmış ürün gruplarının ithalat ve ihracatı üzerindeki etkisinin incelenmesiyle daha doğru sonuçlar elde edilebilecektir. Böylece, elde edilen sonuçların yorumlanması ve uygulanacak dış ticaret politikalarında bu bilgilerin göz önünde bulundurulması da konunun bir diğer önemli yanını oluşturmaktadır.

OECD tarafından önerilen sınıflandırmayla birlikte yüksek, orta-yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji olmak üzere teknoloji yoğunluğuna göre mallar dört gruba ayrılmıştır (Hatzichronoglou, 1997: 5). Çalışmada; Türkiye için reel efektif döviz kurunun, imalat sanayinde yer alan bu dört farklı teknoloji yoğunluğuna sahip mal gruplarının ithalat ve ihracatı üzerindeki etkisinin araştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla, veri setinde yer alan değişkenlerin elde edilebilmesine bağlı olarak çalışmanın zaman boyutu 1996:Q1-2018:Q3 şeklinde belirlenmiştir. Türkiye için reel döviz kurunun dış ticarete olan etkisinin teknoloji yoğunluğuna göre farklı etkiler doğurup doğurmadığının tespiti için zaman serisi analizlerinden faydalanılmıştır. Vektör Otoregresif (VAR) model kapsamında, eşbütünleşme ilişkisi Johansen Eşbütünleşme, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi ise Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz edilmiştir. Ayrıca, tahmin edilen VAR modelleri sonrası etki-tepki

fonksiyonları ve varyans ayrıştırması analizleri de yapılmıştır. Çalışmanın konusuna ilişkin literatürde yer alan çalışma sayısı ise oldukça azdır. Türkiye imalat sanayinde döviz kurunun, teknoloji yoğunluğu düzeyine göre dış ticaret üzerindeki etkisinin incelendiği bu çalışmada az sayıdaki diğer çalışmalardan farklı olarak, hem ithalat hem de ihracat için dört farklı teknoloji grubu da dikkate alınarak analizler yapılmıştır. Bu sebeple, çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmanın takip eden birinci bölümünde, Türkiye imalat sanayinde teknoloji yoğunluğu grupları ve bu teknoloji gruplarına ait dış ticaret durumu açıklanacaktır. İkinci bölümde ampirik literatüre yer verildikten sonra üçüncü bölümde çalışmanın veri seti ve yöntemi üzerinde durulacaktır. Dördüncü bölümde ise analizlerden elde edilen bulgular sunulacak ve sonuç kısmında da elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

1. TÜRKİYE İMALAT SANAYİNDE TEKNOLOJİ YOĞUNLUĞUNA GÖRE DIŞ TİCARET

Ekonomilere eşit şekilde dağılmamış olan teknolojik güç, uluslararası rekabet edebilirlik ve verimlilik noktasında kritik bir öneme sahiptir. Bu sebeple, çeşitli sanayi performans araştırmaları yapılırken, teknolojik ölçütlere dikkat edilmektedir. Bu yüzden OECD de Ar-Ge harcamalarını baz alarak, teknoloji kriterlerini tespit edebilmek amacıyla birtakım metodolojik çalışmalar yapmıştır. Çeşitli teknoloji göstergelerinin kullanıldığı bu çalışmalarda, uluslararası açıdan uyumlu özel sınıflandırmalar oluşturulmuştur. Bu sayede endüstriyel performans üzerinde, teknolojinin nasıl bir etkisinin olduğunun analiz edilebilmesine imkan tanınmıştır (OECD, 2011: 3). Bu çalışmada kullanılacak olan ve ISIC Rev. 3'e göre oluşturulan gruplandırma neticesinde yüksek, orta-yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji grubu olmak üzere dört ana imalat sanayi grubu belirlenmiştir. Yüksek teknoloji grubundaki sektörler, Ar-Ge harcamalarının en fazla olduğu sektörlerdir. Düşük teknoloji grubundakiler ise Ar-Ge harcamalarının en az olduğu sektörlerdir.

Türkiye'nin imalat sanayi ilgili teknoloji sınıflandırması dikkate alınarak, teknoloji düzeylerine göre gruplandırılmıştır. Bu gruplandırma sonrası TÜİK'ten elde edilen dış ticaret verileri ışığında, Türkiye imalat sanayinin teknoloji yoğunluğu ile ilgili durumu ihracat, ithalat ve dış ticaret açığı kapsamında değerlendirilmiştir. Buna göre, Türkiye için 1996-2000 döneminde imalat sanayi ihracatının yarısından fazlası düşük teknolojili ürünlerden oluşmaktadır. 2001-2018 döneminde ise düşük ve orta-düşük teknolojili ürün ihracatı, imalat sanayi ihracatının yarısından fazlasını oluşturmaktadır. İlgili dönemde genel olarak bir artma eğiliminde olan orta-yüksek teknolojili ürün ihracatının, toplam imalat sanayi ihracatı içindeki payı ise 2018 yılı itibariyle %36,4'e kadar yükselmiştir. 1996-2018 döneminde ortalama %4,6'lık oran ile Türkiye'nin toplam imalat sanayi ihracatında en az paya sahip grup ise yüksek teknolojili ürünler grubu olmuştur.

İthalat açısından incelendiğinde, orta-yüksek teknoloji düzeyinin toplam imalat sanayi ithalatı içindeki payı 1996 yılında %50,2 kadarken, 2018 yılında %42 olmuştur. Bu düşüşe

rağmen, 1996-2018 dönemi için Türkiye imalat sanayi ithalatındaki en fazla pay, orta-yüksek teknoloji grubuna aittir. En fazla paya sahip ikinci grupsa orta-düşük teknoloji ürünler grubudur. İlgili dönemde orta-düşük teknoloji ürünlerin, imalat sanayi ithalatı içindeki payı ortalama %26,5 şeklindedir. Ayrıca, Türkiye için 1996-2018 döneminde imalat sanayi ithalatının ortalama %13,7'sini düşük, %15,3'ünü yüksek teknoloji ürünlerin ithalatı oluşturmaktadır. Bu durumda, Türkiye'nin imalat sanayi ithalatının yarısından fazlasının yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünlerin toplamından oluştuğu ifade edilebilir. Bu bilgiler doğrultusunda, imalat sanayinde Türkiye'nin genel olarak ihracat açısından düşük ve orta-düşük teknoloji ürünlerde; ithalat noktasında ise yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünlerde yoğunlaştığı söylenebilir.

Türkiye imalat sanayi için dış ticaret açığı kapsamında bir değerlendirme yapıldığında, oluşan dış ticaret açıklarının büyük oranda yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürün gruplarından kaynaklandığı ifade edilebilir. Çünkü 1996-2018 dönemi boyunca ilgili teknoloji gruplarında, Türkiye hep net dış ticaret açığı vermiştir. İlgili dönemde, orta-düşük teknoloji ürünlerde de genel olarak sürekli bir dış açık verilmiş, fakat bu yüksek ve orta-yüksek teknoloji düzeyinde meydana geldiği kadar fazla olmamıştır. Türkiye, düşük teknoloji düzeyinde ise ilgili dönem boyunca hep dış ticaret fazlası vermiştir. Ülke için imalat sanayi teknoloji yoğunluğu kapsamında söylenebilecek bir diğer durum da teknoloji yoğunluğu arttıkça, ihracatın ithalatı karşılama oranının azalmasıdır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Teknoloji yoğunluğu dikkate alınmaksızın farklı ülke veya ülke grupları için döviz kuru ile dış ticaret ilişkisini ele alan çok sayıda çalışma mevcuttur. Ancak çalışmalarda, yaklaşık son yirmi yıldır dış ticaret verilerinin özellikle teknoloji gruplarına göre ayrıştırıldığı dikkat çekmektedir. Literatürde, teknoloji düzeyi açısından yapılan dış ticaretle ilişkin çalışmaların genel olarak ihracat ile büyüme ilişkisine yönelik yapılmış olduğu gözlemlenmektedir. İlgili çalışmaların bazılarında sadece ileri teknoloji ihracatı, bazılarında ise yüksek ve düşük teknoloji ihracatı ile büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir. Örneğin; Cuaresma ve Wörz (2005), Falk (2009) ve Yıldız (2017) yüksek teknoloji ihracatı ile büyüme arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalardan bazılarıdır. Değer (2007) ile Telatar vd. (2016) ise bütün teknoloji düzeyleri ihracatının, ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanan çalışmalardandır.

İmalat sanayinde, teknoloji yoğunluğuna göre yapılan dış ticaret ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmaların ise az sayıda olduğu gözlemlenmiştir. Erişim sağlanabilen yerli literatürdeki çalışmalardan ikisi aynı yazar tarafından Türkiye için hazırlanmıştır. Özdamar (2015a), tarafından yapılan ilk çalışmada döviz kurunun her bir farklı teknoloji düzeyine ait mal gruplarının sadece ithalatı üzerindeki etkisi VAR yöntemi ile analiz edilmiştir. 2003-2014 çeyrek dönem verilerinin kullanıldığı analizden elde edilen sonuç ise döviz kurlarının düşük teknoloji mallar grubu ithalatı üzerindeki etkisinin, ileri teknoloji mallar grubu ithalatı üzerindeki etkisine göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu şeklinde-

dir. Ayrıca, döviz kurundan düşük ve ileri teknoloji ürünlerin ithalatına doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Özdamar (2015b), tarafından yapılan ikinci çalışmada gelir düzeyi ile nominal döviz kurunun yüksek ve düşük teknoloji mal gruplarının hem ihracatı hem de ithalatı üzerindeki etkisi yine VAR analizi yardımıyla incelenmiştir. 2003-2014 dönemine ait çeyreklik verilerin dikkate alındığı analiz sonucunda, yüksek ve düşük teknoloji gruplarının dış ticaretinde gelir düzeyinin döviz kuruna göre daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca döviz kurunda yaşanan değişimlerin, düşük ve yüksek teknoloji ürünlerin ithalatındaki değişimleri açıklamaya gücü nispeten yüksek iken, ihracattaki değişimleri açıklama oranı ise nispeten düşüktür.

Konuyla ilgili bir diğer çalışma da Yolcu Karadam ve Özmen (2015), tarafından 1994-2010 dönemi kapsamında Türkiye için yapılmıştır. Yazarlar; reel döviz kuru değişimlerinin imalat sanayi ithalatı, ihracatı ve üretimleri üzerindeki etkilerini farklı açılardan (teknoloji yoğunluğu, ürün yetkinliği) ortaya koymayı amaçlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda, çeyreklik verilerin kullanıldığı çalışmada yöntem olarak ise sabit etkili panel modelinden faydalanılmıştır. Çalışmada imalat sanayi ISIC (iki basamak) sektörleri, orta-yüksek ve yüksek ile orta-düşük ve düşük teknoloji şeklinde iki gruba ayrılarak analizler yapılmıştır. Analizden elde edilen sonuçlara göre; ağırlıklı olarak ihracat yurt dışı, ithalat ise yurt içi reel gelir tarafından belirlenmektedir. Ayrıca; yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünler ihracatının yurt dışı gelir esnekliğinin, ithalatının ise reel kur esnekliğinin diğer teknoloji düzeylerine göre daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Erişim sağlanabilen yabancı literatürdeki çalışmalarda genel olarak döviz kuru ile teknoloji yoğunluğunun ihracatı üzerine odaklanmıştır. Örneğin; Wierds vd. (2012), tarafından yapılan çalışmada Euro bölgesi ülkelerinin en büyük yirmi ticaret ortağı ülke ile olan ticaretinde ihracat kompozisyonunun rolü ele alınmıştır. OECD teknoloji sınıflandırmasının kullanıldığı bu çalışmada 1980-2010 dönemi için sabit etkiler regresyon modeli ile analizler yapılmıştır. Analizden elde edilen sonuçlara göre; yüksek teknoloji ihracatının, toplam ihracat içindeki payının artması toplam ihracatın daha fazla büyümesini sağlarken; reel döviz kurunun ihracat üzerindeki etkisi ise yüksek teknoloji ihracatının toplam ihracat içindeki payı arttıkça azalmaktadır. Dolayısıyla; yüksek teknoloji ürün ihracatının daha düşük olduğu ülkelerde ihracat, reel kura karşı daha duyarlıdır.

Cimoli vd. (2013), yaptıkları çalışmalarında reel döviz kurunun, ihracat yapısının çeşitlendirilmesi ve teknoloji yoğunluğu üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. 1962-2008 dönemini kapsayan bu çalışmada 111 ülke için panel veri regresyon analizi yapılmıştır. Analizden elde edilen sonuç, reel döviz kurunun orta ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracatı üzerinde pozitif ve önemli bir etkiye sahip olduğu şeklindedir. Dolayısıyla, daha yüksek bir reel döviz kurunun, ihracatın yapısını teknolojik yoğunluğu daha yüksek olan mallara doğru çeşitlendirdiği ifade edilmiştir.

Hooy vd. (2015), hazırladıkları çalışmada Güneydoğu Asya ülkelerinin Çin'den yaptığı ve teknoloji yoğunluğuna göre ayrıştırılmış ihracatın reel kurla olan ilişkisini araştırmışlar-

dır. 1994-2008 dönemini kapsayan çalışmada, sektörler teknoloji düzeyine göre üç gruba (yüksek, orta ve düşük) ayrılmış ve yöntem olarak da dinamik panel OLS kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; reel döviz kuru katsayıları, düşük teknoloji ürünlerde istatistiksel olarak anlamsızken yüksek ve orta teknoloji ürünlerde ise anlamlıdır. Ayrıca, orta teknoloji ürünlerin reel kur esnekliğinin yüksek teknoloji ürünler göre daha düşük olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Kato (2015) tarafından yapılan çalışmada ise 5 Kuzeydoğu Asya ekonomisi (Çin, Hong Kong, Japonya, Kore Cumhuriyeti ve Tayvan) için reel döviz kuru değişikliklerinin teknoloji yoğun ihracat üzerindeki etkileri incelenmiştir. 1995-2011 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada analiz olarak da dinamik panel en küçük kareler yönteminden faydalanılmıştır. İhracat düzeylerinin kur ve gelir esneklikleri tahmin edilerek elde edilen sonuca göre, döviz kurundaki değişimlerin ihracata etkileri her bir beceri ve teknoloji yoğunluğu seviyesindeki ekonomiler arasında önemli ölçüde değişmektedir. Örneğin; Çin ile Tayvan'da yüksek beceri ve teknoloji yoğunluğu ihracatının döviz kuru değişimlerine daha duyarlı olduğu, ayrıca Çin hariç orta-beceri ve teknoloji yoğunluğu ihracatının da kurdaki değişimlere karşı hassas olduğu tespit edilmiştir.

Literatürde yer alan başka bir çalışmada Hunegnaw (2017), panel ARDL analiz yöntemi ile 10 Doğu Afrika ülkesi için reel efektif döviz kurunun beceri ve teknoloji düzeyine göre bölümlere ayrılmış imalat sanayi ihracatı üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini analiz etmiştir. 1995-2013 dönemini kapsayan çalışmadan elde edilen sonuçlara göre; uzun dönemde reel efektif kurdaki değer kaybı imalat sanayindeki tüm sınıfların ihracatını artırmaktadır. Ancak, kur esnekliği düşük-beceri ve teknoloji yoğun imalat ihracatları dışında nispeten küçüktür. Kısa dönemde ise kurdaki değer kaybı; emek yoğun, düşük-beceri ve orta-beceri teknoloji yoğun imalat ihracatını artırırken yüksek-beceri ve teknoloji yoğun ihracatını ise olumsuz etkilemektedir.

Farklı teknoloji gruplarının dış ticareti ve döviz kuru ile ilgili ampirik literatür incelendiğinde, konuya ilişkin sınırlı sayıda çalışmanın mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca, döviz kurunun, farklı teknoloji düzeylerinin dış ticareti üzerindeki etkisi incelenirken ayrı ayrı dört farklı teknoloji düzeyini dikkate almak koşuluyla aynı anda hem ihracat hem de ithalat için bu ilişkiyi ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Reel efektif döviz kurunun, Türkiye'nin imalat sanayinde yapılan ithalat ve ihracat üzerindeki etkisini, teknolojik düzey farklılığını ele alarak incelemeyi amaçlayan bu çalışmada ise sınırlı sayıdaki diğer çalışmalardan farklı olarak teknolojik yoğunluk açısından hem ithalat hem de ihracat için ayrı ayrı dört grup da dikkate alınarak analizler yapılmıştır. Ayrıca; 1996-2018 dönemi için yapılan bu çalışma daha güncel bir araştırma olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla, çalışmanın bu açılardan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmada, veri setinde yer alan değişkenlerin elde edilebilmesine bağlı olarak Türkiye için 1996:Q1-2018:Q3 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılmıştır. Türkiye için reel döviz kuru ile teknoloji düzeyine göre ayrılmış ve imalat sanayinde yer alan dört ayrı grubun ithalat ve ihracatı arasındaki ilişkinin araştırılması amacıyla çalışmada kullanılan değişkenler ve değişkenlere ait bilgiler Tablo 1’de sunulmaktadır. İlgili değişkenlerden Türkiye ve yurt dışı reel gayrisafi yurt içi hasıla (RGSYİH) serileri mevsimsellikten arındırılmış şekilde elde edilmişken, dış ticaret verileri ise Census X-12 yöntemiyle mevsimsellikten arındırılarak analizlere dahil edilmiştirler. Daha sonra Tablo 1’de yer alan on üç değişkene ait serilerin hepsi, doğal logaritmaları alınmış şekilde analizlerde kullanılmıştır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklama	Kaynak
LHTX	Yüksek Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İhracatın Logaritması	TÜİK
LMHTX	Orta-Yüksek Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İhracatın Logaritması	TÜİK
LMLTX	Orta-Düşük Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İhracatın Logaritması	TÜİK
LLTX	Düşük Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İhracatın Logaritması	TÜİK
LTOTX	İmalat Sanayi Toplam İhracatının Logaritması	TÜİK
LHTM	Yüksek Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İthalatın Logaritması	TÜİK
LMHTM	Orta-Yüksek Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İthalatın Logaritması	TÜİK
LMLTM	Orta-Düşük Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İthalatın Logaritması	TÜİK
LLTM	Düşük Teknoloji Düzeyine Ait Toplam İthalatın Logaritması	TÜİK
LTOTM	İmalat Sanayi Toplam İthalatının Logaritması	TÜİK
LREER	Reel Efektif Döviz Kurunun Logaritması	TCMB
LTRGDP	Türkiye’ye ait RGSYİH’nin Logaritması	OECD
LFGDP	Yurt Dışı RGSYİH’nin Logaritması	OECD

Çalışmada, döviz kuru değişkeni olarak reel efektif kur kullanılmıştır. Ulusal para ile ülkenin en önemli ticari ortaklarının paraları arasındaki döviz kurlarının, ülkenin ticari ortakları ile yapılan ticaretin payına göre ağırlıklandırılmış ortalaması nominal efektif kur olarak tanımlanmaktadır. Fiyat enflasyonuna göre düzeltilmiş nominal efektif döviz kuru ise reel efektif döviz kurunu vermektedir (Ingham, 2004: 166). Bu anlamda reel efektif kurların, uluslararası rekabet gücünü daha iyi ölçtüğü ve daha anlamlı olduğu kabul gördüğünden çalışmada döviz kuru değişkeni olarak tercih edilmiştir. Hesaplanış şekli itibarıyla, reel efektif döviz kurundaki artış ya da azalış ulusal paranın reel değerini aynı yönlü etkilerken, uluslararası rekabet gücünü ters yönlü etkilemektedir.

Değişkenler arasındaki yurt dışı geliri temsilen ise OECD üyesi ülkelerin toplam RGSYİH'ları tercih edilmiştir. Yurt dışı geliri temsilen, literatürde yer alan ve dış ticaret üzerine yapılmış olan çalışmaların bazılarında G7, bazılarında OECD bazılarında ise AB28 ülkelerinin gelirleri kullanılmıştır. Bu çalışmada, OECD ülkelerinin tercih edilmesinin sebebi Türkiye ihracatının yarısından fazlasının (%55,8) bu ülke grubuyla yapılıyor olması ve 36 üye ülkenin her birinin ülke ihracatında payı olmakla birlikte 11'inin de ihracat yapılan ilk 20 ülke içerisinde yer alması şeklinde ifade edilebilir.

Çalışmada, döviz kurları ile Türkiye'nin farklı teknoloji düzeyindeki dış ticareti arasındaki ilişki VAR modeli ile incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak ilgili serilerin durağanlıkları birim kök testi ile incelenmiş ve bilgi kriterleri kullanılarak modeller için uygun gecikme uzunlukları belirlenmiş, sonrasında ise VAR modeli altında eşbütünleşme, nedensellik, varyans ayrıştırma ve etki-tepki analizleri uygulanmıştır.

Tablo 1'de sunulan ilgili değişkenlerin kullanıldığı çalışmada, VAR analizi yöntemine istinaden ihracat için beş ithalat için beş olmak üzere toplamda on adet VAR modeli tahmin edilecektir. Tahmin edilecek modeller ve modeldeki değişkenler Tablo 2'de sunulmuştur. İlgili modellerin zaman serisi analizleri için Eviews 9 paket programı kullanılmıştır.

Tablo 2: Tahmin Edilecek Olan Var Modelleri

İhracat Modelleri	İthalat Modelleri
Model (LHTX) VAR 1: LHTX, LREER, LFGDP	Model (LHTM) VAR 6: LHTM, LREER, LTRGDP
Model (LMHTX) VAR 2: LMHTX, LREER, LFGDP	Model (LMHTM) VAR 7: LMHTM, LREER, LTRGDP
Model (LMLTX) VAR 3: LMLTX, LREER, LFGDP	Model (LMLTM) VAR 8: LMLTM, LREER, LTRGDP
Model (LLTX) VAR 4: LLTX, LREER, LFGDP	Model (LLTM) VAR 9: LLTM, LREER, LTRGDP
Model (LTOTX) VAR 5: LTOTX, LREER, LFGDP	Model (LTOTM) VAR 10: LTOTM, LREER, LTRGDP

Otoregresif modellerin çoklu değişken için geliştirilmiş şekli olarak nitelendirilebilen VAR modeli ile ilgili öncü çalışma, Sims (1980) tarafından yapılmıştır. Sims'e göre, içsel ve dışsal değişkenler arasında bir ayırım yapılmamalı ve değişkenlerin tümü bağımlı değişken olarak ele alınmalıdır. Dolayısıyla, bu model sistemde yer alan değişkenlerin hepsinin, kendisine ve diğer değişkenlere ait gecikmeli değerler üzerine tanımlanan çok boyutlu doğrusal bir öngörü modelidir (Temurlenk, 1998: 56).

Modelde iki önemli boyut vardır. Bunlardan biri gecikme uzunluğu diğeri ise değişken sayısıdır. Buna göre, her bir değişken sayısı kadar denklem oluşturulur ve denklemin sağ tarafında her değişkenin gecikme sayısı kadar değer yer alır. İki değişken ve örneğin bir gecikmeli standart bir model için; i) Y_t ve Z_t durağan, ii) e_{1t} ve e_{2t} korelasyonsuz beyaz gürültü hata terimleri varsayımları altında standart bir VAR modeli aşağıdaki denklemlerle ifade edilebilmektedir (Enders, 2015: 285-286):

$$Y_t = \alpha_{10} + \alpha_{11}Y_{t-1} + \alpha_{12}Z_{t-1} + e_{1t} \quad (1)$$

$$Z_t = \alpha_{20} + \alpha_{21}Y_{t-1} + \alpha_{22}Z_{t-1} + e_{2t} \quad (2)$$

Denklemlerde; α_{10} ile α_{21} birinci denklemin α_{21} ile α_{21} ikinci denklemin sırasıyla sabit ve hata terimlerini temsil etmektedir. (1) numaralı denklemdeki α_{21} , Y değişkeninin α_{21} ise Z değişkeninin birinci gecikmesine ait parametrelerdir. Ayrıca (2) numaralı denklemdeki α_{21} ve α_{22} de sırasıyla ikinci denklemdeki birinci ve ikinci değişkenlerin bir gecikmesine ait parametrelerdir.

4. AMPİRİK SONUÇLAR

Sağlıklı analiz sonuçları için öncelikle zaman serilerinin, durağan olup olmadıkları kontrol edilmeli ve durağan yani birim kök içermeyen serilerle çalışılmalıdır. VAR modelleri ile işlem yapabilmek için de öncelikle serilerin durağan olmaları gerekmektedir. Bir zaman serisinin durağanlığı grafik analizi, korelogram ve birim kök analizleri ile incelenebilmektedir. Bu çalışmada, serilerin durağanlığının tespiti için öncelikle bir ön bilgi edinebilmek adına grafik analizinden yararlanılmış ve daha sonra Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi kullanılmıştır. Grafikler incelendiğinde serilerin düzey değerinde durağan olmadıkları gözlemlenmiştir. Buna istinaden, durağanlık sınaması yapmak ve değişkenlerin durağanlık derecesini öğrenebilmek için ADF birim kök testinden faydalanılmıştır. Bu teste ait sonuçlar, Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3'te yer alan test sonuçları incelendiğinde hem ihracat hem de ithalat modellerine ait serilerin tümünün 1. farkında durağan oldukları tespit edilmiştir. Dolayısıyla analizlerde serilerin 1. farkları kullanılmıştır. Analizlerde birinci farklarının kullanıldığını simgelemek adına değişkenlerin başına "D_" ifadesi getirilmiştir.

Tablo 3: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Değişkenler İçin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzyey	t-stat prob.	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabitli ve Trendli
LTOTX	I(0)	t-stat	3.3941	-1.2979	-0.8899
		prob.	0.9998	0.6277	0.9521
	I(1)	t-stat	-4.2971	-4.9003	-5.3260
		prob.	0.0000	0.0001	0.0002
LHTX	I(0)	t-stat	2.2739	-3.6149	-2.1998
		prob.	0.9943	0.0073	0.4836
	I(1)	t-stat	-11.2665	-11.8045	-12.3937
		prob.	0.0000	0.0001	0.0000
LMHTX	I(0)	t-stat	2.6269	-1.4224	-1.2528
		prob.	0.9978	0.5679	0.8927
	I(1)	t-stat	-6.0619	-6.8307	-6.9185
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LMLTX	I(0)	t-stat	2.0722	-1.1404	-1.2954
		prob.	0.9906	0.6968	0.8828
	I(1)	t-stat	-5.1013	-10.4502	-10.477
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000

Tablo 3'ün Devamı: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Değişkenler İçin ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzyey	t-stat prob.	Sabitsiz ve Trendsiz	Sabitli	Sabitli ve Trendli
LLTX	I(0)	t-stat	3.2350	-1.1730	-1.3358
		prob.	0.9997	0.6832	0.8725
	I(1)	t-stat	-7.8329	-8.6404	-8.6782
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LREER	I(0)	t-stat	-0.4223	-1.5336	-0.9963
		prob.	0.5283	0.5122	0.9388
	I(1)	t-stat	-9.3057	-9.2609	-9.6196
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LTOTM	I(0)	t-stat	1.0293	-1.4155	-1.8915
		prob.	0.9194	0.5713	0.6506
	I(1)	t-stat	-5.6392	-5.7400	-5.7641
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LREER	I(0)	t-stat	-0.4223	-1.5336	-0.9963
		prob.	0.5283	0.5122	0.9388
	I(1)	t-stat	-9.3057	-9.2609	-9.6196
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LHTM	I(0)	t-stat	1.5076	-1.5775	-1.8719
		prob.	0.9668	0.4899	0.6608
	I(1)	t-stat	-8.3290	-8.5070	-8.5351
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LMHTM	I(0)	t-stat	0.8974	-1.4984	-2.1600
		prob.	0.8999	0.5300	0.5054
	I(1)	t-stat	-5.4531	-5.5283	-5.5355
		prob.	0.0000	0.0000	0.0001
LMLTM	I(0)	t-stat	1.7169	-1.3439	-1.4176
		prob.	0.9787	0.6061	0.8493
	I(1)	t-stat	-8.4818	-8.6822	-8.6888
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LLTM	I(0)	t-stat	1.0191	-1.1628	-1.2618
		prob.	0.9180	0.6874	0.8907
	I(1)	t-stat	-6.1296	-6.2190	-6.2282
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LTRGDP	I(0)	t-stat	4.7683	0.3019	-2.0509
		prob.	1.0000	0.9772	0.5655
	I(1)	t-stat	-6.6636	-7.9134	-7.9005
		prob.	0.0000	0.0000	0.0000
LFGDP	I(0)	t-stat	3.2086	-1.6261	-2.5592
		prob.	0.9996	0.4651	0.2998
	I(1)	t-stat	-2.8624	-4.3859	-4.5294
		prob.	0.0046	0.0006	0.0024

VAR tahmin modelinin bir sonraki aşaması modellere ait uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi işlemidir. VAR modelinde, gecikme uzunluğunun belirlenmesi konusu da önemli bir husustur. Çünkü, modelden elde edilen sonuçlar, uygun gecikme uzunluğuna karşı duyarlıdır (Yavuz, 2014: 342). Literatürde uygun gecikme uzunluğunun tespiti için kullanılan Akaike (AIC), Hannan Quinn (HQ), Final Prediction Error (FPE), Schwarz (SC) ve Likelihood Ratio (LR) şeklinde sıralanabilen beş adet bilgi kriteri mevcuttur. Bu çalışmada, öncelikle ilgili beş bilgi kriteri kullanılarak önerilen gecikme uzunlukları tespit edilmiştir. Ancak bilgi kriterleri tarafından önerilen gecikme uzunluklarının da VAR modelinin istikrarlılık, otokorelasyon ve değişen varyansın olmaması şeklindeki varsayımlarını sağlaması gerekmektedir (Karaçor ve Gerçekler, 2012: 303). Bu sebeple, bilgi kriterleri tarafından önerilen ancak ilgili varsayımları sağlamayan gecikme uzunlukları olduğunda, modeller için diğer gecikme uzunlukları sınanarak VAR varsayımlarını sağlayan uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir. İhracat ve ithalat modelleri için belirlenen uygun gecikme uzunlukları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: İhracat ve İthalat VAR Modelleri İçin Belirlenen Uygun Gecikme Uzunlukları¹

İhracat Modelleri	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Belirlenen Gecikme Uzunluğu	4	7	5	4	5
İthalat Modelleri	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10
Belirlenen Gecikme Uzunluğu	1	4	4	1	4

Tüm seriler için yapılan ADF testi sonucunda, değişkenlerin düzeyde durağan olmaları ve hepsinin birinci farkında durağan olmaları sebebiyle bütün ihracat ve ithalat modelleri için eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Uzun dönemde, değişkenler arasında bir ilişkinin veya dengenin olup olmadığının tahmin ve test edilmesinde kullanılan yöntemler eşbütünleşme analizi olarak ifade edilmektedir. Çeşitli eşbütünleşme analizleri olmakla birlikte bu çalışmada Johansen (1988) ile Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Çünkü, birden daha fazla açıklayıcı değişken olduğunda VAR modelinden hareketle oluşturulan Johansen analizi, bu değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkilerini test etmede daha güçlü kabul edilmektedir (Doğan vd., 2016: 415). Tüm modeller için eşbütünleşme testini uygulayabilmek adına öncelikle uygun eşbütünleşme denklemleri belirlenmiş ve daha sonra yapılan Johansen eşbütünleşme analiz sonuçları, ihracat ve ithalat modelleri için Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5'te yer alan ihracat modellerine ilişkin sonuçlara göre; yüksek, orta-düşük ve düşük teknoloji gruplarına ait ürün ihracatı ile reel efektif döviz kuru ve yurt dışı reel gelir arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla, Model 1, 3 ve 4 için değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler. Orta-yüksek teknoloji ihracatı, reel efektif kur

¹ Belirlenen gecikme uzunluklarıyla yapılan VAR analizlerinde modellerin tümü, modelin istikrarlılığı için birim çember testi, otokorelasyon için LM testi ve değişen varyans için de White testine tabi tutulmuşlardır. Test sonuçlarına göre modeller istikrarlıdır ve değişen varyans ile otokorelasyon sorununa rastlanılmamıştır.

ve yurt dışı reel gelir arasında ise eşbütünlük ilişkisinin mevcut olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, toplam imalat sanayi ihracatı için de değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olmadığı bulgusu elde edilmiştir.

Tablo 5: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Johansen Eşbütünlük Testi Sonuçları

Model	Sfır Hipotezi	Öz Değer	İz İstatistiği	%5 Kritik Değer	Prob	Maksimum Öz Değer İstatistiği	%5 Kritik Değer	Prob
Model 1	$r=0$	0.3362	68.5342	42.9153	0.0000***	34.8282	25.8232	0.0025***
	$r\leq 1$	0.2112	33.7061	25.8721	0.0043***	20.1658	19.3870	0.0385**
	$r\leq 2$	0.1473	13.5403	12.5180	0.0336**	13.5403	12.5180	0.0336**
Model 2	$r=0$	0.0790	12.7908	24.2760	0.6394	6.7459	17.7973	0.8348
	$r\leq 1$	0.0647	6.0449	12.3209	0.4305	5.4823	11.2248	0.4123
	$r\leq 2$	0.0068	0.5625	4.1299	0.5153	0.5625	4.1299	0.5153
Model 3	$r=0$	0.2397	50.7990	42.9153	0.0068***	23.0149	25.8232	0.1125
	$r\leq 1$	0.1877	27.7841	25.8721	0.0286**	17.4666	19.3870	0.0930*
	$r\leq 2$	0.1156	10.3175	12.5180	0.1135	10.3175	12.5180	0.1135
Model 4	$r=0$	0.3096	55.0714	42.9153	0.0020***	31.4912	25.8232	0.0080***
	$r\leq 1$	0.1756	23.5802	25.8721	0.0939*	16.4178	19.3870	0.1283
	$r\leq 2$	0.0808	7.1624	12.5180	0.3279	7.1624	12.5180	0.3279
Model 5	$r=0$	0.2407	41.9576	42.9153	0.0622*	23.1262	25.8232	0.1091
	$r\leq 1$	0.1527	18.8314	25.8721	0.2909	13.9162	19.3870	0.2598
	$r\leq 2$	0.0568	4.9152	12.5180	0.6086	4.9152	12.5180	0.6086
Model 6	$r=0$	0.4602	123.9326	42.9153	0.0000***	54.2489	25.8232	0.0000***
	$r\leq 1$	0.4133	69.6838	25.8721	0.0000***	46.9255	19.3870	0.0000***
	$r\leq 2$	0.2279	22.7582	12.5180	0.0007***	22.7582	12.5180	0.0007***
Model 7	$r=0$	0.2701	54.3797	42.9153	0.0025***	26.7635	25.8232	0.0375**
	$r\leq 1$	0.1754	27.6162	25.8721	0.0301**	16.3955	19.3870	0.1291
	$r\leq 2$	0.1237	11.2207	12.5180	0.0815*	11.2207	12.5180	0.0815*
Model 8	$r=0$	0.2856	67.5312	42.9152	0.0000***	28.5815	25.8232	0.0211**
	$r\leq 1$	0.2253	38.9497	25.8721	0.0007***	21.6986	19.3870	0.0227**
	$r\leq 2$	0.1837	17.2511	12.5180	0.0075**	17.2511	12.5180	0.0075***
Model 9	$r=0$	0.4656	55.1398	25.8232	0.0000***	55.1398	25.8232	0.0000***
	$r\leq 1$	0.3286	35.0550	19.3870	0.0001***	35.0550	19.3870	0.0001***
	$r\leq 2$	0.2031	19.9741	12.5180	0.0024***	19.9741	12.5180	0.0024***
Model 10	$r=0$	0.2856	59.4171	42.9153	0.0005***	28.5883	25.8232	0.0211**
	$r\leq 1$	0.1740	30.8288	25.8721	0.0111**	16.2499	19.3870	0.1348
	$r\leq 2$	0.1576	14.5788	12.5180	0.0223**	14.5788	12.5180	0.0223**

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir. Analiz, %5'e göre sonuç verdiğinden çalışmada eşbütünlük sonuçları için %1 ve %5 önem düzeyleri baz alınmıştır.

Tablo 5'teki ithalat modellerine ilişkin Johansen eşbütünleşme testi sonuçları incelendiğinde ise ithalat modellerinin tümünde eşbütünleşme ilişkisinin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, hem teknoloji yoğunluğuna göre ayrıştırılmış ithalat gruplarının tümü hem de toplam imalat sanayi ithalatı, reel efektif döviz kuru ve reel milli gelir ile uzun dönemde birlikte hareket etmektedir.

Eşbütünleşme testi sonrası şayet değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilirse hata düzeltme modeli tahmin edilmelidir. İlk kez Dennis Sargan tarafından kullanılan ve sonrasında Engle ve Granger (1987) tarafından popüler hale getirilen bu model, uzun dönemli dengeyi bu dengeye ulaşabilmek için kısa dönemli dinamiklerle birleştirmektedir. Ayrıca, bu modelin çok değişkenli karşılığı ise vektör hata düzeltme modeli olarak ifade edilmektedir (Gujarati, 2015: 349, 390). Eşbütünleşik değişkenlerin kısa dönem dinamikleri, dengede yaşanan sapmalardan etkilenmektedir. Hata düzeltme modeli ise bu sapmaların belirlenerek düzeltilebilmesine imkan tanımaktadır (Enders, 2015: 353-354). Hata düzeltme katsayısı, değişkenler arasında meydana gelen bir dengesizliğin bir dönem sonra ne kadarının düzeltilebileceğini göstermektedir (Tarı ve Yıldırım, 2009: 1001). Çalışmada yer alan ihracat modellerinden Model 1, 3 ve 4 için, ithalat modellerinin ise tümü için eşbütünleşme ilişkisi tespit edildiğinden bu modeller için hata düzeltme modeli tahmin edilmelidir. Bu amaçla, ilk olarak ilgili modeller için hata terimine ait serilerin durağanlığına bakılarak, hata teriminin düzeyde durağan olduğu model seçilmiş ve sonrasında hata düzeltme modelleri kurularak elde edilen sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir. Hata düzeltme modeli sonuçlarına göre; Model 3 ve 4 hariç diğer tüm modeller için hata düzeltme mekanizması çalışmaktadır.

Tablo 6'dan elde edilen verilere göre; Model 1 için dengeden bir birimlik sapma yaşandığında bunun %28'inin bir sonraki dönemde düzeleceği ve yaklaşık dört dönem sonra dengeye gelineceği ifade edilebilir. Ayrıca, yurt dışı reel gelirdeki %1'lik bir artışın, Türkiye'nin yüksek teknoloji düzeyi ihracatı üzerinde %8.9 oranlık bir artışa neden olduğu söylenebilmektedir. Model 6'ya ait hata düzeltme sonuçları incelendiğinde, oluşan bir birimlik sapmanın yaklaşık %41'inin bir dönem sonra düzeldiği görülmüştür. Ayrıca, değişkenlere ait katsayılar da istatistiksel olarak anlamlı olduğundan yorumlanabilir. Buna göre, Türkiye için reel efektif döviz kurundaki %1'lik bir artış, yüksek teknolojili ürünlerin ithalatını %0.6, yurt içi reel gelirdeki %1'lik bir artış ise %2 oranında artırır. Dolayısıyla, LHTM'nin nispeten LTRGDP'ye karşı daha duyarlı olduğu söylenebilir.

Model 7'ye ilişkin sonuçlar, bir birimlik sapmanın yaklaşık %8'inin bir dönem sonra düzeleceğini ve ortalama on iki dönem sonra da dengeye gelineceğini göstermektedir. Ayrıca, reel efektif döviz kurundaki %1'lik bir artış %0.4; yurt içi reel gelirdeki %1'lik artış ise %2.4 oranında Türkiye'nin orta-yüksek teknoloji ithalatını artırmaktadır. Dolayısıyla, orta yüksek teknoloji ithalatına ait gelir esnekliğinin kur esnekliğinden daha yüksek olduğu ifade edilebilir.

Tablo 6: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Hata Düzeltme Modeli Sonuçları²

Model	Bağımlı Değişken: D_LHTX				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
Model 1	D_LREER	0.0493	0.1859	0.2653	0.7914
	D_LFGDP	8.8781	2.5454	3.4880	0.0008***
	ECM _{t-1}	-0.2803	0.0828	-3.3853	0.0011***
	Sabit	-0.0228	0.0181	-1.2607	0.2108
	$R^2 = 0.1883$ $F_{istatistigi} = 6.6506$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0004***				
Model 6	Bağımlı Değişken: D_LHTM				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
	D_LREER	0.5945	0.1141	5.2090	0.0000***
	D_LTRGDP	1.9351	0.3485	5.5521	0.0000***
	ECM _{t-1}	-0.4128	0.0830	-4.9727	0.0000***
Sabit	-0.0043	0.0087	-0.4974	0.6202	
$R^2 = 0.4734$ $F_{istatistigi} = 25.7694$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0000***					
Model 7	Bağımlı Değişken: D_LMHTM				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
	D_LREER	0.4085	0.0949	4.3051	0.0000***
	D_LTRGDP	2.4469	0.2922	8.3743	0.0000***
	ECM _{t-1}	-0.0833	0.0405	-2.0589	0.0425**
Sabit	-0.0116	0.0073	-1.5938	0.1147	
$R^2 = 0.5130$ $F_{istatistigi} = 30.1957$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0000***					
Model 8	Bağımlı Değişken: D_LMLTM				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
	D_LREER	0.2003	0.1807	1.1088	0.2706
	D_LTRGDP	2.3597	0.5491	4.2975	0.0000***
	ECM _{t-1}	-0.1148	0.0504	-2.2758	0.0253**
Sabit	-0.0022	0.0137	-0.1599	0.8733	
$R^2 = 0.2214$ $F_{istatistigi} = 8.1499$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0001***					
Model 9	Bağımlı Değişken: D_LLLTM				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
	D_LREER	0.3332	0.0853	3.9072	0.0002***
	D_LTRGDP	1.6565	0.2618	6.3273	0.0000***
	ECM _{t-1}	-0.0635	0.0328	-1.9352	0.0563*
Sabit	-0.0053	0.0065	-0.8124	0.4188	
$R^2 = 0.3994$ $F_{istatistigi} = 19.0673$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0000***					
Model 10	Bağımlı Değişken: D_LTOTM				
	Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Prob
	D_LREER	0.3878	0.0965	4.0178	0.0001***
	D_LTRGDP	2.2463	0.2945	7.6267	0.0000***
	ECM _{t-1}	-0.0880	0.0415	-2.1219	0.0367**
Sabit	-0.0075	0.0074	-1.0170	0.3120	
$R^2 = 0.4726$ $F_{istatistigi} = 25.6878$ Prob ($F_{istatistigi}$) = 0.0000***					

***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem seviyesinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

² Tabloda, hata düzeltme modeli sonuçlarından sadece hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olan modellere yer verilmiştir. Model 3 ve Model 4 için elde edilen hata düzeltme katsayılarının, istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edildiğinden tabloda yer verilmemiştir.

Tablo 6'dan da görülebileceği üzere Model 8 için dengeden bir birimlik sapma meydana geldiğinde bunun %11'inin bir dönem sonra düzeleceği ve yaklaşık dokuz dönem sonra da dengeye gelineceği şeklinde yorum yapılabilir. Değişkenlerin katsayıları ele alındığında ise reel efektif döviz kuruna ait katsayının istatistik olarak anlamsız fakat yurt içi gelire ait katsayının anlamlı olduğu gözükmektedir. Buna göre, LTRGDP'de meydana gelen %1'lik bir değişimin, Türkiye'nin orta-düşük teknoloji ürünleri ithalatını %2.4 oranında artıracığı ifade edilebilir.

Model 9 için elde edilen hata düzeltme katsayısı %5 önem düzeyine göre istatistiksel olarak anlamsızken %10 önem düzeyi dikkate alındığında anlamlıdır. Buna istinaden, dengeden bir birimlik sapma meydana geldiğinde bunun yaklaşık %6'sı bir dönem sonra düzelmektedir. Değişkenlere ait katsayılara bakıldığında ise ikisinin de %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla; reel efektif döviz kurundaki %1'lik bir artışın %0.3, yurt içi reel gelirdeki %1'lik artışın da %1.7 oranında düşük teknoloji malların ithalatını artırdığı söylenebilir. Tıpkı diğer teknoloji düzeylerinde olduğu gibi burada da gelir esnekliğinin, kur esnekliğine göre daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir.

Model 10'a ait hata düzeltme katsayısı, dengeden bir birimlik bir sapma olduğunda bir dönem sonra bunun %8'nin düzeleceği ifade etmektedir. Değişkenlerin katsayıları incelendiğinde, reel efektif döviz kurundaki %1'lik bir artışın %0.4 ve yurt içi reel gelirdeki %1'lik artışın ise %2.2 oranında toplam imalat sanayi ithalatını artıracığı ifade edilebilir. Hata düzeltme modelinden elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, orta-düşük teknoloji düzeyi hariç, ürünlerin teknoloji yoğunluğu arttıkça ithalatın kur esnekliğinin arttığı ifade edilebilir. Ayrıca, tüm ithalat modellerinde ithalatın gelir esnekliğinin kur esnekliğinden daha yüksek olduğu da gözlemlenmiştir.

Çalışmada, ihracat ve ithalat modellerinde yer alan değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin analizinde Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testinden faydalanılmıştır. Bu test, Toda ve Yamamoto (1995), tarafından geliştirilmiştir. TY nedensellik testinde, Granger nedensellik analizinin aksine serilerin durağan olma şartı yoktur. Bu test için VAR modelinin optimum gecikme uzunluğu (k) ve serilerin maksimum bütünleşme derecesi (d_{max})'nin belirlenmesi önemlidir. Bu belirleme işlemi yapıldıktan sonra, gecikme uzunluğu ($k+d_{max}$) olan bir VAR modeli tahmin edilir. Daha sonra ise geliştirilmiş WALD testi uygulanarak nedensellik sınaması yapılmaktadır (Toda-Yamamoto, 1995). TY nedensellik analizinde, birim kök ve eşbütünleşme varlığının sınanmasında kullanılan ön testlere ihtiyaç duyulmadığından bu testlerin yapımında ortaya çıkabilecek problemler en aza indirilmektedir (Yavuz, 2006: 169). Ayrıca bu test, serilerin düzey değerlerinde analize dahil edilmesine imkan verdiği için fark almaktan kaynaklanan bilgi kaybının önüne geçilmesini sağlamaktadır (Terzi ve Yurtkuran, 2016: 16).

TY nedensellik analizi için tüm seriler birinci farklarında durağan olduğu için $d=1$ 'dir. Optimum gecikme uzunluğu (k) ise AIC bilgi kriterine göre alınmış ve gerekli diognastik

testlere bakılmıştır. Daha sonra, VAR(d+k) modeli tahmin edilerek TY nedensellik sınaması yapılmıştır. Bu süreç, çalışmada yer alan bütün modellerin TY nedensellik sınamasında tekrarlanmıştır. TY nedensellik testi sonuçları ihracat modellerine ait değişkenler için Tablo 7, ithalat modellerine ait değişkenler için Tablo 8’de sunulmuştur.

Tablo 7: İhracat Modellerine Ait TY Nedensellik Testi Sonuçları³

Model	Sıfır Hipotezi	(d+k)	Chi-sq	Prob	Karar
Model 1	LREER \neq LHTX	1+2=3	1.7480	0.4173	Kabul
	LHTX \neq LREER	1+2=3	1.0759	0.5839	Kabul
	LFGDP \neq LHTX	1+6=7	8.0633	0.2335	Kabul
	LHTX \neq LFGDP	1+6=7	1.9913	0.9205	Kabul
Model 2	LREER \neq LMHTX	1+3=4	2.2922	0.5140	Kabul
	LMHTX \neq LREER	1+3=4	3.3753	0.3373	Kabul
	LFGDP \neq LMHTX	1+2=3	4.7874	0.0913	Ret
	LMHTX \neq LFGDP	1+2=3	5.6455	0.0594	Ret
Model 3	LREER \neq LMLTX	1+7=8	4.1775	0.7591	Kabul
	LMLTX \neq LREER	1+7=8	1.8775	0.9663	Kabul
	LFGDP \neq LMLTX	1+6=7	9.7060	0.1376	Kabul
	LMLTX \neq LFGDP	1+6=7	15.8763	0.0144	Ret
Model 4	LREER \neq LLTX	1+2=3	0.4887	0.7832	Kabul
	LLTX \neq LREER	1+2=3	1.4248	0.4905	Kabul
	LFGDP \neq LLTX	1+6=7	17.3606	0.0080	Ret
	LLTX \neq LFGDP	1+6=7	4.0416	0.6710	Kabul
Model 5	LREER \neq LTOTX	1+2=3	0.6573	0.7199	Kabul
	LTOTX \neq LREER	1+2=3	0.0615	0.9697	Kabul
	LFGDP \neq LTOTX	1+3=4	5.1744	0.1595	Kabul
	LTOTX \neq LFGDP	1+3=4	12.0076	0.0074	Ret

³ Tablonun sıfır hipotez bölümünde yer alan “ \neq ” gösterim şekli nedensellik olmadığı anlamını taşımaktadır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde de aynı şekilde kullanılacaktır.

Tablo 7'den elde edilen sonuçlara göre, orta-düşük teknoloji ihracatı ve imalat sanayi toplam ihracatından, yurt dışı reel gelire doğru; yurt dışı reel gelirden ise düşük teknoloji ihracatına doğru tek yönlü nedensellik mevcuttur. Ayrıca, orta-yüksek teknoloji ihracatı ile yurtdışı reel gelir arasında çift yönlü bir nedenselliğin varlığına ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarından elde edilen bir diğer bulgu, ne teknoloji yoğunluğuna göre ayrıştırılmış ihracat grupları ne de toplam imalat sanayi ihracatı ile reel efektif döviz kuru arasında nedensel bir bağın tespit edilemediği şeklindedir. Bu durum, Türkiye ihracatının büyük ölçüde ithalata olan bağımlılığı sebebiyle kurun etkisinin zayıflaması ile açıklanabilmektedir.

Tablo 8: İthalat Modellerine Ait TY Nedensellik Testi Sonuçları

Model	Sıfır Hipotezi	(d+k)	Chi-sq	Prob	Karar
Model 6	LREER \neq LHTM	1+1=2	3.8201	0.0506	Ret
	LHTM \neq LREER	1+1=2	0.1748	0.6759	Kabul
	LTRGDP \neq LHTM	1+2=3	1.0143	0.6022	Kabul
	LHTM \neq LTRGDP	1+2=3	5.9025	0.0523	Ret
Model 7	LREER \neq LMHTM	1+5=6	8.6420	0.1242	Kabul
	LMHTM \neq LREER	1+5=6	3.1274	0.6804	Kabul
	LTRGDP \neq LMHTM	1+6=7	13.6214	0.0342	Ret
	LMHTM \neq LTRGDP	1+6=7	21.3968	0.0016	Ret
Model 8	LREER \neq LMLTM	1+2=3	3.9570	0.0467	Ret
	LMLTM \neq LREER	1+2=3	3.1713	0.0749	Ret
	LTRGDP \neq LMLTM	1+1=2	3.0199	0.0822	Ret
	LMLTM \neq LTRGDP	1+1=2	1.1905	0.2752	Kabul
Model 9	LREER \neq LLTM	1+1=2	3.8853	0.0487	Ret
	LLTM \neq LREER	1+1=2	0.1293	0.7191	Kabul
	LTRGDP \neq LLTM	1+2=3	0.8440	0.6557	Kabul
	LLTM \neq LTRGDP	1+2=3	8.9429	0.0114	Ret
Model 10	LREER \neq LTOTM	1+5=6	8.6545	0.1363	Kabul
	LTOTM \neq LREER	1+5=6	4.3649	0.4982	Kabul
	LTRGDP \neq LTOTM	1+6=7	12.5946	0.0499	Ret
	LTOTM \neq LTRGDP	1+6=7	12.3377	0.0548	Ret

Tablo 8'de yer alan ve ithalat modellerine ait TY nedensellik analizi sonuçlarına göre; reel efektif döviz kuru ile toplam imalat sanayi ithalatı arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamışken, yüksek teknoloji ithalatı hariç diğer teknoloji gruplarında ise kurdan

ithalata doğru nedensel bir ilişkinin olduğu tesit edilmiştir. Dolayısıyla, reel efektif kur ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin toplam imalat sanayi ithalatı ile teknoloji yoğunluğuna göre ayrılmış ithalata göre farklılık gösterdiği ifade edilebilir. Ayrıca, yurt içi reel gelirden orta-yüksek, orta-düşük teknoloji ve imalat sanayi toplam ithalatına doğru; yüksek, orta-yüksek, düşük teknoloji ve imalat sanayi toplam ithalatından da yurt içi reel gelire doğru nedensellik ilişkisinin varlığı analizden elde edilen diğer bulgulardır.

Bir VAR model, vektör hareketli ortalama olarak da yazılabilir. Dolayısıyla, vektör hareketli ortalama sayesinde, VAR sisteminde yer alan değişkenler üzerindeki çeşitli şokların etkilerine ait zaman yolunun çizilmesi sağlanır. Modeldeki değişkenlerin her birine verilen bir şok karşısında hem değişkenin kendisinin hem de diğerlerinin vereceği tepki, etki-tepki fonksiyonları ile ortaya koyulmaktadır. Etki-tepki fonksiyonlarını çizmek ise değişkenlerin çeşitli şoklar karşısında verdiği tepkilerin görsel olarak gösteriminde pratik bir yoldur (Enders, 2015: 294-295). Hareketli ortalamalar gösterimi, VAR modelini yorumlama konusunda bir de varyans ayrıştırması imkanını sunmaktadır. Varyans ayrıştırması, değişkenlerin kendilerinin ve diğer değişkenlerin şoklar karşısındaki hareketlerinin oranını vermektedir. Diğer bir ifadeyle varyans ayrıştırması, sistemdeki bir değişkenin varyansında meydana gelen değişimin ne kadarının kendisi ve ne kadarının da diğer değişkenler tarafından açıklandığının yüzde olarak ifade edilebilmesini sağlar (Lütkepohl, 2005: 63-64; Enders, 2015: 301-302). Çalışmada her bir model ve modelde yer alan değişkenler için hem etki-tepki hem de varyans ayrıştırması analizleri yapılmıştır. Çalışmanın konusu özelinde analize ilişkin sonuçlardan, reel efektif döviz kuru ve reel gelir değişkenlerinde meydana gelen şoklara ihracat ve ithalat değişkenlerinin tepkisini gösteren etki-tepki analizine ait grafikler Ek 1’de verilmiştir. İhracat ve ithalat değişkenlerine ilişkin varyans ayrıştırması sonuçları da Ek 2’de yer almaktadır.⁴

Genel olarak bir değerlendirme yapıldığında varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; ihracat modellerinin tümünde yurt dışı reel gelirin, ihracatta meydana gelen değişimleri açıklama oranı, kurun açıklama oranından daha yüksektir. Ancak, sadece yüksek teknoloji ihracatı grubunda altıncı dönem ve sonrasında kurun açıklama oranının gelire göre daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Reel efektif döviz kurunun, ihracattaki değişimleri açıklama oranı teknoloji gruplarına göre incelendiğinde ise yüksek teknoloji malların ihracatında meydana gelen değişimleri açıklama oranının, diğer teknoloji düzeyleri ihracatındaki değişimleri açıklama oranından daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Buna karşın, kurun ihracattaki değişimleri açıklama oranının, yüksek teknolojiden düşük teknolojiye ya da tam tersi şekilde sıralandığına dair bir yorum yapılamamaktadır. İhracat modelleri için yapılan etki-tepki analiz sonuçları da varyans ayrıştırması sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Dolayısıyla; yüksek teknoloji ihracatının, reel efektif kurun açıklama gücüne ve şoklarına karşı diğer teknoloji gruplarına göre daha duyarlı olduğu ifade edilebilir.

⁴ Tüm değişkenlere ait daha detaylı etki-tepki ve varyans ayrıştırması analiz sonuçları için bu çalışmanın türetildiği ilgili teze bakılabilir.

İthalat modelleri ve değişkenlerine ilişkin varyans ayrıştırması sonuçları ele alındığında; reel efektif döviz kurunun, yüksek teknoloji ithalatında meydana gelen değişimleri açıklama oranı, düşük teknoloji düzeyleri ithalatındaki değişmeyi açıklama oranından daha yüksektir. Ayrıca, yüksek ve düşük teknoloji ithalatı gruplarında, kurun ithalattaki değişimleri açıklama gücü gelire kıyasla daha yüksektir. İthalat modellerine ait etki-tepki fonksiyonlarından elde edilen sonuçlar da varyans ayrıştırması sonuçlarıyla uyumludur. Dolayısıyla, teknoloji düzeyine göre sıralama yapmaksızın reel efektif kurda meydana gelen şokların, yüksek teknolojili ürünler ithalatını düşük teknoloji düzeyine kıyasla daha fazla etkilediği fakat bu etkilerin çok uzun sürmediği ifade edilebilir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada; 1996:Q1 – 2018:Q3 döneminde reel efektif döviz kurunun, Türkiye'nin imalat sanayindeki dört farklı teknoloji düzeyine sahip mal gruplarının hem ithalatı hem de ihracatı üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Böylece döviz kurunun, mal gruplarının dış ticareti üzerindeki etkisinin farklı teknoloji yoğunluklarına göre değişip değişmediğinin tespit edilmesine imkan sağlanabilecektir. Bu doğrultuda; her bir teknoloji yoğunluğu için farklı olmak üzere ihracat için dört, ithalat için dört ve ayrıca toplam ithalat ve ihracat için de birer tane olmak üzere toplamda on adet VAR modeli oluşturularak bu modeller tahmin edilmiştir. Çalışmada, VAR analizi temelinde Johansen eşbütünleşme, Toda-Yamamoto nedensellik, etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizlerinden yararlanılmıştır. İlk olarak, ihracat modellerine ait analiz sonuçları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Johansen eşbütünleşme analizine göre, reel efektif döviz kuru ve yurt dışı reel gelir ile orta-yüksek teknoloji ve toplam imalat sanayi ihracatı arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilemezken, diğer üç teknoloji düzeyi arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir.
- Eşbütünleşme tespit edilen modeller için tahmin edilen hata düzeltme mekanizması ise sadece yüksek teknolojili ürünlerin ihracatına ilişkin model için çalışmıştır. Bu modelden elde edilen reel efektif döviz kuruna ait katsayının anlamsız olduğu bulgusu elde edilmişken yurt dışı gelire ait katsayının anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna istinaden, yurt dışı reel gelirdeki %1'lik bir artışın Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracatı üzerinde %8.9 oranlık bir artışa neden olduğu ifade edilebilir.
- Toda-Yamamoto nedensellik sonuçlarına göre ise hiçbir ihracat modelinde, reel efektif döviz kurundan ihracata ya da tersi yönde bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Türkiye için elde edilen bu sonuç ise ihracat ve üretimin büyük ölçüde ithalata olan bağımlılığı ile açıklanabilmektedir. Çünkü, kur etkisi ithalata olan bağımlılık nedeniyle zayıflayabilir.
- Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; reel efektif döviz kurunun, yüksek teknolojili malların ihracatında meydana gelen değişimleri açıklama oranı, diğer teknoloji düzey-

leri ihracattaki değişmeyi açıklama oranından daha yüksektir. Buna karşın; kurun ihracattaki değişimleri açıklama oranının, yüksek teknolojiye düşük teknolojiye ya da tam tersi şekilde sıralandığına dair bir yorum yapılamamaktadır. Varyans ayrıştırmasından elde edilen bir diğer sonuç, ihracat modellerinin tümünde yurt dışı reel gelirin, ihracatta meydana gelen değişimleri açıklama oranının kurdan daha yüksek olduğu şeklindedir.

- İhracat modelleri için yapılan etki tepki analiz sonuçları da varyans ayrıştırması sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Dolayısıyla; yüksek teknoloji ihracatının, reel efektif kurun açıklama gücüne ve şoklarına karşı diğer teknoloji gruplarına göre daha duyarlı olduğu söylenebilmektedir.

İkinci olarak; ithalat modellerine ait analiz sonuçları da aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Johansen eşbütünlük analiz sonuçlarına göre, beş ithalat modelinin hepsinde uzun dönem ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Buna göre, Türkiye imalat sanayi teknoloji yoğunluğuna göre mal gruplarının ithalatı ile reel efektif kur ve reel millî gelir arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.
- Tüm ithalat modelleri için uygulanan hata düzeltme modellerinden elde edilen anlamlı katsayılar neticesinde ithalatın kur esnekliğinin; yüksek teknoloji için 0.6, orta-yüksek teknoloji için 0.4, düşük teknoloji için 0.3 ve toplam imalat sanayi için de 0.4 olduğu tespit edilmiştir. Orta-düşük teknoloji ithalatının kur esnekliğini gösteren katsayı ise istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda, orta-düşük teknoloji düzeyi hariç ithalatın, teknoloji yoğunluğundaki değişimin kur esnekliğini aynı yönlü değiştirdiği ifade edilebilmektedir. Elde edilen bu sonuç, Yolcu Karadam ve Özmen (2015) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.
- İthalatın yurt içi gelir esnekliğinin ise yüksek teknoloji için 2, orta-yüksek teknoloji için 2.4, orta-düşük teknoloji için 2.3, düşük teknoloji için 1.7 ve toplam imalat sanayi için de 2.2 olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca göre; ithalatın kur esnekliği, gelir esnekliğinden düşüktür.
- Toda-Yamamoto nedensellik sonuçlarına göre; orta-yüksek teknoloji düzeyi hariç diğer teknoloji düzeyleri için reel efektif kurdan ithalata doğru nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu bulgu, Özdamar (2015a)'ın sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca, orta-yüksek ve orta düşük teknoloji düzeylerinde yurt için gelirden ithalata doğru bir nedensellik ilişkisi de tespit edilmiştir. Toplam imalat sanayi ithalatının ise döviz kuruyla arasında herhangi nedensel bir ilişki bulunamazken, yurt içi gelire çift yönlü bir nedensel ilişki olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
- Varyans ayrıştırması sonuçlarına göre; reel efektif döviz kurunun, yüksek teknoloji ithalatında meydana gelen değişimleri açıklama oranı, düşük teknoloji düzeyleri ithalatındaki değişmeyi açıklama oranından daha yüksektir. Fakat, döviz kurunun ithalatta

meydana gelen değişimleri açıklama gücü, teknoloji yoğunluğuna göre yüksekten düşüğe ya da düşükten yükseğe doğru sıralanamamaktadır.

- İthalat modellerine ait etki-tepki fonksiyonlarından elde edilen sonuçlar da varyans ayırıştırması sonuçlarıyla uyumludur. Dolayısıyla, teknoloji düzeyine göre sıralama yapmaksızın reel efektif kurda meydana gelen şokların, yüksek teknoloji ürünler ithalatını, düşük teknoloji düzeyine kıyasla daha fazla etkilediği fakat bu etkilerin çok uzun sürmediği ifade edilebilir.

Çalışmadan elde edilen bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Türkiye için reel efektif döviz kurunun, imalat sanayi dış ticareti üzerindeki etki derecesinin teknoloji yoğunluğuna göre değiştiği söylenebilmektedir. Şöyle ki; ihracat açısından yüksek teknoloji ürünlerin diğer teknoloji ürünlerine kıyasla, ithalat açısından ise yine yüksek teknoloji ürünlerin düşük teknoloji ürünlere kıyasla reel efektif kura ve şoklarına daha duyarlı olduğu ifade edilebilir. Ayrıca; orta-düşük teknoloji düzeyi hariç, ürünlerin teknoloji düzeyi arttıkça ithalatın kur esnekliğinin arttığı şeklindeki bulgu da kurun etkisinin teknoloji yoğunluğuna göre değiştiği şeklindeki temel sonucu desteklemektedir. Elde edilen bir diğer temel bulgu ise döviz kurunun, ithalat ve ihracat dolayısıyla da dış ticaret dengesi üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğudur.

Analiz sonuçlarına göre, yüksek teknoloji ürünlerin ihracatı diğer teknoloji düzeylerine göre reel döviz kuruna daha duyarlı iken, en az duyarlı olan grup ise düşük teknoloji mallardır. Türkiye'nin ihracatında ise yüksek teknoloji en az, düşük teknoloji de en yüksek paya sahip mal grubudur. Bu iki bilgi birlikte ele alındığında, Türkiye için ihracatı pozitif etkileyecek döviz kuru değişimlerinin, etkisinin oldukça sınırlı kalacağı ifade edilebilir. Döviz kurunun, Türkiye ihracatı üzerinde daha etkin olabilmesi için ülkenin ihracatında daha çok yüksek ve orta-yüksek teknoloji mallar gibi bilgiye dayalı sanayi sektörlerine yer verilmesi gerekmektedir. Bunun yapılabilmesi için nitelikli eğitimin, işgücü kalitesinin ve Ar-Ge harcamalarının artırılmasına ilişkin adımlar atılabilir. Ayrıca, yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürün üreten ve ihraç eden firmalara çeşitli devlet desteklerinin sağlanmasına yönelik çalışmalar yapılabilir.

Türkiye, imalat sanayinde ihracat açısından düşük ve orta-düşük teknoloji ürünlerde; ithalat noktasında ise yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürünlerde yoğunlaşan ve dış ticaret açığının da yüksek ile orta-yüksek teknoloji düzeylerinden kaynaklanan bir ülke profiline sahiptir. Ayrıca, hem üretimin hem de ihracatın ithalata bağımlılığı yüksek olan bir ülkedir. Bu bilgiler, elde edilen sonuçlarla da birleştirildiğinde Türkiye'de, yüksek ve orta-yüksek teknoloji ürün grupları gibi daha çok katma değer sağlayan ürünlerin üretimi ve ihracatını artırmaya yönelik politikalara öncelik verilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu yönlü politikalar uygulanmaya çalışılırken öte taraftan ithalata bağımlılığın da azaltılmasını sağlayacak adımlar ile uygulanacak kur politikalarının desteklenmesi sağlanabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "Etik Kurallara Uygunluk" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın tamamında her iki yazarın da katısı eşit şekildedir.

Çıkar Çatışması Beyanı

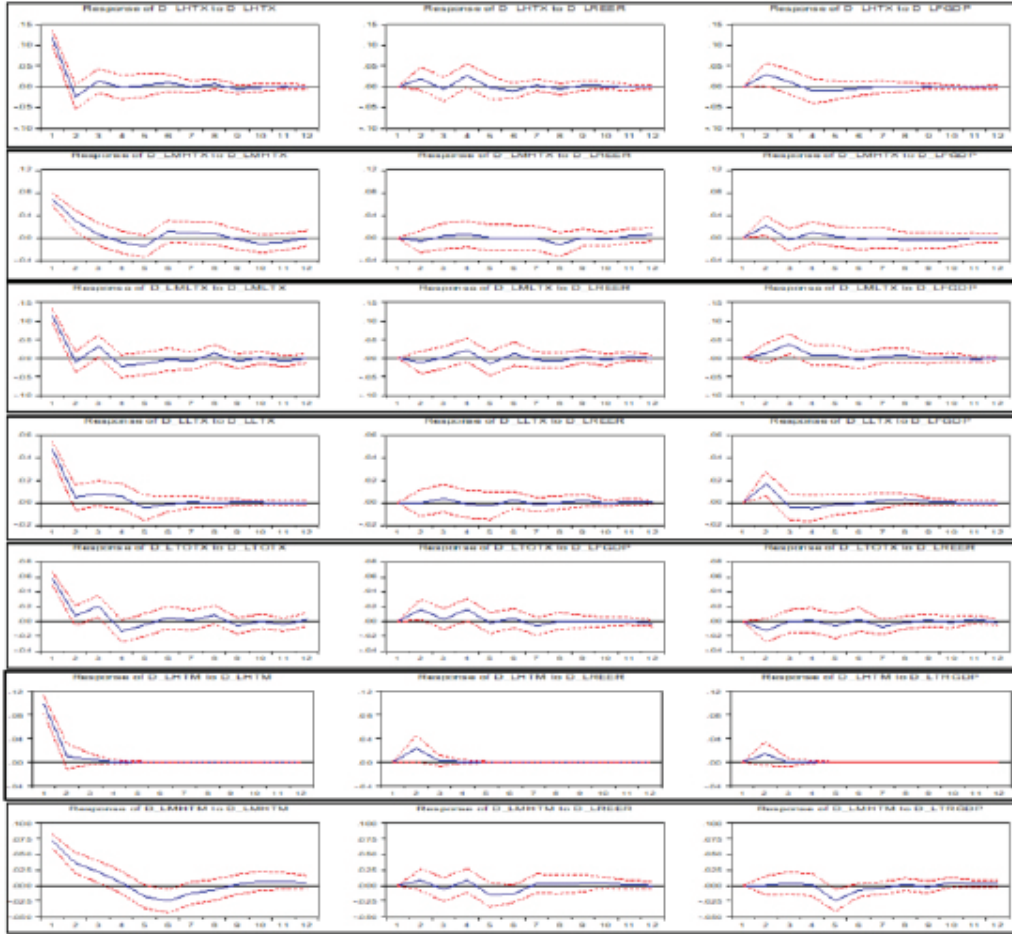
Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Afriye, K. & Kundu, S. (1994). Real Exchange Rate Effects on Technology-Intensive Exports: A Three-Country Multiproduct Study, *The International Trade Journal*, 8(3), 293-319.
- Cimoli, M., Fleitas, S. & Porcile, G. (2013). Technological Intensity of The Export Structure and The Real Exchange Rate, *Economics of Innovation and New Technology*, 22(4), 353-372.
- Cuaresma, J. C. & Wörz, J. (2005). On Export Composition and Growth, *Review of World Economics*, 141(1), 33-49.
- Değer, M. K. (2007). *İhracatın Kompozisyonu ve Ekonomik Büyüme: Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizleri (1982-2004)*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Doğan, B., Eroğlu, Ö. & Değer, O. (2016). Enflasyon ve Faiz Oranı Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 405-425.
- Enders, W. (2015). *Applied Econometric Time Series*, 4th Ed., Alabama: Wiley.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Falk, M. (2009). High-tech Exports and Economic Growth in Industrialized Countries, *Applied Economics Letters*, 16(10), 1025-1028.
- Gujarati, D. N. (2015). *Örneklerle Ekonometri*, (Çev. Nasip Bolatoğlu), 2nd. Ed., New York: Palgrave Macmillan.
- Hatzichronoglou, T. (1997). Revision of the High-Technology Sector and Product Classification, *OECD Science, Technology and Industry Working Papers*, No. 1997/02, Paris.
- Hooy, C. W., Siong-Hook, L. & Tze-Haw, C. (2015). The Impact of The Renminbi Real Exchange Rate on ASEAN Disaggregate Exports to Chine, *Economic Modelling*, 47, 253-259.
- Hunegnaw, F. B. (2017). Real Exchange Rate and Manufacturing Export Competitiveness in Eastern Africa, *Journal of Economic Integration*, 32(4), 891-912.
- Ingham, B. (2004). *International Economics A European Focus*, 1th Ed., Harlow: Financial Times Prentice Hall.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration-With Applications to The Demand for Money, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12(2-3), 231-254.
- Karaçor, Z. & Gerçekler, M. (2012). Reel Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği (2003-2010), *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(23), 289-312.
- Kato, A. (2015). Effects of Exchange Rate Changes on East Asian Technology-Intensive Exports, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 24(6), 809-821.
- Lütkepohl, H. (2005). *New Introduction to Multiple Time Series Analysis*, Berlin: Springer.
- OECD. (2011). ISIC Rev. 3 Technology Intensity Definition, <https://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf> (01.06.2018).
- Özdamar, G. (2015a). Farklı Teknoloji Düzeyleri Ekseninde Döviz Kurunun İthalata Etkisi: Türkiye Örneği, IV. *Anadolu International Conference in Economics (EconAnadolu)*, Eskişehir, 1-27.

- Özdamar, G. (2015b). Gelir Düzeyi ve Döviz Kurunun Farklı Teknoloji Düzeyleri Açısından İmalat Sanayisi Dış Ticaretine Etkisi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme, *Ekonomik Yaklaşım Association, EY International Congress on Economics II (EYC2015)*, No. 28, Ankara.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and Reality, *Econometrica*, 48(1), 1-48.
- Tarı, R. & Yıldırım, D. Ç. (2009). Döviz Kuru Belirsizliğinin İhracata Etkisi: Türkiye İçin Bir Uygulama, *Yönetim ve Ekonomi*, 16(2), 95-105.
- Telatar, O. M., Değer, M. K. & Doğanay, M. A. (2016). Teknoloji Yoğunluklu Ürün İhracatının Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği (1996:Q1-2005Q3), *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 921-934.
- Temurlenk, M. S. (1998). Türkiye’de İktisadi Dalgalanmaların Analizi: Bir Yapısal VAR Modeli Uygulaması, *Atatürk İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1-2), 55-70.
- Terzi, H. ve Yurtkuran, S. (2016). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Sims ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 7-24.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical Inference in Vector Autoregressions With Possibly Integrated Processes, *Journal of Econometrics*, 66 (1-2), 225-250.
- Wierds, P., Van Kerkhoff, H. & De Haan, J. (2012). Trade Dynamics in The Euro Area: The Role of Export Destination and Composition, *DNP Working Paper*, No. 354, Amsterdam.
- Yavuz, N. Ç. (2006). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye Etkisinin Testi: Yapısal Kırılma ve Nedensellik Analizi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(2), 162-171.
- Yavuz, N. Ç. (2014). *Finansal Ekonometri*, İstanbul: Der Yayınları.
- Yıldız, Ü. (2017). BRICS Ülkeleri ve Türkiye’de Yüksek Teknoloji İhracatı ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Panel Veri Analizi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 26-34.
- Yolcu Karadam, D. & Özmen, E. (2015). Teknoloji Yenilik ve Türkiye Dış Ticareti, İktisat İşletme ve Finans, 30(357), 9-34.

EK 1: İhracat ve İthalat Modellerine İlişkin Etki-Tepki Analizine Ait Grafikler

EK 2: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Varyans Ayrıştırması Sonuçları

D_LHTX için Varyans Ayrıştırması					D_LMHTX için Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP
1	0.1194	100.0000	0.0000	0.0000	0.0689	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.1270	92.0457	2.4217	5.5326	0.0786	91.7747	0.5294	7.6956
3	0.1285	91.0739	2.6148	6.3114	0.0790	91.4852	0.7119	7.8029
4	0.1317	86.6679	6.7590	6.5732	0.0802	89.6008	1.3637	9.0361
5	0.1321	86.2853	6.7398	6.9750	0.0816	89.8379	1.3218	8.8403
6	0.1330	85.7594	7.2541	6.9865	0.0824	89.9982	1.3159	8.6859
7	0.1330	85.6535	7.3686	6.9779	0.0830	90.1295	1.3069	8.5636
8	0.1334	85.5226	7.5299	6.9475	0.0842	88.3640	3.0713	8.5647
9	0.1336	85.4640	7.5990	6.9371	0.0844	88.2087	3.0670	8.7243
10	0.1336	85.3974	7.6531	6.9495	0.0851	88.1216	3.0874	8.7910
11	0.1337	85.3704	7.6622	6.9674	0.0854	88.0494	3.2273	8.7233
12	0.1337	85.3711	7.6617	6.9672	0.0856	87.6514	3.6579	8.6908
D_LMLTX için Varyans Ayrıştırması					D_LLTX için Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP
1	0.1155	100.0000	0.0000	0.0000	0.0473	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.1172	97.9285	0.8878	1.1837	0.0505	88.7026	0.0022	11.2952
3	0.1273	89.2956	0.7695	9.9349	0.0515	87.9603	0.6068	11.4329
4	0.1311	86.8794	3.4847	9.6359	0.0520	87.2572	0.6620	12.0809
5	0.1330	85.6119	4.6457	9.7424	0.0523	87.0686	0.9128	12.0187
6	0.1337	84.8311	5.3686	9.8002	0.0524	86.8802	1.1235	11.9964
7	0.1342	84.6013	5.4785	9.9201	0.0525	86.6794	1.2012	12.1195
8	0.1352	84.2601	5.6821	10.0578	0.0526	86.3321	1.1966	12.4713
9	0.1356	84.1527	5.8068	10.0405	0.0526	86.1776	1.3227	12.4997
10	0.1357	83.9929	5.9679	10.0392	0.0526	86.1736	1.3252	12.5012
11	0.1361	83.8792	6.0835	10.0373	0.0526	86.1585	1.3451	12.4964
12	0.1361	83.8740	6.0874	10.0386	0.0526	86.1490	1.3535	12.4974
D_LTOTX için Varyans Ayrıştırması					D_LHTM için Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP
1	0.0583	100.0000	0.0000	0.0000	0.0981	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.0621	89.5256	3.8200	6.6544	0.1022	92.9839	5.1705	1.8457
3	0.0656	90.3829	3.4348	6.1824	0.1024	92.9511	5.2011	1.8479
4	0.0688	85.6530	3.1613	11.1857	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
5	0.0693	85.0012	3.8672	11.1316	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
6	0.0696	84.6535	3.9594	11.3871	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
7	0.0703	83.0605	4.9629	11.9766	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
8	0.0709	83.2839	4.9209	11.7953	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
9	0.0711	83.3633	4.9292	11.7074	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
10	0.0711	83.3457	4.9465	11.7078	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
11	0.0713	83.2815	5.0685	11.6500	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493
12	0.0714	83.1756	5.0800	11.7443	0.1024	92.9475	5.2032	1.8493

EK 2'nin Devamı: İhracat ve İthalat Modellerine Ait Varyans Ayrıştırması Sonuçları

D_LMHTM için Varyans Ayrıştırması					D_LMLTM için Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP
1	0.0711	100.0000	0.0000	0.0000	0.1262	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.0803	98.8519	1.1478	0.0003	0.1326	91.0635	1.8879	7.0486
3	0.0835	98.1199	1.7005	0.1797	0.1344	89.3310	3.1003	7.5687
4	0.0841	97.1061	2.7055	0.1884	0.1358	87.7353	4.7666	7.4981
5	0.0905	87.6282	5.1226	7.2493	0.1404	84.6405	4.5577	10.8018
6	0.0952	86.1324	6.6751	7.1925	0.1417	83.2157	6.0619	10.7224
7	0.0962	86.1105	6.6574	7.2322	0.1422	82.9794	6.3162	10.7044
8	0.0964	86.1292	6.6582	7.2127	0.1425	82.5922	6.7327	10.6751
9	0.0966	85.9313	6.8176	7.2511	0.1426	82.5493	6.7724	10.6783
10	0.0970	85.6510	6.9235	7.4256	0.1427	82.3475	6.9972	10.6553
11	0.0973	85.6378	6.8875	7.4747	0.1429	82.3515	7.0053	10.6432
12	0.0974	85.6135	6.8689	7.5176	0.1429	82.2822	7.0551	10.6627
D_LLTM için Varyans Ayrıştırması					D_LTOTM için Varyans Ayrıştırması			
Dönem	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP	Standart Hata	D_LTOTX	D_LREER	D_LFGDP
1	0.0656	100.0000	0.0000	0.0000	0.0724	100.0000	0.0000	0.0000
2	0.0715	95.7450	3.2172	1.0378	0.0814	97.6026	1.7899	0.6076
3	0.0723	95.2883	3.6587	1.0531	0.0838	96.8311	2.2903	0.8786
4	0.0724	95.2539	3.6908	1.0553	0.0847	94.8104	4.3280	0.8616
5	0.0724	95.2493	3.6950	1.0557	0.0900	86.9657	3.8719	9.1624
6	0.0724	95.2487	3.6956	1.0557	0.0930	85.5891	4.9756	9.4353
7	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0938	85.7335	4.9476	9.3189
8	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0939	85.7238	4.9891	9.2871
9	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0940	85.6930	5.0018	9.3052
10	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0941	85.5392	5.0298	9.4310
11	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0943	85.4736	5.0102	9.5162
12	0.0724	95.2486	3.6956	1.0557	0.0944	85.4576	5.0171	9.5254

FINANSAL GELİŞME-ENERJİ TÜKETİMİ İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

FINANCIAL DEVELOPMENT-ENERGY CONSUMPTION NEXUS: THE CASE OF TÜRKİYE

Araştırma Makalesi
Research Paper

Sinem EYÜBOĞLU**
Kemal EYÜBOĞLU***

Öz:

Enerji tüketimi, bir ülkenin ekonomik, sosyal ve çevresel açılarından sürdürülebilir kalkınması için büyük öneme sahiptir. Finansal gelişmede, bir ülkenin ekonomik büyüme, istikrar ve refah için önemli bir faktördür. Bu çalışmada 1980-2020 dönemi için ARDL yöntemi kullanılarak enerji tüketimi, finansal gelişme, ekonomik büyüme ve ticari açıklık arasındaki ilişkiler test edilmiştir. Çalışmada finansal gelişmenin karesi de analize dahil edilerek enerji tüketimi ile finansal gelişme arasındaki doğrusal olmayan ilişki de incelenmiştir. Elde edilen bulgular enerji tüketimi ile finansal gelişme arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu göstermiştir. Buna göre başlangıçta finansal gelişme enerji tüketimini arttırmakta ancak belli bir noktadan sonra enerji tüketimi azalmaya başlamaktadır. Ayrıca hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerinde pozitif, ticari açıklığın ise negatif etkisi olduğu tespit edilmiştir. Finansal gelişme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkinin analizi, enerji politikalarının ekonomik, çevresel ve sosyal etkilerini anlamak ve sürdürülebilir bir enerji geleceği inşa etmek için önemli bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Finansal Gelişme, Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme.

Abstract:

Energy consumption is of great importance for the sustainable development of a country in terms of economic, social and environmental aspects. In financial development, it is an important factor for a country's economic growth, stability and prosperity. In the paper, the nexus among energy consumption, financial development, economic growth and trade openness were tested using the ARDL method for the period 1980-2020. In the study, the square of financial development was also included in the analysis, and the nonlinear relationship between energy consumption and financial development was also examined. The findings showed that there is an inverted U-shaped relationship between energy consumption and financial development. Accordingly, initially, financial development increases energy consumption, but after a certain point, energy consumption begins to decrease. In addition, it has been determined that economic growth positively effects energy consumption in both the short and long term, while trade openness negatively effects. Analysis of the relationship between financial development and energy consumption will be an important step to understand the economic, environmental and social effects of energy policies and to build a sustainable energy future.

Keywords: Turkey, Financial Development, Energy Consumption, Economic Growth

* Makale Geliş Tarihi: 1.07.2023

Makale Kabul Tarihi: 29.11.2023

** Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gümrük İşletme Bölümü, sinemeyuboglu@tarsus.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3525-9173>.

*** Prof. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, kemaleyuboglu@tarsus.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2108-9732>.

GİRİŞ

Enerji, ekonomik faaliyetlerin temel girdisidir. Yeterli ve güvenilir enerji arzı, ekonomik büyümeyi desteklemek, yatırımları çekmek ve iş fırsatları yaratmak için oldukça önemlidir. Enerji, sanayileşmenin ve teknolojik ilerlemelerin kritik bir itici gücüdür. Çeşitli sektörlerdeki makine, ekipman ve süreçlere güç vererek üretim, yenilik ve teknolojik ilerlemeye katkı sağlar. Üretim, inşaat ve ileri teknoloji endüstrileri gibi enerji yoğun endüstriler, verimli bir şekilde çalışmak için büyük ölçüde tutarlı bir enerji kaynağına güvenir.

Finansal gelişme (FG) ise çok boyutlu bir kavramdır. Bu kavram, çeşitli unsurları içerir ve finansal sistemde önemli değişimleri ifade eder. FG, öncelikle kendi kendine finansmandan dışsal finansmana geçişi temsil eder. Bu, bireylerin ve işletmelerin finansmana erişiminin artması anlamına gelir. Ayrıca, FG, finansal kurumların gelişimini ve finansal aracılığın artmasını içerir. Finansal kurumların daha etkin ve verimli hale gelmesi, tasarrufların yatırımlara yönlendirilmesini kolaylaştırır ve ekonomik büyümeyi destekler. Bununla birlikte, FG, krediye doğrudan erişim için piyasaların derinleşmesine ve sermaye piyasalarına erişimin kolaylaşmasını da ifade eder (Furstenberg ve Fratianni, 1996; 19).

FG, birçok önemli işlevde iyileştirmeler sağlayarak ekonomik süreçlere olumlu etkilerde bulunur. Öncelikle, finansal gelişme tasarrufların toplanmasını sağlar. Finansal sistem aracılığıyla tasarruflar havuzda biriktirilir ve bu birikimler daha sonra yatırımlara yönlendirilir. Bu sayede ekonomideki kaynakların etkin bir şekilde kullanılması sağlanır. Ayrıca, FG karlı yatırımlara sermaye tahsisini kolaylaştırır. Finansal sistemin işleyişi, sermayenin en verimli ve karlı yatırımlara yönlendirilmesini sağlar. Bu da ekonomik büyümeyi destekler ve verimliliği artırır. Finansal gelişmenin artması, işletmelerin kaynaklara erişimini kolaylaştırır ve ekonomik faaliyetlerin genişlemesine katkıda bulunur. Bu da enerji tüketiminin artmasına yol açabilir. Ancak FG ile enerji tüketimi (ENE) arasındaki ilişki daha karmaşık olabilir. Örneğin başlangıçta, FG arttıkça, ekonomik faaliyetler genişledikçe ENE de artabilir. Bununla birlikte, belirli bir eşliğin ötesinde, FG, enerji verimli teknolojilerin ve uygulamaların benimsenmesini sağlayabilir. Finans kurumları, sürdürülebilir enerji yatırımlarını teşvik edebilir ve enerji verimliliğine öncelik veren işletmelere kaynak tahsis edebilir ve sonuçta enerji yoğunluğunun azalmasına yol açabilir.

Sadorsky (2010), finansal gelişmenin enerji talebi üzerindeki etkisini araştırarak ve bu ilişkinin oluştuğu birkaç önemli yolu vurgulayan çalışmada finansal gelişmenin enerji talebi üzerindeki kayda değer bir etkisinin, tüketicilerin araba, ev, buzdolabı, klima ve çamaşır makinesi gibi yüksek maliyetli kalemleri satın almasını kolaylaştırmadaki rolü olarak ifade etmiştir. Finansal erişilebilirliği artırarak, tüketiciler isteklerini yerine getirme ve ihtiyaçlarını daha kolay karşılama yetkisine sahiptir. Bununla birlikte, bu yüksek maliyetli tüketici ürünlerinin önemli miktarda enerji tüketme eğiliminde olduklarını ve dolayısıyla potansiyel olarak bir ülkenin genel enerji talebini etkilediğini belirtmiştir. FG, tüketiciler üzerindeki etkilerinin yanı sıra, finansal sermayeye daha kolay ve daha uygun fiyatlı erişim sağlayarak işletmelere avantajlar da sunmaktadır. Bu finansal sermaye daha sonra ek fabrika satın alma

veya inşa etme, daha büyük bir iş gücü istihdam etme ve daha fazla makine ve ekipman satın alma gibi faaliyetleri kapsayan ticari operasyonları genişletmek için kullanılabilir. Hisse senedi piyasasının gelişimi, geleneksel borç finansmanının yanı sıra öz kaynak finansmanı yoluyla ek fonların güvence altına alınması için bir yol sunduğundan, işletmeler için oldukça caziptir. Bu alternatif finansman kaynağı, işletmenin büyümesini ve genişlemesini etkili bir şekilde destekleyebilir. Ayrıca, borsanın gelişimi, hem bireyler hem de firmalar için risk çeşitlendirmesine katkıda bulunabilir ve ekonomide servet yaratılmasında hayati bir rol oynayabilir. Bu tür artan piyasa faaliyeti, genellikle ekonomik büyümeyi ve refahı simgeleyen, önde gelen bir ekonomik gösterge işlevi görür. Sonuç olarak, bir servet etkisi yaratarak tüketici ve iş güvenini teşvik eder. Ekonomik güvende ortaya çıkan artış, daha sonra enerji yoğun mallara yönelik artan bir talebi teşvik eder (Mankiw ve Scarth, 2008; Sadorsky, 2010). Bu çalışmada 1980-2020 dönemi için ARDL yöntemi kullanılarak ENE, FG, ekonomik büyüme (EKO) ve ticari açıklık (TİC) arasındaki ilişkiler araştırılmıştır.

ENE ile EKO arasındaki ilişki konusunda literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, enerji yanlısı yaklaşım, enerjinin EKO üzerinde belirleyici bir faktör olduğunu savunur. Bu yaklaşıma göre, enerji ekonomik büyümede temel bir girdi faktörü olarak kabul edilir. Enerji, üretim süreçlerinde kullanılan işgücü ve sermaye gibi diğer faktörlerle birlikte ekonomik büyümeyi etkileyen önemli bir bileşendir. Diğer bir görüş ise neoklasik yaklaşımdır ve enerji tüketiminin EKO üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu savunur. Bu görüşe göre, enerji maliyetlerinin GSYİH içinde düşük bir oranda yer aldığı düşünülerek enerjinin EKO üzerindeki etkisinin düşük olduğu öne sürülür. ENE ve EKO arasındaki ilişki, literatürde Kraft ve Kraft (1978) çalışmasından bu yana araştırılan konulardan biridir. Bu çalışmalar, ENE ile EKO arasında pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, farklı çalışmalar ve metodolojiler farklı sonuçlar üretmekte ve bu konu hala araştırılmaya devam etmektedir.

TİC ise, enerji tüketimini çeşitli şekillerde etkileyebilir. Enerji yoğun malları ithal etmek veya enerji yoğun endüstrilere güvenmek, bir ülkedeki enerji tüketimini artırabilir. Öte yandan, TİC, enerji yoğunluğunun azalmasına katkıda bulunarak daha temiz ve daha enerji verimli teknolojilerin transferini de kolaylaştırabilir. Ticarete açıklığın ENE üzerindeki net etkisi, ticaretin bileşimi, enerji politikaları ve enerji kullanımının verimliliği gibi faktörlere bağlıdır.

Literatürde, EKO ile FG arasındaki etkileşimi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak önceki çalışmalarda genellikle finansal gelişmeyi temsil etmek için özel sektör kredileri/GSYH, veya M2 (Emir, 2022, Rajan ve Zingales, 1998; vb.) gibi değişkenler dikkate alınmıştır. Sonuç olarak, FG'nin karmaşıklığının ve çok boyutluluğunun daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlayan alternatif yaklaşımların benimsenmesine ihtiyaç vardır. Bu nedenle, bu çalışmada IMF tarafından hesaplanan FG endeksi verileri kullanılmıştır. IMF tarafından oluşturulan FG endeksi, piyasaların etkinliğini, erişimini ve etkinliğini ele alarak FG'yi daha kapsamlı bir şekilde ölçmektedir. Bu endeks, finansal gelişmenin çeşitli boyutlarını içererek daha bütüncül bir değerlendirme yapmayı mümkün kılar. Çalışmada ayrıca finansal gelişmenin karesi de analize dahil edilerek ENE ile FG arasındaki doğrusal olmayan ilişki de incelenmiştir.

FG ile ENE arasındaki ilişkinin incelenmesi, politika yapıcılar için önemli bir rehberlik sağlayabilir. Bu analiz, enerji politikalarının finansal sektörü ve enerji sektörünü nasıl etkilediğini ve enerji tüketiminin EKO üzerindeki etkilerini anlamamıza yardımcı olabilir. Bu bilgiler, enerji politikalarının daha etkili bir şekilde şekillendirilmesi ve enerji sektöründe sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşılması için kullanılabilir.

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde sırasıyla literatürde konuyla ilgili çalışmalar, kullanılan veri seti ve yöntem, analizler sonucu elde edilen ampirik bulgular açıklanmıştır. Son bölümde sonuç ve politika önermeleri yer almaktadır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde FG ile ENE arasındaki ilişki pek çok ülke ve ülke grubu açısından analiz edilmiştir. Örneğin, Brunnschweiler (2010) 1980-2006 dönemi için 119 OECD dışı ülkeyi ele alarak FG'nin yenilenebilir enerji kaynakları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Sonuçlar FG'nin, üretilen yenilenebilir enerji miktarı üzerinde önemli pozitif etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Sadorsky (2010) 22 gelişmekte olan ülkede 1990-2006 yılları arasında dikkate alarak yapmış olduğu çalışması sonucunda FG ile ENE arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmiştir. Sadorsky (2011) 9 Orta ve Doğu Avrupa sınır ekonomisini ele alarak FG'nin ENE üzerindeki etkisini incelemiş ve 2010 yılındaki çalışmasına benzer sonuçlar elde etmiştir. Shahbaz ve Lean (2012) Tunus'ta 1971-2008 dönemi için ENE, FG, EKO, sanayileşme (SAN) ve kentleşme (KENT) arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Sonuçlar, Tunus'ta ENE, EKO, FG, SAN ve KENT arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını göstermiştir. Ayrıca FG'nin, ENE ile pozitif ilişkili olduğu vurgulanmıştır. Aslan vd. (2014), 1980-2011 dönemi boyunca yedi Orta Doğu ülkesinden oluşan bir veri setinde bankacılık gelişimi ile ENE arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Panel eşbütünlük sonuçları, ENE, gelir, enerji fiyatları ve bankacılık sektörü gelişmişlik göstergeleri arasında eşbütünlük ilişkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca tüm bankacılık sektörü göstergelerinin uzun dönemde enerji talebini olumlu yönde etkilediği ortaya konmuştur. Tang ve Tan (2014) Malezya'da ENE, EKO, göreceli fiyat, FG ve doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkiyi 1972-2009 dönemi için ele almışlardır. Analizler sonucu FG'nin ENE üzerinde pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir.

Chang (2015), 1999-2008 dönemi için 53 ülke verisini kullanarak yapmış olduğu çalışma sonucunda yüksek gelir düzeyinde olmayan ülkelerde FG'nin ENE üzerinde pozitif etkisi olduğunu ifade etmiştir. Keskingöz ve İnançlı (2016) 1960-2011 dönemi için Türkiye'de FG-ENE arasındaki ilişkisi test etmişlerdir. Sonuçlar iki değişken arasında ilişki olmadığını göstermiştir. İlaveten banka mevduatları ile ENE arasında çift yönlü nedensellik belirlenmiştir. Destek (2017) 1991-2015 dönemi için 17 gelişmekte olan ülkede FG, enerji fiyatı, reel gelir ve ENE arasındaki etkileşimi incelemiş ve finansal piyasalardaki gelişmelerin ENE'yi azalttığını ortaya koymuştur. Çağlar ve Kubar (2017) 1969-2014 dönemi için FG ile ENE arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Yapılan nedensellik testi sonucunda FG ile yenilenebilir ENE arasında nedensellik ilişkisine dair herhangi bir bulguya ulaşıla-

mamışken, FG'den fosil kaynaklı ENE'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu çalışmada bulunmuştur. Mahalik vd. (2017), 1971-2022 yılları arasında kapsayan çalışmalarında Suudi Arabistan'da FG ile ENE arasında doğrusal olmayan ters U şekilli ilişkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Oskenbayev ve Issabayev (2018) 1990-2011 dönemi için geçiş ekonomisi ülkelerinde FG ile ENE arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda FG'nin ENE üzerindeki etkisinin ters U şeklinde olduğunu belirlemişlerdir. Çetin (2018) Türkiye'de FG ile ENE arasındaki ilişkiyi 1980-2015 dönemi için incelemiş ve FG, EKO, kentleşme ve ENE arasında eşbütünleşik olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca ENE'nin KENT ve FG tarafından belirlendiği ifade edilmiştir. Kurt (2019) 1950-2015 dönemini dikkate alarak yapmış olduğu çalışmada FG, ENE ve EKO'nun Türkiye'de uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini ortaya koymuştur. Ayrıca FG'den ENE'ye doğru nedensellik olduğu çalışmada saptanmıştır. Danish vd. (2018) N-11 ülkelerini ele alarak 1990-2014 dönemi için ENE ve FG arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmaları sonucunda FG'deki artışın ENE'yi artırdığını saptamışlardır. Baloch vd. (2019) OECD ülkelerinde FG, EKO ve ENE arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi 1980-2016 dönemi için incelemiştir. Ampirik bulgular, FG ile ENE ve EKO ile ENE arasında ters U şeklinde bir ilişkinin varlığını göstermiştir.

Raghutla, ve Chittedi (2020) 1970–2018 dönemi için Hindistan'da FG, ENE ve EKO arasındaki ampirik ilişkiyi araştırmışlardır. Nedensellik analizi sonucunda ENE ile FG arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Wang vd. (2021) 1997–2017 yılları arasında kapsayan çalışmalarında Çin'de FG ve EKO için yenilenebilir ENE arasındaki etkileşimi incelemiştir. Sonuçlar FG'nin, uzun dönemde yenilenebilir ENE'yi olumsuz etkilediğini göstermiştir. Kızılkaya ve Gökçe (2021) Türkiye'de 1965-2019 dönemine ait verileri kullanarak yapmış oldukları çalışmaları sonucunda FG, enflasyon oranı ve EKO'nun ENE'yi pozitif yönde etkilediklerini belirlemişlerdir. Emir (2022) Türkiye ekonomisi için 1976-2016 yılları arasında dikkate alarak FG ile enerji yoğunluğu arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada FG ile enerji yoğunluğu arasında ters U şeklindeki ilişki tespit edilmiştir. Sonuçlar ayrıca FG'nin enerji yoğunluğunu pozitif etkilediğini göstermektedir. Ustaoglu (2022) OECD ülkelerinde yenilenebilir ENE ile FG arasındaki nedenselliği incelemiş ve Macaristan'da FG ile yenilenebilir ENE arasında çift yönlü; Almanya, Yunanistan, Letonya ve Meksika'da FG'den yenilenebilir ENE'ye doğru; Finlandiya, Litvanya, Polonya ve İspanya'da ise yenilenebilir ENE'den FG'ye doğru nedensellik olduğunu belirlemiştir.

2. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Türkiye'de ENE, FG, EKO ve TİC arasındaki ilişkiler, 1980-2020 dönemini kapsayacak şekilde bu çalışmada test edilmiştir. FG verileri 2020'ye kadar mevcut olduğu için örneklem dönemi 2020 yılına kadar alınabilmektedir. Bağımlı değişken olan ENE (Exajoules) BP veri tabanından elde edilmiştir. Bağımsız değişkenlerden EKO'yu temsilen kişi başına düşen GSYİH (sabit 2015 ABD doları) ve TİC için (ithalat+ihracat/GSYİH) kullanılmıştır. Her iki değişkene ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Literatürde FG'yi ölçmek için farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlar arasında özel sektör kredileri/

GSYİH ve şirketlerin piyasa değeri/GSYİH gibi göstergelerin kullanılması yaygındır. Ancak bu yaklaşımlar, FG'nin tüm yönlerini tam olarak yansıtmamaktadır. Bu nedenle IMF, finansal kurumların etkinliği, erişimi ve etkinliği gibi faktörleri dikkate alarak daha kapsamlı bir FG endeksi geliştirmiştir. Endeks, 1980'den bu yana 180 ülke için hesaplanmaktadır (IMF, 2018). Bu yaklaşım, FG'yi çok boyutlu bir şekilde değerlendirmek ve karşılaştırmak için daha kapsamlı bir araç sağlamaktadır. Çalışmada heteroskedastisite sorununu azaltmak/ortadan kaldırmak için değişkenlerin doğal logaritmik halleri analizlerde kullanılmıştır. Bu şekilde modelimiz aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$\ln ENE_t = f(\ln FG_t, \ln EKO_t, \ln TİC_t) \quad (1)$$

ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağan seviyeleri belirlenmiştir. Bu test, zaman serisinin trendli bir yapıya sahip olup olmadığını belirlemek için kullanılır. ADF testi özellikle ekonometri ve finansal ekonomi alanlarında oldukça kullanılan birim kök testidir. ADF testi, aşağıdaki otoregresif modeli kullanır:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta y_{t-1} + \gamma \Delta y_{t-1} + \delta_1 \Delta y_{t-2} + \dots + \delta_p \Delta y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Burada, Δy_t zaman serisinin birinci farkı, α sabit terim, β durağanlık koşulunu test eden parametre, γ birim kökün etkisini test eden parametre, $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_p$ ise serinin otoregresif terimleri, ve ε_t hata terimidir. ADF testi, hipotez testi yaparak β parametresinin sıfır olup olmadığını kontrol eder. Eğer β parametresi sıfıra yakınsa, bu, zaman serisinin birim kök özelliğine sahip olduğunu ve durağan olmadığını gösterir. Bununla birlikte, β parametresi sıfırdan anlamlı bir şekilde farklıysa, bu zaman serisinin durağan olduğunu ve birim kök özelliği taşımadığını ortaya koymaktadır.

Pesaran vd. (2001) tarafından literatüre kazandırılan ARDL testi, zaman serileri arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkileri belirlemek için kullanılan bir ekonometrik yöntemdir. ARDL testi, bir veya daha fazla durağan olmayan $I(0)$ veya $I(1)$ serinin koentegre hareket ettiği durumları tespit etmek için kullanılır. Küçük örneklemler çalışmalarda bile güvenilir sonuçlar vermektedir. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı, Sınır Testi kullanılarak gerçekleştirilir. Bu test, değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisi olup olmadığını belirler. Eğer F-istatistiği kritik değerden büyükse, değişkenler arasında bir eşbütünlüşme ilişkisi olduğu sonucuna varılır. Modelimizin ARDL gösterimi şu şekilde ifade edilebilir:

$$\begin{aligned} \Delta \ln ENE_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m b_i \Delta \ln ENE_{t-i} + \sum_{i=0}^n c_i \Delta \ln FG_{t-i} + \sum_{i=0}^n d_i \Delta \ln FG_{t-i}^2 \\ & + \sum_{i=0}^o e_i \Delta \ln EKO_{t-i} + \sum_{i=0}^p f_i \Delta \ln TİC_{t-i} + \lambda_1 \ln ENE_{t-1} + \\ & \lambda_2 \ln FG_{t-1} + \lambda_3 \ln FG_{t-1}^2 + \lambda_4 \ln EKO_{t-1} + \lambda_5 \ln TİC_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

Burada \ln, Δ, α_0, t and ε_t sırasıyla doğal logaritmayı, birinci farkı, sabiti, 1980'den 2020'ye kadar olan zaman dilimini ve hata terimini ifade etmektedir. b_i, c_i, d_i, e_i, f_i kısa dönem ve $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \lambda_4, \lambda_5$ uzun dönem katsayılarıdır. Eşitlik 3'te, FG'nin karesi analize eklenerek ENE ile FG arasındaki doğrusal olmayan ilişki de incelenmektedir. Shahbaz et

al. (2015, 2016a, 2016b), başlangıçta FG'deki bir artışın ENE'de bir artışa yol açtığını ve ardından fonların tahsisinin finansal sektör tarafından takip edildiğini ve işletmelerin enerji verimli teknolojileri benimsemeye zorlandığını ve sonuç olarak ülkedeki ENE'yi sınırladığını belirtmişlerdir. Bu nedenle, ENE ve FG arasındaki ilişki, $\delta_2 > 0$ ve $\delta_3 < 0$ ise ters U şeklinde; aksi halde, değişkenler arasındaki ilişki U şeklinde olacaktır.

Hata düzeltme modeli olarak da bilinen ARDL modelinin kısa dönemli tahmini aşağıdaki denklemde yer almaktadır:

$$\Delta \ln ENE_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m c_i \Delta \ln ENE_{t-i} + \sum_{i=1}^n d_i \Delta \ln FG_{t-i} + \sum_{i=1}^n d_i \Delta \ln FG_{t-i}^2 + \sum_{i=1}^o e_i \Delta \ln EKO_{t-i} + \sum_{i=1}^o f_i \Delta \ln TİC_{t-i} + \lambda ECT_{t-i} + \mu_t \quad (4)$$

Burada ECT, hata düzeltme terimi katsayısıdır ve dengeye uyum sağlama hızını sembolize eder. Hata düzeltme modeli, ARDL modelinin ek bir terim olan hata düzeltme terimini (ECT) içeren özel bir durumdur. ECT, bağımlı değişken bağımsız değişkenlerle olan uzun dönemli denge ilişkisinden saptığında meydana gelen ayarlama sürecini temsil eder. λ değerinin negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, bağımlı değişkenin uzun dönem denge düzeyine doğru zamanında uyum sağladığını gösterir.

ARDL modelinin geçerli ve güvenilir olduğundan emin olmak için çeşitli testler yapılmaktadır. Bu testler, modelin artıklarının seri korelasyon, normallik veya değişen varyans sergileyip sergilemediği de dahil olmak üzere, modelin performansının farklı yönlerini değerlendirir. Diğer iki önemli test ise, CUSUM ve CUSUMQ testleridir. Bu testler, sırasıyla artıkların ve artıkların karelerinin birikmiş toplamını analiz ederek modelin zaman içindeki kararlılığını inceler.

3. BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur. Her bir değişken için 41 gözlem bulunmaktadır. Verilere göre, lnENEin en yüksek standart sapmaya (0.545) sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca değişkenlerin (lnEKO hariç) çarpıklık değerleri sola çarpık bir dağılım gösterdiklerini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Değişkenlere ait Tanımlayıcı İstatistikler

	lnENE	lnFG	lnEKO	lnTİC
Ortalama	1.078	-1.146	8.815	3.726
Maksimum	1.887	-0.617	9.398	4.138
Minimum	0.071	-2.152	8.276	2.838
Std. Sapma	0.545	0.456	0.340	0.290
Çarpıklık	-0.251	-0.598	0.244	-0.973
Basıklık	2.015	2.082	1.917	3.758
Gözlem Sayısı	41	41	41	41

ADF testi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır. Sonuçlar tüm değişkenlerin $I(0)$ ’da birim köklü olduğunu göstermektedir, yani değişkenler seviyelerinde durağan değerlerdir. Ancak seriler $I(1)$ ’de birim kökten arınmış hale gelmektedirler.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabitli	Sabitli-Trendli
lnENE	-1.600	-2.032
lnFG	-2.122	-2.728
lnEKO	-0.060	-2.457
lnTİC	-2.500	-2.532
Δ lnENE	-7.020***	-7.438***
Δ lnFG	-6.259***	-6.339***
Δ lnEKO	-6.649***	-6.579***
Δ lnTİC	-5.403***	-5.404***

*** 0.01 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Değişkenlerin $I(2)$ ’de durağan olmadı tespit edildikten sonra, eşbütünleşmeyi incelemek için ARDL Sınır testi kullanılmıştır. Test sonuçları, F istatistiğinin Pesaran vd. (2001) kritik değerlerini aştığını ortaya koymaktadır. Bu, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını ima eden H_0 hipotezini reddedebileceğimiz anlamına gelmektedir. Analize ilişkin bulgular Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Sınır Testi Sonuçları

Optimal Gecikme	F-istatistiği	R ²	Sonuç
(2,5,5,4,5)	8.948***	0.999	Eşbütünleşik
LM(1)=0.551		ARCH (1)=2.178	
Normality=0.787		RESET=1.63	

*** 0.01 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4 FG, EKO ve TİC değişkenlerinin Türkiye’nin ENE üzerindeki uzun ve kısa dönemdeki etkilerini göstermektedir. Sonuçlar, Türkiye’de ENE ile FG arasında istatistiksel açıdan anlamlı ters U-şeklinde ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, FG’deki %1’lik bir artış, Türkiye’deki ENE’yi %0,188 arttırırken, belli bir eşik değerinden sonra FG’deki her %1’lik artış, ENE’de %0,229’luk bir azalmaya yol açmaktadır. Diğer bir ifade ile finansa erişimin kolaylaşması, ilk aşamada daha fazla enerji tüketilmesine neden olmaktadır; ancak belli bir seviyeden sonra daha çok enerji tasarrufu sağlayan ve çevreye duyarlı teknolojiler kullanarak daha az enerji tüketme eğilimine gidilmektedir. Ters U ilişkisi, FG ile birlikte ENE’nin artış gösterdiği başlangıç aşamasından sonra, enerji verimliliği, enerji tasarrufu ve çevre dostu teknolojilerin benimsenmesiyle enerji tüketiminin azalmaya başladığı aşamayı temsil eder. Bu noktada, FG ENE’yi yönlendiren bir faktör haline gelir ve ENE’yi düşürmeye teşvik eder.

Tablo 4: ARDL Model Sonuçları

Uzun dönem	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	olasılık
lnFG	0.188	0.101	1.853	0.0935
lnFG ²	-0.229	0.038	-5.909	0.0001
lnEKO	1.121	0.042	26.380	0.0000
lnTİC	-0.131	0.063	-2.062	0.0661
c	-8.131	0.554	-14.652	0.0000
Kısa dönem	Katsayı	Std. Hata	t-istatistiği	olasılık
Δ lnENE(-1)	0.3684	0.135	2.716	0.0217
Δ lnFG	0.844	0.256	3.296	0.0081
Δ lnFG(-1)	-0.302	0.186	-1.619	0.1365
Δ lnFG(-2)	0.278	0.159	1.745	0.1114
Δ lnFG(-3)	0.142	0.175	0.813	0.4351
Δ lnFG(-4)	0.813	0.151	5.352	0.0003
Δ lnFG ²	-0.289	0.100	-2.876	0.0165
Δ lnFG ² (-1)	-0.061	0.060	-1.012	0.3350
Δ lnFG ² (-2)	-0.266	0.074	-3.560	0.0052
Δ lnFG ² (-3)	-0.076	0.058	-1.309	0.2198
Δ lnFG ² (-4)	-0.308	0.058	-5.275	0.0004
Δ lnEKO	0.949	0.071	13.319	0.0000
Δ lnEKO (-1)	0.742	0.145	5.108	0.0005
Δ lnEKO (-2)	-0.564	0.098	-5.712	0.0002
Δ lnEKO (-3)	-0.530	0.102	-5.195	0.0004
Δ lnTİC	-0.031	0.050	-0.626	0.5449
Δ lnTİC(-1)	-0.145	0.041	-3.485	0.0059
Δ lnTİC(-2)	-0.179	0.060	-2.983	0.0137
Δ lnTİC(-3)	-0.078	0.037	-2.085	0.0636
Δ lnTİC(-4)	0.080	0.042	1.901	0.0865
ECT	-1.790	0.199	-8.974	0.0000

EKO ise ENE'yi pozitif yönde etkilemektedir. Bir ekonomi büyüdükçe endüstriyel üretim, ulaşım, inşaat ve ticari hizmetler gibi çeşitli ekonomik faaliyetleri desteklemek için artan bir enerji talebi oluşacaktır. Endüstrilerin, işletmelerin ve altyapının genişlemesi, makine, ekipman ve süreçleri beslemek için enerji girdileri gerektirir. EKO, tümü tipik olarak daha fazla ENE'ye katkıda bulunan daha yüksek ekonomik faaliyet seviyelerine, artan üretime ve iyileştirilmiş yaşam standartlarına yol açacaktır.

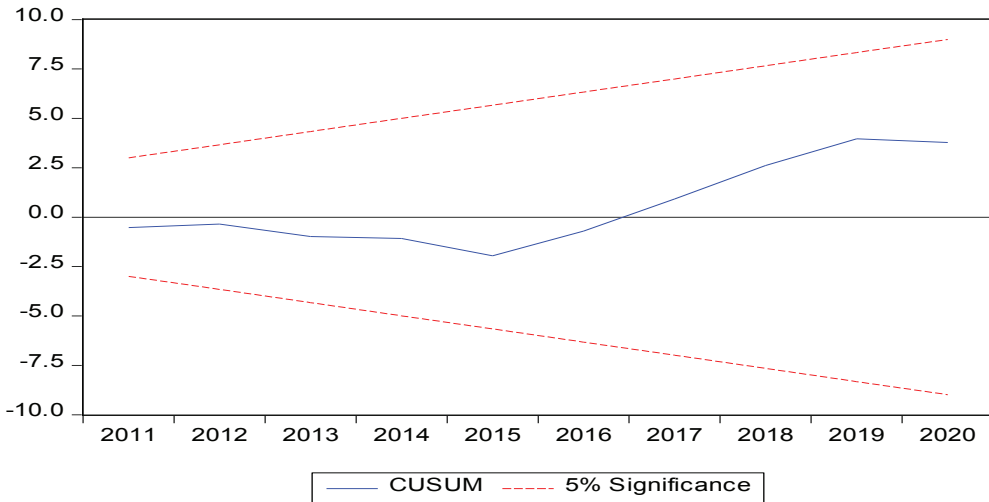
TİC ise ENE'yi negatif yönde etkilemektedir. TİC genellikle ekonomide, daha az enerji yoğun sektörlerle geçiş de dahil olmak üzere yapısal değişikliklere yol açmaktadır. Ülkeler

uluslararası ticarete açıldıkça, daha hizmet odaklı veya enerji yoğun üretim süreçlerine daha az dayanan sektörlerde uzmanlaşabilirler. Bu yapısal dönüşüm, ENE'nin azalmasına katkıda bulunabilir.

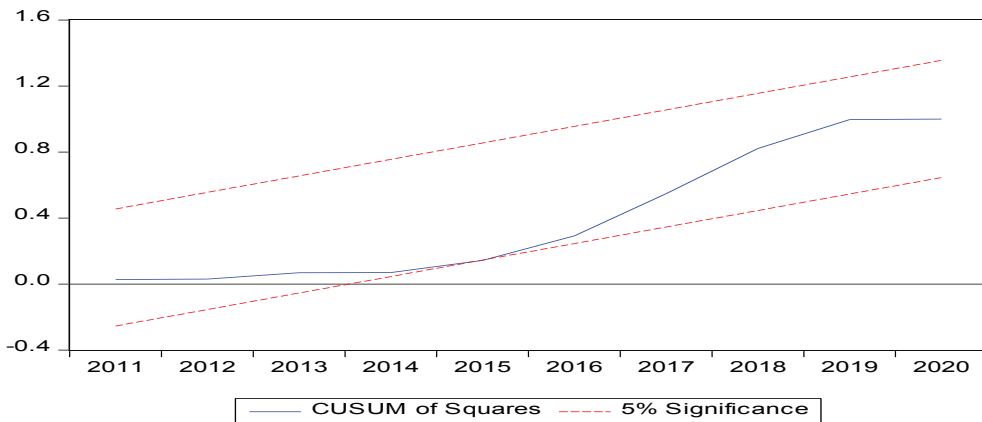
ECT eksi ve istatistiksel açıdan anlamlıdır. -1 ile -2 arasındaki ECT değeri değişkenler arasında salınımlı yakınsamayı ifade etmektedir. Bu durum sistemin dalgalanarak dengeye geldiğini ifade etmektedir (Narayan ve Smyth, 2006).

Çalışma bulgularının güvenilirliğini sağlamak için, model parametrelerinin kararlılığı, Şekil 1 ve 2'de görüldüğü üzere CUSUM ve CUSUMSQ analizleri kullanılarak test edilmiştir. Bu testlerin sonuçları, istatistiklerin kritik sınırlar içinde kaldığını, diğer bir ifade ile katsayıların istikrarlı ve güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 1: CUSUM

Şekil 2: CUSUM KARE

SONUÇ

Çalışmada, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak IMF tarafından hesaplanan FG endeksi verilerini kullanarak ENE-FG ilişkisini ARDL Modeli ile 1980-2020 dönemi için araştırmaktadır. Bu yaklaşım, FG'nin çok boyutlu yapısını dikkate alarak daha kapsamlı ve detaylı sonuçlara ulaşmayı sağlar. Böylece, FG'nin ENE üzerindeki etkisini daha iyi anlamak ve politika yapıcılar için daha etkili kararlar almak için önemli bir bilimsel katkı sağlanmış olur. İhmal edilen değişken yanlılığı problemini ortadan kaldırmak için EKO ve TİC değişkenleri modele dahil edilmiştir.

Analizler sonucunda ENE ile FG arasında ters U şekilli bir ilişki olduğu bulunmuştur. Bu değişkenler arasında doğrusal olmayan bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ters U şeklindeki ilişki, ENE'nin başlangıçta FG ile arttığını, eşik seviyesinde zirveye ulaştığını ve ardından azalmaya başladığını ifade etmektedir. Dönüm noktası, enerji verimliliğini maksimize eden optimal FG seviyesini temsil etmektedir. Katsayıların $\delta_2 > 0$ ve $\delta_3 < 0$ olması, ilişkinin ters U şeklinde olduğunu, FG'nin ENE'yi eşik seviyeye kadar olumlu, sonrasında ise olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu sonuç Emir (2022), Oskenbayev ve Issabayev (2018) ile Mahalik vd. (2017)'in çalışmaları ile uyumludur.

FG arttıkça ENE de artma eğilimindedir. Bunun nedeni, büyüyen bir finans sektörünün işletmeler için daha fazla finansman fırsatı ve kaynağı sağlamasıdır, bu da artan ekonomik aktiviteye ve enerji tüketimine yol açabilir. İlişkinin bu ilk aşaması, FG ile ENE arasındaki pozitif ilişkiyi yansıtır. Ancak belirli bir FG eşik seviyesinin ötesinde, ENE ile FG arasındaki ilişki değişmeye başlar. Bu noktada finans sektörü tarafından fon tahsisi daha verimli hale gelmekte ve işletmeleri enerji verimli teknoloji ve uygulamaları benimsemeye teşvik etmektedir. Bu, enerji yoğunluğunda bir azalmaya yol açabilir, yani ekonomik çıktı birimi başına daha az enerji gerekir.

ENE ile FG arasındaki ters U şeklindeki ilişki, politika yapıcılar, enerji ekonomistleri ve çevreciler için değerli bilgiler sağlayabilir. FG'yi teşvik etmenin tek başına sürdürülebilir enerji tüketim kalıplarına yol açmayabileceğini görülmektedir. Bunun yerine politikalar, enerji verimliliğine sahip teknolojilerin ve uygulamaların benimsenmesini destekleyen, enerji yoğunluğunun ve çevresel etkinin azalmasına yol açan optimal FG düzeyine ulaşmaya odaklanmalıdır. Politika yapıcılar, işletmeleri enerji verimli teknolojiler ve uygulamaları benimsemeye teşvik eden enerji verimliliği önlemlerinin uygulanmasına öncelik vermelidir. Bu, finansal teşvikler sağlamayı, temiz enerji teknolojilerinde araştırma ve geliştirmeyi teşvik etmeyi ve enerji verimliliği standartları ve düzenlemeleri oluşturmayı içerebilir. Finans kurumları, yeşil finansman girişimleri geliştirerek sürdürülebilir enerji tüketimini teşvik etmede çok önemli bir rol oynayabilir. Bu, enerji verimli projelere veya yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yapan işletmelere tercihli krediler, hibeler veya sübvansiyonlar sağlamayı içerir. Çevresel kriterleri yatırım kararlarına entegre etmeyi ve yeşil yatırım ürünleri sunmayı da içerebilir.

Çalışmada TİC ile ENE arasında negatif yönlü bir ilişki belirlenmiştir. Buna göre TİC, verimlilik kazanımlarını ve teknolojik ilerlemeleri teşvik edebilir. Uluslararası pazarlardan gelen artan rekabet, firmaları üretim süreçlerini iyileştirmeye, enerji verimli teknolojileri benimsemeye ve israfı azaltmaya teşvik edebilir. Bu da Türkiye’de enerjinin daha verimli kullanılmasına ve enerji tüketiminin azalmasına yol açmaktadır.

Politika yapıcılar, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesini ve benimsenmesini teşvik etmelidir. Bu, yenilenebilir enerji projeleri için tarife garantileri veya vergi teşvikleri gibi finansal destekler sağlayarak başarılabilir. Ek olarak, finansal kurumlar ve yenilenebilir enerji şirketleri arasındaki ortaklıkları geliştirmek, yenilenebilir enerji projelerinin finansmanını kolaylaştırabilir.

Genel olarak, bu politika çıkarımları, enerji tüketimine dengeli ve çevreye duyarlı bir yaklaşım sağlamak için finansal kalkınmayı sürdürülebilir enerji hedefleriyle uyumlu hale getirmenin önemini vurgulamaktadır. İlerleyen çalışmalarda farklı yöntemler veya ülkeler dikkate alınarak iki değişken arasındaki ilişki incelenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi’nin “*Etik Kurallara Uygunluk*” başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü Sinem Eyüboğlu tarafından, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi Kemal Eyüboğlu tarafından, sonuç bölümü ise her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslan, A., Apergis, N., & Topcu, M. (2014). Banking Development and Energy Consumption: Evidence from A Panel of Middle Eastern Countries. *Energy* 72, 427–433.
- Baloch, M. A., Danish, & Meng, F. (2019). Modeling the Non-Linear Relationship Between Financial Development And Energy Consumption: Statistical Experience From OECD Countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 8838-8846.
- Brunnschweiler, C. N. (2010). Finance For Renewable Energy: An Empirical Analysis of Developing and Transition Economies. *Environ. Dev. Econ.* 15,241-274.
- Chang, S. (2015). Effects of Financial Developments and Income on Energy Consumption. *International Review of Economics and Finance*, 35, 28-44.
- Çağlar, A. E., & Kubar, Y. (2017). Finansal Gelişme Enerji Tüketimini Destekler mi?, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 96-121.
- Çetin, M. (2018). Türkiye’de finansal Gelişme ve Enerji Tüketimi İlişkisi: Bir Zaman Serisi Kanıtı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(3), 69-88.
- Danish, S., Baloch, M., & Lodhi, R.N. (2018). The Nexus Between Energy Consumption and Financial Development: Estimating the Role of Globalization in Next-11 Countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 18651-18661.
- Destek, M. A. (2017). Financial Development and Energy Consumption Nexus in Emerging Economies. *Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy*, 76-81.
- Emir, F. (2022). Do financial Development and Industrialization Intensify Energy Consumption in Turkey?, *Environmental Science and Pollution Research*, 29(29), 44558-44572.
- Furstenberg, V.G.M., & Fratianni, M. (1996). Indicators of Financial Development. *North American Journal of Economics and Finance*, 7(1),19-29.
- <https://data.imf.org/?sk=388dfa60-1d26-4ade-b505-a05a558d9a42>, Erişim Tarihi: 10.04.2023.
- <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 10.04.2023.
- <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html> Erişim Tarihi: 10.04.2023.
- IMF, Finansal gelişme endeksi, <https://data.imf.org/?sk=f8032e80-b36c-43b1-ac26493c5b1cd33b>. Erişim Tarihi: 10.04.2023.
- Keskingöz, H., & İnançlı, S. (2016). Türkiye’de Finansal Gelişme ve Enerji Tüketimi Arasında Nedensellik İlişkisi: 1960-2011 Dönemi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(3), 101-114.
- Khan, M. A., Khan, M. Z., Zaman, K., & Arif, M. (2014). Global Estimates of Energy-Growth Nexus: Application Of Seemingly Unrelated Regressions. *Renewable Sustainable Energy Rev.* 29, 63-71.
- Kızılkaya, F., & Gökçe, E. C. (2021). Türkiye’de Finansal Gelişme ve Enerji Tüketimi İlişkisi: Fourier Yaklaşımı. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(5), 1279-1290.
- Kraft, J. & Kraft, A. (1978). On the Relationship Between Energy and GNP. *Journal of Energy and Development*, 3(2), 401-403

- Kurt, Ü. (2019). Türkiye Ekonomisinde Finansal Gelişme, Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Electronic Turkish Studies*, 14(2), 599-614.
- Mahalik, M. K., Babu, M. S., Loganathan, N., & Shahbaz, M. (2017). Does Financial Development Intensify Energy Consumption in Saudi Arabia?, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 75, 1022-1034.
- Mankiw, N.G. & Scarth, W. (2008). *Macroeconomics: Third Canadian Edition*. New York: Worth Publishers.
- Narayan, P.K., & Smyth, R. (2006). What Determines Migration Flows From Low-Income To High-Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-US Migration 1972-2001. *Contemp. Econ. Policy*, 24, 332-342
- Oskembayev, Y. & Issabayev, M. (2018). The Impact of Financial Development on Energy Demand in Transition Economies, *Global Economy Journal*, 18(3), 1-11.
- Raghutla, C., & Chittedi, K. R. (2020). Financial Development, Energy Consumption, And Economic Growth: Some Recent Evidence for India. *Business Strategy & Development*, 3(4), 474-486.
- Rajan, R., & Zingales, L. (1998). Financial Development and Growth. *American Economic Review*, 88(3), 559-586.
- Sadorsky, P. (2010). The Impact of Financial Development on Energy Consumption in Emerging Economies. *Energy Policy*, 38,2528–2535.
- Sadorsky, P. (2011). Financial Development and Energy Consumption in Central and Eastern European Frontier Economies. *Energy Policy*, 39, 999-1006.
- Tang, C. F., & Tan, B. W. (2014). The Linkages Among Energy Consumption, Economic Growth, Relative Price, Foreign Direct Investment, And Financial Development in Malaysia. *Qual. Quantity*, 48,781-797.
- Ustaoglu, E. (2022). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Finansal Gelişme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Örneği. *Third Sector Social Economic Review*, 57(1), 280-293.
- Wang, J., Zhang, S., & Zhang, Q. (2021). The Relationship of Renewable Energy Consumption to Financial Development and Economic Growth in China. *Renewable Energy*, 170, 897-904.

THE DYNAMIC RELATIONSHIP BETWEEN VOLATILITY INDEX AND ASYMMETRIC INFORMATION IN BORSA İSTANBUL*

VOLATİLİTE ENDEKSİ VE BORSA İSTANBUL'DAKİ ASİMETRİK BİLGİ ARASINDA DİNAMİK İLİŞKİLER

Araştırma Makalesi
Research Paper

Melih KUTLU**
Havvanur Feyza KAYA***

Abstract:

In this study, the causal relationships between asymmetric information in Borsa İstanbul and volatility index are investigated using daily data from 2003-2022. We first construct the asymmetric information series using the method of Llorente et al. (2002) and then apply the asymmetric causality test developed by Hatemi-J (2012) to investigate the causality between these variables. The approach captures nonlinear effects in the series by dividing them into positive and negative shocks. The results of the symmetric causality test indicate that there is no bidirectional causality between asymmetric information in Borsa İstanbul and volatility index. However, the results of the asymmetric causality test show that positive financial volatility shocks do cause positive asymmetric information shocks. An increase in financial volatility causes an increase in asymmetric information. Overall, this study highlights the asymmetric relationship between volatility index and asymmetric information in Borsa İstanbul, providing valuable insights for investors and policymakers in the Türkiye.

Keywords: Asymmetric Information, Volatility Index, Asymmetric Causality, Borsa İstanbul.

Öz:

Bu çalışmada Borsa İstanbul'daki asimetrik bilgi ile volatilité endeksi arasındaki nedensel ilişkiler 2003-2022 dönemine ait günlük veriler kullanılarak araştırılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Llorente vd. (2002) yöntemini kullanılarak asimetrik bilgi serisi oluşturulmuştur. Daha sonra bu değişkenler arasındaki nedenselliği araştırmak için Hatemi-J (2012) tarafından geliştirilen asimetrik nedensellik testi uygulanmıştır. Asimetrik nedensellik yaklaşımı, serideki doğrusal olmayan etkileri pozitif ve negatif şoklara bölerek yakalamaktadır. Simetrik nedensellik testi sonuçları, Borsa İstanbul'daki asimetrik bilgi ile volatilité endeksi arasında her iki yönde de bir nedensellik olmadığını göstermektedir. Ancak, asimetrik nedensellik testinin sonuçları, pozitif finansal volatilité şoklarının pozitif asimetrik bilgi şoklarına neden olduğunu göstermektedir. Öte yandan, finansal volatilitenin artması asimetrik bilginin artmasına neden olmaktadır. Genel olarak, bu çalışma, Borsa İstanbul'daki asimetrik bilgi ve volatilité endeksi arasındaki asimetrik ilişkiyi araştırarak Türkiye'deki yatırımcılar ve politika yapıcılar için değerli bilgiler sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Asimetrik Bilgi, Volatilité Endeksi, Asimetrik Nedensellik, Borsa İstanbul.

* Makale Geliş Tarihi: 2.10.2023

Makale Kabul Tarihi: 29.10.2023

** Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, melih.kutlu@samsun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8634-6330>.

*** Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, havvanur.kaya@samsun.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3730-1793>.

INTRODUCTION

Financial markets is significantly influenced by information and its dissemination. Markets also need complex information. Acquiring complex information has costs, and when this is high, markets can become inoperable. Financial development leads to new firm formation, increased competition, and adoption of technology. It creates profitable and productive investment opportunities. It becomes easier for the financial system to fulfill the tasks of allocating resources and increasing the efficiency of capital. Financial stability is necessary for the healthy functioning of the financial system. This requirement ensures the proper functioning of financial institutions and markets. Financial stability is crucial for the development and growth of financial markets. It ensures that the financial system operates smoothly and efficiently, which helps to allocate resources and promote economic growth. Without financial stability, markets can become volatile and unpredictable, which can deter investors and hinder the growth of businesses and the economy. Therefore, policymakers and regulators must prioritize maintaining financial stability to support the growth and development of financial markets.

A stable financial system enhances economic performance and mitigates financial imbalances that may arise from unexpected and adverse events (Schinasi, 2004: 8). For financial stability, focused management strategies, regulatory and supervisory policies, effective monetary and fiscal policy and monitoring of credit trends are important in financial institutions (Watson, 2004: 100). Markets where debtors, creditors and issuers are fairly supported, and risk-free financial arbitrage opportunities are created are markets where financial stability is ensured. With the provision of financial stability, a structure that offers sustainable intermediation costs will emerge (Feldkamp and Whalen, 2014: 153). Financial stability is crucial for the overall health and performance of the economy. A stable financial system can effectively allocate resources and reduce the negative impact of adverse events, while promoting sustainable intermediation costs. To achieve financial stability, financial institutions need to implement focused management strategies, regulatory and supervisory policies, and effective monetary and fiscal policies. Additionally, fair support for debtors, creditors, and issuers in the markets can help create risk-free financial arbitrage opportunities, which further contributes to financial stability. Monitoring credit trends is also an essential component of financial stability. By ensuring financial stability, financial institutions can provide an environment that promotes economic growth and development.

To assess global financial stability, it is crucial to investigate the interplay between uncertainty in financial markets and asymmetric information (asinfo) dynamics. Investors use the Volatility Index (VIX) as an indicator to reflect future uncertainty for a given period. The VIX calculates anticipated volatility using options written on the S&P 500 Index. The VIX is commonly known as the "fear index" and serves as an indicator of market volatility or uncertainty. When investors are uncertain about the future direction of the market, they may be more likely to engage in asinfo behavior, such as insider trading or market manipulation.

Therefore, examining the relationship between the VIX and asinfo behavior is important for understanding the overall stability of financial markets.

In this study, the Hatemi-J (2012) asymmetric causality (ac) test is a statistical method used to examine causality between asinfo and financial volatility (finvol), while considering potential asymmetry in the relationship. The initial step in this investigation involves creating an asinfo series through the method established by Llorente et al. (2002), which is subsequently analyzed using Hatemi-J (2012) ac test to explore the causal relationship between the variables under scrutiny. In this instance, the test is utilized to examine whether finvol is causally linked to the degree of asinfo present in the BIST100 index.

Asymmetric information is when some investors know more information than other investors. This results in a lack of competition in terms of profit. The market becomes inefficient. The study aims to investigate how global uncertainty, such as geopolitical events or economic fluctuations, might impact the level of asinfo in the BIST100 index. By using the ac test, the study is able to capture any non-linear effects that might exist in the relationship between global uncertainty and asinfo. This method allows for a more detailed understanding of how the two variables interact, and whether there is a causal relationship between them. Overall, the study seeks to provide insights into how global uncertainty affects the level of asinfo in financial markets, and how this information can be incorporated into investment strategies.

1. VOLATILITY INDEX AND ASYMMETRIC INFORMATION: A THEORETICAL FRAMEWORK

Value management is important in finance. Value can be created not only by designing optimal portfolios or estimating cash flows, but also by examining price formation in the market and inferring information about its results (Bias et al., 2010: 1535).

In a market without random shocks, producers and consumers do not need any source of information other than their own preferences and production technology due to competitive prices. Expectation predictions can be challenging in a world that experiences shocks. Consequently, an efficient transfer of information from consumers, who possess some knowledge about their future demands, to producers who can take action, is critical for effective resource allocation (Grossman, 1981: 541). Sharing information in financial markets is necessary to increase competition for borrowers with proven reliability, reduce competition for new borrowers, and eliminate information barriers (Dell'Ariceia, 2001: 1973). Fair supervision and regulation are complementary to market discipline. Thus, financial intermediaries can continue their activities with sufficient capital.

Regulations that are too intrusive and poorly designed for market discipline create vulnerabilities (Arner, 2007: 196). Fragility, such as rising interest rates, uncertainties, asinfo, and banking sector problems, increases financial instability (Mishkin, 1999: 6). Asinfo is the potential for a financial intermediary to have specific information about the value

of a security relative to the stakeholders who trade the security. In extreme asymmetrical situations, trading may stop completely (Bodie et al., 2018: 295). Insider trading is another problem created by asinfo, which occurs when an officer of a company invests in company securities with more knowledge than outside investors (Fabozzi et al., 2014: 13). Asinfo influences the formation of financial crises (Mishkin, 1990: 34) and affects the firm's financial structure, net worth, and price fluctuations (Greenwald and Stiglitz, 1990: 11). In a speculative market with asinfo, the parties will try to use the information they have to make a profit. Asinfo also gives one side an advantage over the other.

Asinfo often gives rise to adverse selection and moral hazard in multiple markets (Stiglitz and Weiss, 1992: 186). Due to the asinfo between the parties, there may be a decrease in the average quality of the products traded (Akerlof, 1970: 488). In the market where products of varying quality (good and bad products) are bought and sold together, the problem of adverse selection arises because sellers better know the quality of the goods they sell (Wilson, 1989: 31). Adverse selection occurs when lenders cannot distinguish low-risk people from high-risk people before the transaction takes place (Bebzczuk, 2003: 7). Moral hazard is the term used to describe a situation in which an individual or institution can increase their risk-taking propensity without bearing the full cost of those risks. This can result in prioritizing individual benefits over the welfare of others (Kotowitz, 1989: 207). Moral hazard is the situation when the parties to the contract have different information from each other after the transaction has taken place.

2. A REVIEW OF THE EMPIRICAL LITERATURE ON VOLATILITY INDEX AND ASYMMETRIC INFORMATION

There are many studies investigating the effect of asinfo in financial markets from different perspectives. Bias et al. (2010) research the influence of asinfo between asset pricing and portfolio selection. Tests for asinfo have turned out to be complementary to traditional investment analysis (portfolio creation and cash flow forecasting). Drobets et al. (2010) concluded that accumulating high levels of liquidity would not be in the interests of shareholders in terms of firm value when there is a high level of asinfo. To assess the connection between asinfo and firm value, cash level and analysts' earnings per share estimates are multiplied to obtain the measure of asinfo. Gajewski and Li (2015) investigated whether the disclosure of financial information over the internet in the Euronext-Paris stock market affects the level of asymmetry knowledge. Thanks to user-friendly internet applications, it becomes normal to explain information over the internet. Internet-based disclosure enables the reduction of asinfo. Cui et al. (2018) states that corporate social responsibility reduces asinfo. Analysts' earnings per share estimates and price effect are used to measure asinfo. Managers of high-risk companies are increasingly working to build a good reputation, which is leading to a stronger relationship between corporate social responsibility and asinfo.

Zor et al. (2016) investigated the effect of asinfo level on the price-volume relationship in Borsa Istanbul with the Granger causality test. The month-end closing prices and trading

volumes of the BIST100 index for the January 1986 – May 2014 period and the BIST Second National (XIKIU) index for the January 1997 – May 2014 period are used as data. It has been determined that there is a one-way causality relationship from price change to transaction volume. Karaçayır and Afşar (2021) investigated the effect of asinfo on capital structure decisions in companies in the Borsa Istanbul Industrial Index using annual data and dynamic panel data method in the 2003-2017 period. It has been determined that when companies with high asymmetric knowledge level turn to debt financing, they will have difficulty in finding debt in times of crisis, and in this case, financing costs will increase. Nur and Korkmaz (2022) examined the relationship between asinfo and firm value in companies traded in the Food and Retail sector of Borsa Istanbul (BIST) and whether financial leverage influences this relationship. Panel data analysis is used with weekly data for the period of 10.06.2019-28.03.2022. It has been determined that the increase in the level of asinfo in the firms negatively affects the firm value. Financial leverage also influences the negative effect of asinfo on firm value. Koç (2016) investigated the relationship between dividend distribution and asinfo in companies included in the BIST 50 Index between 2009 and 2015 using panel data analysis method. In the presence of asinfo, it has been concluded that by increasing the dividend payments, the company managers want to inform the investor that their company evaluates the investment opportunities well and increases their investments, and that the company is in good condition as a result.

Aksu et al. (2018) research the causality connection between financial stability and foreign direct investment with the Granger causality test between 2007 and 2015. There is a causality relationship from foreign direct capital inflows to financial stability. Gezer and Kılıç (2019) investigated the effects of financial stability on GDP and BIST100 index with ARDL test. Quarterly data is used for the period 2004 – 2017. The increase in financial stability in the short and long term affects the GDP and BIST100 index positively.

Sarwar (2012) analyzed the relationship between the USA and BRIC stock markets and the VIX in the 1993-2007 period. There is an asymmetric relationship between the USA, China and Russia stock markets and VIX. The VIX reacts to negative changes in stock returns much more effectively than it does to positive changes in returns of similar size. Wang (2019) used high-frequency data for volatility research in his study on thirteen developed country stock markets. In the study, in which the HAR-RV model is used, some elements present in financial series such as long memory and multiscaling behavior are included in the analysis. VIX has a significant impact on international stock markets.

Kaya and Coşkun (2015) sought an answer to the question of whether the VIX is a cause of securities markets. Investors investing in Borsa Istanbul can use the VIX as a leading indicator. Basarir (2018) found both short and long term one-direction causality link between VIX and BIST 100 index. Fear index shock has a negative effect on BIST-100 (Saritaş and Nazlıoğlu, 2019).

It is seen that asinfo is important for financial stability. The VIX, which is one of the important indicators of financial uncertainty, has an important position as a leading indicator in terms of securities markets. The investigation of the influence of the VIX on the asinfo in Borsa Istanbul contribute to the literature.

3. METHODOLOGY

The study's dataset consists of daily observations of finvol and asinfo for the period of 2003-2022, covering the Turkish economy. The method of Llorente et al. (2002) is employed in this study to construct the asinfo using Eq. (1) as a first step. In Eq. (1), AInf is the asymmetric information (trading volume), VOL is the daily volume, P is the stock price.

$$AInf_{it} = \ln(VOL_t * P_t) \quad (1)$$

Once the asinfo series is constructed using the method of Llorente et al. (2002) as described in Eq. (1), an ac test can be applied to examine the causality between the asinfo and finvol (BİST 100), where the latter is represented by VIX as a proxy. Both variables used in this study are obtained from Refinitiv Eikon database in Table 1.

Table 1. The Abbreviations and Descriptions of the Variables

Variables	Abbreviation	Description
Financial Volatility	VIX	Realized Volatility
Asymmetric Information	AInf	Trading Volume

Toda and Yamamoto (1995) test split the variables into positive and negative (p&n) disturbance to catch effects (nonlinear) and assumes that the cumulative sum of these shocks is linked to asymmetric behavior.¹

In the first step, the p&n shocks of finvol and asinfo are separated. Step 2 of the econometric process involves computing the effects of p&n shocks of finvol and asinfo. In Step 3 of the analysis, a bootstrap test for causality research to the ac relationships between the variables. Table 2 presents the causality models and null hypotheses.

Table 2. The Null Hypotheses for the Causality Models

Models	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
H ₀	$AInf_i^+ \nRightarrow VIX_i^+$	$VIX_i^+ \nRightarrow AInf_i^+$	$AInf_i^+ \nRightarrow VIX_i^+$	$VIX_i^+ \nRightarrow AInf_i^+$	$AInf_i^- \nRightarrow VIX_i^-$
Models	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
H ₀	$VIX_i^- \nRightarrow AInf_i^-$	$AInf_i^- \nRightarrow VIX_i^-$	$VIX_i^- \nRightarrow AInf_i^-$	$AInf_i^- \nRightarrow VIX_i^-$	$VIX_i^+ \nRightarrow AInf_i^+$

$AInf_i^+$: asinfo cumulative sums of positive changes, VIX_i^+ : finvol cumulative sums of positive changes, VIX_i^- : asinfo cumulative sums of negative changes, VIX_i^- : finvol cumulative sums of negative changes

¹ Please refer to the following paper for a detailed explanation of the asymmetric causality method: Hatemi-J (2012).

4. FINDINGS

Table 3 displays the findings of the unit root tests statistics. Table 3 shows that the series are stationary².

Table 3. The Results of Unit Root Tests

Variables	ADF		PP	
	Const.	Const.-Trnd.	Const.	Const.-Trnd.
Alnf	-1.5050	-5.1850***	-5.9091***	-19.3765***
VIX	-5.7786***	-5.7822***	-6.3302***	-6.3328***

Note: *** is significance level of 1%, ** is significance level of 5% and * is significance level of 10%.

The predicted values in the symmetric model are 3.14 and 2.64 in Table 4. Since the predicted values are smaller than the critical values, the null hypothesis cannot be rejected. There is no bidirectional symmetric causality between asinfo and finvol in the Turkish financial system.

In Model 3, positive cumulative asinfo does not cause positive finvol. However, the result of Model 4 reveals that positive finvol does cause positive asinfo. Furthermore, the estimated test values are 13.623 and 28.854 for Models 5 and 6, respectively. These statistics are greater than the 5% significance level, indicating that there is an asymmetric bidirectional causality between negative cumulative asinfo and negative cumulative finvol. The findings of asymmetric models are presented in Table 4. Except for Model 3, asymmetric causality findings are found in other models.

Asymmetric information is affected by all types of news (p&n). Asymmetric information weakens competition. As of the period examined, the weakening of this competition causes the liquidity in the market to decrease. Decreasing liquidity reduces the amount of information that creates prices. This situation, which affects investors, increases the cost of capital. In addition to the cost of capital, serious problems also arise from corporate governance. The soundness of the information provided to internal and external stakeholders reduces the level of asymmetric information. The flow of information will not be healthy in a market that is constantly affected by the shocks created by the global uncertainty environment.

² Dickey and Fuller (1981), Phillips and Perron (1988).

Table 4. Symmetric and Asymmetric Causality Tests Results

Symmet. Causal. Test		
Models	H ₀	Est. Test Value
(1)	$VIX_i^{+} \rightleftharpoons VIX_i^{-}$	3.14
(2)	$Inf_i \rightleftharpoons AInf_i$	2.64
Asymm. Causal. Test		
Models	H ₀	Est. Test Value
(3)	$VIX_i^{+} \rightarrow VIX_i^{+}$	9.425
(4)	$Inf_i \rightarrow AInf_i^{+}$	17.309**
(5)	$VIX_i^{-} \rightarrow VIX_i^{-}$	13.623**
(6)	$Inf_i \rightarrow AInf_i^{-}$	28.854***
(7)	$VIX_i^{-} \rightarrow VIX_i^{-}$	29.416***
(8)	$AInf_i^{-} \rightarrow AInf_i^{-}$	19.801**
(9)	$VIX_i^{+} \rightarrow VIX_i^{+}$	18.791**
(10)	$VIX_i^{-} \rightarrow AInf_i^{+}$	27.013***

Note: *** is significance level of 1%, ** is significance level of 5% and * is significance level of 10%.

CONCLUSIONS

This study is to analyze the relationships between asinfo and finvol in the Turkish financial system from 2003 to 2022 daily. The study utilizes trade volume as a measure of asinfo and VIX as a measure of finvol. Asinfo is constructed using the methodology outlined in Llorente et al. (2002). To investigate the probable causal relationships between asinfo and finvol, ac tests were study, and the ac connection between the two are investigate using a bootstrap ac test.

The results of the symmetric causality test indicate that in the Turkish financial system, there is no bidirectional causality between asinfo and finvol, symmetrically. However, the results of the ac tests suggest that positive finvol disturbances do cause positive asinfo disturbances, whereas positive asinfo disturbances do not cause positive finvol disturbances. This implies that an increase in finvol sources an increase in asinfo. Moreover, there is an asymmetric bidirectional causality between negative asinfo disturbances and negative finvol disturbances.

Additionally, there is an ac connection from positive asinfo disturbances to negative finvol disturbances, indicating that rise asinfo causes a reduce in finvol. Conversely, positive finvol disturbances lead to negative asinfo, implying that an increase in finvol causes a

decrease in asinfo. Negative asinfo disturbances cause positive finvol disturbances, while negative finvol disturbances cause positive asinfo disturbances.

The findings suggest that with the increase in volatility, firm evaluations become challenging due to the different levels of information obtained by investors. The decrease in the efficiency of investment choices due to the increase in volatility can further increase asinfo, leading to adverse selection and moral hazard. This may result in managers manipulating the market based on the share value to align with their personal interests. Thus, investors must consider the increase in asinfo while creating a portfolio during periods of increased volatility. In such a market, in addition to traditional portfolio construction methods (fundamental and technical analysis), it will be useful to investigate the reasons for price formations.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin yayın süreçlerinde Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin "*Etik Kurallara Uygunluk*" başlığı altında belirtilen esaslara uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışmanın araştırma kısmında etik kurul izni gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.

Araştırmacıların Katkı Beyanı

Çalışmanın giriş ve literatür bölümü Melih KUTLU tarafından, verilerin toplanması ve ampirik uygulamanın gerçekleştirilmesi Havvanur Feyza KAYA tarafından, sonuç bölümü ise her iki yazar tarafından üretilmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makalede yazarlar tarafından beyan edilmiş herhangi bir olası çıkar çatışması bulunmamaktadır.

REFERENCES

- Akerlof, G. A. (1970). The market for "Lemons": quality uncertainty and the market mechanism, *The Quarterly Journal of Economics*, 84 (3), 488-500.
- Aksu, M., Sakarya, Ş. & Aksu, S. (2018). Analysis of the relationship between financial stability and foreign direct inflows: an analysis on the economy of Turkey, *Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University Anemon*, 6, 195-200.
- Arner, D. W. (2007). *Financial stability, economic growth, and the role of law*, Cambridge: Cambridge Press.
- Başarır, Ç. (2018). Korku endeksi (VIX) İle BIST 100 arasındaki ilişki: frekans alanı nedensellik Analizi, *İşletme Fakültesi Dergisi*, 19(2), 177-191.
- Bebzcuk, R. N. (2003). *Asymmetric information in financial markets introduction and applications*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bias, B., Bossaerts, P. & Spatt, C. (2010). Equilibrium asset pricing and portfolio choice under asymmetric information, *The Review of Financial Studies*, 23 (4), 1503–1543.
- Bodie, Z., Kane, A. & Marcus, A. J. (2018). *Investments* (11. Edition). New York: McGraw-Hill Education.
- Cui, Jinhua, Jo, Hoje & Na, Haejung (2018). Does corporate social responsibility affect information asymmetry?, *J. Bus. Ethics*, 148, 549–572.
- Çonkır, D., Meriç E & Esen E. (2021). Korku endeksi (VIX) ile gelişmekte olan ülke borsaları arasındaki ilişkinin analizi: yatırımcı duyarlılığı üzerine bir çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1)109-132.
- Dell’Ariccia, G. (2001). Asymmetric information and the structure of the banking industry. *European Economic Review*, 45, 1957-1980.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root. *Econometrica*, 49(4): 1057- 1072.
- Drobtz, W., Grüninger, M. C., & Hirschvoogl, S. (2010). Information asymmetry and the value of cash. *Journal of banking & finance*, 34(9), 2168-2184.
- Fabozzi, F. J., Modigliani, F., Jones, F. J. (2014). *Foundations of Financial Markets and Institutions*, Essex: Pearson Education Limited
- Feldkamp, F. L. & Whalen, R.C. (2014). *Financial Stability*, New Jersey: Wiley.
- Gajewski, J-F. & Li, L. (2015). Can internet-based disclosure reduce information asymmetry? *Advances in Accounting, incorporating Advances in International Accounting*, 31, 115-124.
- Gezer, M. A. & Kılıç, R. (2020). The impact of financial stability on real economy in Turkey: based on linear and non-linear ARDL models, *Sosyoekonomi*, 28(46), 117-140.
- Greenwald, B. C. & Stiglitz, Joseph E. (1990). Asymmetric information and the new theory of the firm: financial constraints and risk behavior, *NBER Working Paper*, No: 3359.
- Grossman, S. J. (1981). An introduction to the theory of rational expectations under asymmetric information, *The Review of Economic Studies*, 48(4). 541-559.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application, *Empirical Economics*, 43, 447–456.

- Kaya, A., & Coşkun, A. (2015). VIX endeksi menkul kıymet piyasalarının bir nedeni midir? Borsa İstanbul örneği, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 175-186.
- Karaçayır, E. & Afşar, A. (2021). Capital structure decisions and the effect of asymmetric information in Borsa İstanbul, *Journal of Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences*, 41, 133-154.
- Koç, İ. Ö. (2016). Dividend payout of corporations considered as signals by the investors under asymmetric information, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(613), 33-43.
- Eatwell, J., Milgate, M., & Newman, P. (Eds.). (1989). *Allocation, information and markets*. Springer.
- Llorente, G., Michaely, R., Saar, G., & Wang, J. (2002). Dynamic volume-return relation of individual stocks. *The Review of Financial Studies*, 15(1), 1005–1047.
- Mishkin, F. S. (1998). Asymmetric information and financial crises: a historical perspective, *NBER Working Paper*, 3400, 1-38.
- Mishkin, F. S. (1998). Global financial instability: framework, events, issues, *Journal of Economic Perspectives*, 13(4), 3-20.
- Nur, T. & Korkmaz, T. (2022). Moderator role of financial leverage in the relationship of asymmetric information and firm value: an application on BIST, *Business and Economics Research Journal*, 13(3), 449-463.
- Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Sarıtaş, H., & Nazlıoğlu, E. H. (2019). Fear index, stock market and exchange rates nexus: an empirical analysis for Turkey, *Academic Review of Economics and Administrative Sciences*, 12(4), 542-551.
- Sarwar, G. (2012). Is VIX an investor fear gauge in BRIC equity markets?, *Journal of Multinational Financial Management*, 22, 55-65.
- Schinasi, G. J. (2004). Defining financial stability, *IMF Working Paper*, 04/187.
- Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1992). Asymmetric information in credit markets and its implications for macro-economics. *Oxford Economic Papers*, 44(4), 694-724.
- Şahin, C. (2018). Korku endeksi hisse senedi piyasaları üzerinde etkili midir? Borsa İstanbul üzerine bir uygulama, *TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 10(37).
- Wang, H. (2019). VIX and volatility forecasting: A new insight, *Physica A*, 533, 1-15.
- Watson, C. M. (2004). Financial-sector efficiency: The impact of policy and the road ahead. In *Financial Markets in Central and Eastern Europe* (pp. 117-150). Routledge.
- Wilson, C. (1989). *Adverse selection, allocation, information and markets*. Ed. (J. Eatwell vd.), Palgrave Macmillan.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Zor, İ., Bozkurt, İ. & Öksüz, S. (2016). The impact of asymmetric information level on the relationship price and trading volume: evidence from BIST. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 16(1), 119-136.

YAZARLARA BİLGİ, YAYIN POLİTİKASI, ETİK KURALLARA UYGUNLUK VE YAZIM KURALLARI

Yazarlara Bilgi;

Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi'nin amacı, bilimsel normlara ve bilim etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları titizlikle değerlendirerek, düzenli aralıklarla yayımlanan ve sosyal bilimler alanında tercih edilen öncelikli dergiler arasında yer almaktır.

Yayın dili, Türkçe ve İngilizce olan Dergi; İktisat, İşletme, Kamu Yönetimi, Maliye, Ekonometri, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Siyaset Bilimi, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Batı Dilleri ve Edebiyatı, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık, Felsefe ve Din Bilimleri, Temel İslam Bilimleri, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları vb. sosyal bilimler alanında yapılan çalışmaları kapsamaktadır.

Bu derginin hiçbir bölümü yazılı ön izin olmaksızın hiçbir biçimde ve hiçbir yolla yeniden üretilmez ve dağıtılamaz. Derginin her hakkı saklıdır.

Dergide yayınlanan çalışmalardaki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Karadeniz Teknik Üniversitesi veya Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün görüşlerini yansıtmaz.

Dergimiz; EBSCO, TÜBİTAK/ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı (TR Dizin) ve Türk Eğitim İndeksi tarafından taranmaktadır.

Yayın Politikası;

Yayınlanmak üzere yazarlarca gönderilen çalışmalar, yazarların ORCID numaraları ile birlikte DergiPark sistemi üzerinden dergiye iletilir ve tüm yazışmalar yine bu sistem üzerinden yürütülür. Editörler, dergiye gönderilen çalışmaları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Ayrıca yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmaların intihal programları yardımıyla benzerlik oranları tespit edilir ve Dergi Yayın Kurulu'nun belirlemiş olduğu oranın üzerinde benzerlik taşıyan çalışmalar değerlendirmeye alınmaz. Dergide kör hakemlik uygulaması geçerli olup, bir çalışmanın dergide yayımlanabilmesi için iki hakem tarafından olumlu görüş bildirilmiş olması gerekir. Hakemlerden birinin olumlu diğerinin olumsuz görüş bildirmesi durumunda editör tarafından üçüncü bir hakemin değerlendirmesine başvurulur. Makale değerlendirme süresi ortalama 5-6 aydır.

Etik Kurallara Uygunluk;

1. Yayınlanmak üzere dergiye gönderilen çalışmalar özet ve tam metin olarak sunulmamış, daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır.
2. Çalışmalarda bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygunluk, Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 4, TÜBİTAK Araştırma

ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği Madde 9 ve Yükseköğretim Kurulu Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi Madde 6'da yer alan hükümler çerçevesinde değerlendirilmektedir.

3. "Etik Kurul Kararı" gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı ve bu onay çalışmada belirtilerek belgelendirilmelidir.

Yazım Kuralları;

1. Yazılarda metnin başında Türkçe özet ve altında İngilizce başlık ve özet verilmelidir. Özler **9 punto** ile yazılmış ve **200 kelimeyi** aşmayacak şekilde olmalıdır. "Öz" başlığı sola yaslı olarak bold yazılmalıdır. Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda yabancı dildeki özetin altında Türkçe özet yer almalıdır. Özün altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet "anahtar kelime" (**Keywords**) bulunmalıdır. Özde denklem, atf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.
2. Yazılar, MS Word 97 veya üzeri sürümlerde **A4 kâğıdı** boyutunda, "**Times New Roman**" yazı stili, **tek satır** aralığı ve **(11) punto** ile; dipnotlar, tablo ve şekiller ise başlıkları da dâhil olmak üzere **(9) punto** yazılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi **0,7 cm** olmalıdır. Paragraflarda sağ ve sol girintiler **0 cm**, önce ve sonraki aralık ise **6 nk** olmalıdır.
3. Yazıların ana başlığı ortada olacak şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Yazarın adı başlığın sağ alt kenarına konulmalı; (9) punto ile ad soyad yazılmalı, yazar birden fazla ise, adları alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın akademik ünvanı, bağlı olduğu kurumu, ORCID numaraları ve e-posta adresi dipnot şeklinde ilk sayfada yer almalıdır. İlk sayfada ayrıca, dipnot olarak çalışmayı destekleyen kuruluşlar vb. de belirtilebilir.
4. Yazı, çizim veya grafiklerin yazım alanı içinde olmalarına dikkat edilmelidir. Yazılarda sayfa kenar boşlukları şu şekilde olmalıdır:
Üst: 6 cm
Alt: 5 cm
Sağ ve Sol: 3,5 cm
5. Yazılar, şekil ve tablolar dâhil **25 sayfayı geçmemelidir**.
6. Yazılardaki resim, şekil ve grafikler "Şekil" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayar ortamında çizilmelidir. Tablo, şekil ve denklemlere sıra numarası verilmeli, başlıklar tabloların üzerinde, şekillerin ise altında her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde yer almalıdır. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.
7. Yazılarda sayfa numarası eklenmemelidir.
8. Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. "**GİRİŞ**", "**SONUÇ ve DEĞERLENDİRME**" ve "**KAYNAKÇA**" başlıklarına **numara veril-**

memeli ve paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle **bold** yazılmalıdır. Başlıklardan önce bir satır boşluk bırakılmalıdır. Yazıda yer alan birinci derece alt başlıklar **1, 2, 3, ...** gibi Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı, tamamen büyük koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. İkinci derece alt başlıklar **1.1, 1.2, 1.3 ...** gibi sınıflandırılmalıdır. Bu başlıklar her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde koyu harflerle ve paragraf ile hizalı bir şekilde yazılmalıdır. Üçüncü derece alt başlıklar **1.1.1., 1.1.2. , 1.1.3, ...** gibi rakamlarla sınıflandırılmalıdır. Bu tür başlıklar da her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde, koyu ve paragraf ile hizalı yazılmalıdır. Madde ve işaretlemeler de yine 1,2,3,4.... Şeklinde numerik ve paragraf ile aynı hizada yazılmalıdır.

9. Kaynaklara yapılan atıflar, metnin içinde parantez arasında veya dipnotlarla yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı: sayfa numarası yer almaktadır. (Şahin, 2010: 200). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde “vd” kısaltması kullanılmalıdır. Eğer, yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla eserine atıf yapılıyorsa, yıllar harfler ile farklılaştırılmalıdır. Yapılacak atıf bir internet sitesinden alınmışsa ve atfın yazarı belli değil ise, parantez içerisindeki ifadeler şu şekilde sıralanmalıdır; internet sitesinin kurumu, erişim yılı. Yabancı dilde yazılan makalelerdeki atıflarda kullanılan bağlaçlar, metin dili ile uyumlu olmalıdır.
10. Metin içerisinde atıfta bulunulan kaynaklar, eğer varsa notlardan sonra ayrı bir sayfada “**KAYNAKÇA**” başlığı altında alfabetik sıraya göre verilmelidir. Kaynakça başlığı paragraf ile hizalı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır.

Yararlanılan kaynaklar düz metin biçiminde ve iki yana yaslı olarak yazılmalı, tablo yapılmamalı ve her bir kaynağın yazımında ilk satırdan sonraki satırlar 0,9 cm içeriden başlatılmalıdır. Bunun için bilgisayarda “Biçim/Paragraf/Girinti ve Aralıklar/Girinti - Özel - Asılı - Değer - 0,9 cm” ayarının yapılması gerekmektedir.

“Kaynakça” bölümü, APA (American Psychological Association) kurallarına uygun olacak şekilde aşağıdaki örneklerde gösterildiği gibi ve alfabetik sırayla yazılır:

Kitaplar:

Altuğ, O. (1999). *Banka İşlemleri ve Muhasebesi*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Dergiler:

Epstein, M. & Freedman, M. (1994). Social Disclosure and the Individual Investor, *Accounting, Auditing, and Accountability Journal*, 7(4), 52-63.

11. Yukarıdaki formatta olmayan çalışmalar içerik açısından değerlendirilmeye alınmayacak ve editör tarafından yazarına iade edilecektir.

